

Journal of New Century Innovations

VOLUME

14

ISSUE-2

Journal of new
century innovations

Exact and natural sciences

Pedagogical
sciences

Social sciences
and humanities

Engineering and
Medical Sciences

AREAS

ISSN (p): 2181-3671
ISSN (e): 2181-368X

Google
Scholar

newjournal.org

**JOURNAL OF NEW CENTURY
INNOVATIONS**

VOLUME -14 | ISSUE -2

OCTOBER - 2022

NOTEWORTHINESS OF FILM STUDIES AND ADAPTATION IN LITERATURE

*Sarvinoz Rakhimova Tolibovna**Webster University in Tashkent Master's student in TESL.*

Abstract: This article discusses the importance of film adaptation in literature, explores researches done on the subject.

Key words: postmodernism film theory, historical, thematic, allusive films, literature.

Introduction

Since the turn of the twentieth century, film has become a popular medium. The development of the internet and streaming media has revolutionized movies and television in general and made movies and TV shows available to a far wider audience. Film has established itself as the most effective medium for conveying stories and narratives in the modern world. Film and literature have developed a reciprocal relationship that strengthens one another in society rather than becoming rivals. Thus, just like the novel, short story, and drama, film has emerged as a significant narrative medium. As a result, philology researchers began to focus on film and adaptation studies. Although cinema and adaptation studies are not entirely identical, they both heavily rely on film as a whole and should therefore be analyzed together.

Film should be recognized as an art form in the same way that books, music, and painting are. It is important to note that not all movies are creative creations or have artistic elements, but this is also true of writing, music, and visual arts like painting. Books, plays, poetry, songs, and paintings are all usually regarded as forms of art, albeit not all of them are equally rich in artistic merit. Rudolf Arnheim stated that film is not a mechanical copy of any particular item but rather an aesthetic process that goes beyond mechanical functioning as early as the 1950s. Arnheim continued by saying that elements of a movie like depth, lighting, color utilization, the space-time continuum, and how well montage is handled give movies an artistic validity (1957: 26). In a nutshell, film does not refer to a simple, mechanical capture of frames but rather the result of a difficult process requiring extraordinary artistic skill and discernment.

The new postmodernism film theory has its foundations in the sociology, as opposed to the humanities, where empirical-phenomenological film theory has its origins (in literature, philosophy, art history, and aesthetics) (anthropology, sociology, psychology, economics). While the humanist film theorist-critic aims to comprehend the work of art in its own terms and in relation to how it affects the spectator, the post-structuralist film theorist-critic seeks to comprehend insofar as it exposes (and hides) the

cultural perceptions that generated it and the cultural desires it supports (Winkler, 2009: 59).

These words are still true today even though they were penned almost fifty years ago. Since its initial publication, hundreds of philological experts around the world have embraced and applied film philology. Mast continues to refute the claim that "Film 'contains' nature in a way that no other medium" (possibly with the exception of still photography) does (1974: 374). Film thus captures nature because nature is where its core is found. Overall, each of the aforementioned traditions are still relevant and practiced today. In contrast, Jon Solomon divides movies into 3 groups: historical, thematic, and allusive (2010: 443). Allusives are movies that don't fit into the previous two categories but are linked to other movies. Ancient movies are ones that are modeled after earlier eras, thematic movies emphasize specific topics, such the Oedipus story, and ancient movies are those that do (Solomon, 2010: 443-444). Due to category overlap and ambiguous film classification, this categorization, however, proven to be problematic. Additionally, Solomon asserts that the individual most suited to analyze movies that are based on classic pieces of literature is a classic scholar (2010: 346).

Creating Links Between Literature and Film: Adaptation/Film Studies

Adaptation and film studies have long been regarded as an intriguing literary subgenre. This outcome did not, however, come about easily as intellectuals have long refused to embrace adaptation/film within literature. Every new idea and product was met with skepticism; the photograph was seen as a possible foe of paintings, the car as a rival to horses, and the movie as a rival to books (Cartmell, 2014: 1). Some even went so far as to assert that film studies posed a threat to literature and the entire human race (2014: 2). As natural as it may seem at first glance, the scepticism towards adaptation and film manifested itself in the sphere of literature as well. Despite the long-term existence, the fields of adaptation/film studies still find themselves in a position of defence. Although it is difficult to define, Linda Hutcheon defines adaptation as "An announced and extensive transposition of a particular work or works, a creative and an interpretive act of appropriation/salvaging and an extended intertextual engagement with the adapted work" (2013: 7-8). This process of "transcoding" requires a transfer of medium or genre and thus context to generate a completely distinct interpretation (2013: 8). Hence, each adaptation is a transfer of medium and a creative reinterpretation of the adapted literary work.

Adaptations also include certain advantages. One advantage is that adaptations are frequently seen as having a "democratic" influence on society; they make literature available to the general public and to the masses, engaging to the majority rather than the minority (Cartmell, 2014: 3). This crucial role of adaptation not only made sure that literature reached a wider audience, but it also helped some literary works become more well-known. Thus, as a result of its democratic nature, adaptation increasingly gained

recognition in academic circles. Even now, it is easy to see how literature and movies are interconnected. Other adaptations of classic works of literature have carried on the heritage of these legendary works of art, while some novels/stories have become famous following the release of their adaptation. Accordingly, the relationship between the two is reciprocal: "The novel may help us comprehend the film more fully, much as the film may help us understand the novel more fully and inspire us to see the book in new ways" (Desmond & Hawkes, 2006: 99).

The most effective storytelling tool and the main conduit for narratives that are seen by millions of viewers is film. The artistic merits of film and its relationship to literature, especially through adaptation, sustain the popularity of the genre. The main driving force behind the study of adaptation and film in philology departments is the intertextual/interdisciplinary nature of films. So I'd like to encourage philology researchers to tackle original articles in adaptation/film studies. This is crucial in order to do preliminary study and reveal hidden messages included in the subtexts of movies. However, the study of movies is by no means a recent area of study. Researchers from the radio, television, and film departments of the Faculty of Communication have been studying movies for years. The bulk of film academics perform their research in their native language and use film theory as the primary theoretical framework. In order to achieve this, film philology offers the chance to analyze films using literary theory as the primary theoretical framework. Making film analyses based on the broad range of literary theory is therefore likely to produce ground-breaking research that reflects intellectual and artistic variety.

References:

1. Arnheim, Rudolf (1957). *Film as Art: 50th Anniversary Printing*. Los Angeles: University of California Press.
2. Cartmell, Deborah (ed.) (2014). *A Companion to Literature, Film, and Adaptation*. New York: John Wiley & Sons
3. Desmond, John M. & Hawkes, Peter (2006). *Adaptation: Studying Film and Literature*. Boston: McGraw-Hill Humanities Social.
4. Solomon, Jon (2010). "Film Philology: Towards Effective Theories and Methodologies". *International Journal of the Classical Tradition*, 17(3): 435-449.
5. Winkler, M. Martin (2009). *Cinema and Classical Texts: Apollo's New Light*. Cambridge: Cambridge University Press.

DEEMULGATORLARNING NEFT SANOATIDAGI AHAMIYATI

Xaydarov Feruz Anarboyevich
Jizzax politexnika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada deemulgatorlarning neft sanoatida qo'llanilishi, konlardan olinadigan neft mahsulotini qayta ishlashda uning roli muhokama etiladi.

Kalit so'zlar: detonatsiya, benzin, texnologik rejim, kreking jarayoni, oktan soni, zaharli gazlar.

KIRISH

Deemulgatorlardan neftni suvsizlantirishni termokimyoviy va elektrokimyoviy usullarida foydalaniladi. Deemulgatorlar sarfi harbir tonna neft uchun 0,002 -0,005 % (massa) oralig'ida bo'ladi.

Neft tarkibidagi mineral tuzlar ikki ko'rinishda:

- 1) uglevodorodlar bilan aralashgan kristallar;
- 2) Neft tarkibidagi suvda erigan tuzlarning emulsiyasi ko'rinishida bo'ladi.

Neft tarkibidagi mineral tuzlar erigan suv tomchisi (emulsiya) o'lchami 1/10 mikron bo'lib, emulgator zarrachalari yordamida barqarorlashgandir.

Neft tarkibidagi emulgatorlar qatoriga:

- naftenlar: -asfalten yoki oleatlar;
- organik kislota turlari: -temir sulfide, sovun, amin kiradi.

ASOSIY QISM

Deemulgatorlar adsorbtsiya qavatini buzib moyda suv tomchilarini bir-biriga qo'shilishidan yirik tomchilar hosil qiladi, va emulsiyani tindirish orqali ajralishi tezlashadi. Bu jarayon yuqori temperaturada (odatda 80-120⁰C) tez boradi. Shuni e'tiborga olish kerakki, 120⁰C dan yuqori temperaturada neft qovushqoqligi kam o'zgaradi, shuning uchun deemulgatorlar ta'sir samarasi sezilarli darajada ko'tarilmaydi.

Neft tarkibida, odatda, minerallashgan 1 m³ neftda 30-50 g gacha tuz bo'ladi. Ularni yo'qotish uchun neftni qayta ishlash zavodlarida elektr yordamida tuzsizlantirish qurilmalari ishlatiladi. Neftga deemulgator qo'shib, chuchuk suv bilan yuviladi. Hosil bo'lgan emulsiyani 100-140⁰S gacha qizdiriladi va uzluksiz ishlaydigan elektr degidrotoriga uzatiladi. Yuqori kuchlanishli elektr maydoni, deemulgator va qizdirish ta'sirida emulsiya tezda parchalanadi, suv va unda erigan tuzlar cho'kadi va chikarib tashlanadi. Suv va tuzlardan tozalangan neft tarkibida 0,2% gacha suv va 0,5 mg/l gacha xloridlar (tuzlar) bo'ladi.

Neftni suvsizlantirish va tuzsizlantirish uchun uning 1 tonnasiga 40 grammdan

120 grammgacha deemulgatorlar qo‘shiladi. Deemulgator neft emulsiyasi bilan aralashib, emulsiyani ikkita fazasini ham ajratib, fazani ichiga erkin holda kiradi, neft-suv chegarasida sirt tortishish kuchlarini pasaytiradi, emulsiya neft va suvga parchalanadi. Issiqlik hisobiga emulsiyani qovushqoqligi pasayadi, suv tonichilar bir-biri va deemulgatorlar bilan birikadi, natijada suv neftdan ajraladi hamda rezervuarlarning tub qismiga cho‘kadi. Emulgatorli qo‘shimchalar sifatida OP-10 etilen oksidi asosida tayyorlangan diproksomin, noionogenli SFM (sirt faol moddalar) qo‘llaniladi. So‘nggi yillarda neftni qayta ishlash qurilmalari neft emulsiyasini suvsizlantirishda K-1 markadagi yoki unga o‘xshash tavsifli boshqa markadagi deemulgator ishlatiladi.

1-jadval

K-1 deemulgatorining texnik tavsifi

No	Ko‘rsatgich nomi	O‘lchov birligi	Texnik shartlar bo‘yicha me‘yor
1	Agregat holati	-	suyuq
2	Tashqi ko‘rinishi	-	och-sariq
3	Zichligi, 20 °C da	g/sm ³	0,9-1,05
4	Oquvchanlik harorati	°C	minus 10
5	Chaqnash harorati	°C	45 dan yuqori

Shunday qilib konlardan yig‘iladigan neftni tabiiy harorati 50-60 °C ni tashkil qiladi, neft faqat deemulgator yordamida ishlanadi, ajratgichlardan va tindirgichlardan samarali foydalanish uchun deemulgatorlar KNB (kirish nitkasi blokiga) yoki YP (yig‘ish punktiga) dozirovka qilinadi. Neft emulsiyasini parchalashni va suvsizlantirishning asosiy zamonaviy usuli termik kimyoviy tindirish hisoblanadi va konlarda 15 atmosferagacha bo‘lgan bosim ostida samarali reagentlar- deemulgatorlar qo‘llaniladi.

Deemulgator mayda suv zarrachalarining o‘zaro qo‘shilib tomchiga aylanish jarayonini tezlashtiradi va uning sistemadan ajralishini ta‘minlaydi. Yuqorida keltirilganlarga asosan loyihada respublikamizdagi kimyo sanoati korxonalarining yarim maxsulotlari asosida, xossalari oldindan belgilangan, noionogen sirt faol moddalar olish texnologiyasini yaratish nazarda tutilgan. Deemulgator tannaxining arzonligi, qo‘llanishdagi sarfining kamligi tufayli katta iqtisodiy samara olib keladi. Deemulgator ishlab chikarish kup boskichli murakkab jarayon bo‘lganligi uchunbirinchi xudud bilan uni ishlab chiqarishni bog‘lab bo‘lmaydi. Deemulgator ishlab chiqarishning mahalliy xom-ashyolardan, shuningdek yarim tayyor maxsulotlardan foydalanib amalga oshiriladi. Uzoq vaqtlar deemulgator sintez qilish yuqori bosim va haroratlarda 0,5-0,6 MPa va 250-290⁰S da amalga oshirilib kelingan. Xozirgi kunda sintez qilishni past

temperatura va bosimda olib borishni targ'ib qilishmoqda, bunda harorat 140-180^oS da va bosim 0,1-0,2 MPa ga tushiriladi. Bu yerda temperatura va bosimdan yutilmoqda. Deemulgatorni past bosimda va haroratda sintez qilish, korxonada budjetiga foydasi katta.

Deemulgatorlar sifatida, asosan, noionogen, kationli va anionli sirt faol moddalar ishlatiladi. Noionogen yuqori samarali deemulgatorlar hozirgi kunda bizda va chet davlatlarda keng qo'llanilmoqda. Hozirgi noionogen deemulgatorlar kimyoviy tabiati bo'yicha polglinol efiri va bloksopolimerlardir. Etilendiamin, propilenglikol asosli, 2500-6000 molekular og'irli, etilen oksid, propilen, butilen, sekin qotuvchi moddalar bo'lib, organik erituvchilar yoki suv metanol aralashma sifatida ishlab chiqariladi. Ko'pgina deemulgatorlar suvda yaxshi eriydi. Ba'zilar suv bilan emulsiya hosil qilib, neftning suvli eritmasida eriydi, kuchsiz ishqoriy yoki neytral muhitga ega. Tuzlar kislotaga va kuchsiz ishqorlar bilan reaksiyaga kirishmaydi. Deemulgatorlarni 200^oS gacha qizdirish va muzlatish ularning deemulgirlash xususiyatlariga ta'sir qilmaydi. Noionogen deemulgatorlarining asosan 1-2%li suvli eritmali ishlatiladi. Deemulgatorlarning erituvchisiz ishlatilishi miqdori turli xil neftlarni tuzsizlantirishda (ELOUda) tajriba yo'li bilan hisoblanadi va u 10-30 g/t tashkil etadi. Hozirgi kunda ishlatilayotgan dissolvan turidagi noionogen deemulgatorlari deemulgirlash xususiyatiga qarab universal va har xil turdagi neftlar uchun qulaydir. OJK, piroksanol, proksamin deemulgatorini import deemulgatorlari, masalan, Dissolvan -4411 kabi 50-65% metanolning suvli eritmasi ko'rinishida ishlab chiqarish zarur. Diproksamin 157 - suyuq ko'rinishda bo'lib, sovush harorati - 38^oS, shuning uchun uni erituvchisiz ishlatish mumkin.

Import noionogen deemulgatorlari - Dissolvan, Separol, Oksayd progelit va boshqalar alkilenlar oksidlarining blok sopilerlaridir va ular tarkibi jihatidan bir-biriga o'xshashdir. Bunday deemulgatorlar quyidagi sinflarga kiradi: proksinol, proksamin va diproksamin. Ular hammasi import deemulgatorlari kabi yuqori deemulgirlash xususiyatiga ega, lekin biologik sirt faol moddalar bo'lib, suyuq moddalar tomonidan o'zgarmaydi, ya'ni bu moddalar biologik barqarordirlar.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Akramova, Z. N., and O. B. Axmedova. "Gazni tayyorlash jarayonida ishlatiladigan past haroratli separator." *Science and Education* 2.11 (2021): 400-407.
2. Fozilov, S. F., Akhmedova, O. B., Nurullaeva, Z. V., Komilov, M. Z., Asadova, D. F., & Razhabov, R. N. Ÿ. (2019). The main areas of application of low molecular weight polyethylene from local secondary raw materials. *Universum: Engineering Sciences*, (11-3 (68)).
3. Khuseynov II, Ogamurodov Zh. Zh., Akhmedova OB Emergency stop of the unit for zeolite purification of natural gas at UDP "Shurtaneftegaz" // *Voprosy nauki i obrazovaniya*. - 2017. - No. 2 (3).
4. Akhmedova OB Study of the peculiarities of polymer-analogous transformations of styrene-butadiene rubber // *Science, technology and education*. - 2016. - No. 2 (20).

THE POSSIBILITIES OF TEACHING ENGLISH FOR 10-11 GRADES
THROUGH COMPETENT APPROACH

Sevara Ortikova Ismoilovna,

*Second year student of Master's degree in English and literature faculty;
a teacher of english in Navoi city, school N 4*

Annotation: Teaching practice is an important phase of teacher education that provides opportunities for teachers to reflect on their developing teaching philosophies and put them into action. This process helps teachers to bridge the gap between theory and practice, to step into the professional teaching environment by sharing, cooperating, and collaborating with their more experienced peers, and to observe seasoned teachers in the classroom.

Keywords: method, learning, competent, language, teacher.

INTRODUCTION

Changes in the modern educational system in Uzbekistan make the training and professionalism of teachers necessary i.e. improvement of their professional competence. The main purpose of modern education is to match current and future needs of the individual, society and the state, the preparation of multi-developed personality of a citizen of the country, capable to social adaptation in the society, to the beginning of employment, self-education and self-improvement. An open-minded teacher, predicting the results of his operations and modeling educational process is a guarantee of achieving the goals. That is why nowadays demand for skilled, creative, competitive teacher, being able to educate a person in a modern, rapidly changing world has sharply increased [1].

MATERIALS AND METHODS

The term "professional competence" had been actively used since 90s of the last century and the concept became the subject of a special, comprehensive study of many researchers dealing with educational activities (T.I. Rudnev, G.Stein, Fullan M.G., Freeman D. and G. Crookes etc). In the given article the author is attempting to emphasize some points of research, revealing actual problems of teaching process and methodology and what solutions can be implemented to the mentioned problems.

RESULTS AND DISCUSSION

Under the professional competence of teachers one can understand a set of professional and personal skills required for successful teaching. It wouldn't be inappropriate to state that those ones can be called professionally competent teachers, who carry out teacher communication and various teaching activities on a high level, consistently achieving excellent results in training and educating the students.

The development of professional competence means the development of creative individuality, susceptibility to the formation of educational innovations, ability to adapt to a changing in the educational environment. Professional level of teachers is directly related to socio-economic and spiritual development of society.

On the basis of modern requirements, it became possible to identify the mainways of development of professional competence of the teacher [2]:

1. Working in the teaching unions, creative groups;
2. Researching, experimental activities;
3. Innovative activities, development of new educational technologies;
4. Various forms of educational support;
5. Active participation in educational competitions, workshops, master classes, forums and festivals;
6. Summarizing own teaching experience;
7. Using Informational Computer Technology (ICT).

But none of these methods will be effective if the teacher himself/herself is not aware of the need to improve their own professional competence. Therefore follows the need to motivate and create favorable conditions for teacher professional progress. It is very essential to create the conditions in which the teachers realize own needs to improve their professional qualities. Analysis of personal pedagogical experience activates professional self-development of the teacher, resulting in developing skills in research activities, which are later integrated into a teaching activity. The teacher should be involved in the development of higher educational establishment management that promotes the development of his professionalism [3].

While making the research the authors of given article distributed questionnaires in the target groups which included students of different courses and proposed to evaluate their teachers' competence in the framework of teaching foreign languages, the same quiz was organized together with teaching staff of various higher educational institutions. Conclusion of analyzed data provided by students and teachers adduced that the majority of students (about 70 per cent) consider implementing of ICT by the teachers during the lessons not sufficient enough and the percent of data showing frequency of teacher's consultation for students was not so high (about 20 per cent) as well, whereas the participation in different kinds of teacher-training seminars came only to 10 per cent of teaching staff.

Development of professional competence is a dynamic process of incorporation and modernization of professional experience leading to the development of individual competencies, the accumulation of professional experience, involving ongoing development and self-improvement.

The process of formation of professional competence as much depends on the environment, so the environment should encourage professional self-development. The higher educational establishments are established on democratic system of governance. This is both the system of incentives for employees, and various forms of teacher monitoring, which may include questionnaires, tests, interviews, and intra-institutional events to share experiences, competitions, and the presentation of their own achievements. These forms of stimulation can reduce the level of emotional anxiety of the teacher and influence the formation of beneficial psychological atmosphere in the team [4].

CONCLUSION

One of the key points is the choice of methods and techniques of training. There has been developed a system of methods in the framework of the theory of developmental education, based on the principle of goal-setting (reflecting a system of goals and student learning), the principle of the binary (reflecting the nature of the interaction of teacher and student) and the principle of problematic (reflecting the presence of contradictions in the learning process and the subject).

REFERENCES

1. Chomsky, N. 2020. *New Horizons in the Study of Language and Mind*. Cambridge: Cambridge University Press
2. Lawes, S. 2013. What, when, how and why? Theory and foreign language teaching. *Language Learning Journal*, no. 28:22–28.
3. Pezzulo, G. 2011. Grounding procedural and declarative knowledge in sensorimotor anticipation. *Mind and Language* 26(1):78–114
4. Pritchard, D. 2016. *What is This Thing Called Knowledge?* London: Routledge.

МЕТОДИКА РАСЧЕТА ЖЕЛЕЗОБЕТОННЫХ КОНСТРУКЦИЙ С УЧЕТОМ УПРУГОПЛАСТИЧЕСКИХ СВОЙСТВ БЕТОНА

¹ доцент, *Миралимов Мирзахид Хамидович*

² инженер, *Султанов Отабек Раджапобич*

¹Ташкентский государственный транспортный университет

²МОСТОТРИЯД №67 - г. ТАШКЕНТ

Аннотация. В статье методика соединения железобетонных конструкций с учетом упругопластических свойств бетона.

Ключевые слова: деформация, закон пластического течения, закона нормальности.

METHODOLOGY FOR CALCULATION OF REINFORCED CONCRETE STRUCTURES TAKING INTO ACCOUNT THE ELASTIC-PLASTIC PROPERTIES OF CONCRETE

Abstract. In the article, the method of joining reinforced concrete structures, taking into account the elastic-plastic properties of concrete.

Keywords: deformation, plastic flow law, normality law.

В настоящее время имея недостатки и ограничения, линейно-упругие модели редко стали применяться в проектировании [1]. Более совершенными по сравнению с упругими являются пластические модели бетона. Идеально упругопластические модели рассмотрены в работах [2], а упругопластические с упрочнением в работах [3]. Даже при проведении простого одноосного испытания можно легко убедиться в том, что бетон работает неупруго, поскольку при разгрузке восстанавливается лишь некоторая часть полной величины вызванных деформаций. Естественно поэтому, модели на основе теории пластичности получили широкое применение при моделировании бетона. Различают два типа моделей: идеально упругопластические и с упрочнением. Построение определенных соотношений между напряжениями и деформациями при пластическом течении, характерном для идеально упругопластических моделей основывается на трех фундаментальных предпосылках: существование «поверхности текучести»; существование «закона текучести» (пластического течения); предположение, что после начала текучести полное приращение деформации $d\varepsilon$ можно разложить на упругую $d\bar{\varepsilon}_e$ и пластическую $d\bar{\varepsilon}_p$, составляющие :

$$d\vec{\varepsilon} = d\vec{\varepsilon}_e + d\vec{\varepsilon}_p \quad (1)$$

Первая предпосылка означает, что существует некоторая функция действующих напряжений F «поверхность текучести», которая определяет границы области упругой работы материала и начала пластической работы.

При достижении этой поверхности может наблюдаться неограниченное пластическое течение при постоянном напряжении. Согласно второй предпосылке между приращением пластической деформации и некоторой функцией напряженного состояния существует отношение

$$d\varepsilon_p = d\lambda(\partial G / \partial \sigma) \quad (2)$$

где, $d\lambda > 0$ - скалярный коэффициент пропорциональности, а $\partial G / \partial \sigma$ - градиент функции G , определяющий направление приращения пластической деформации. В частном случае

$$d\varepsilon_p = d\lambda(\partial F / \partial \sigma) \quad (3)$$

Поскольку направляющие косинусы вектора, нормального к поверхности F , пропорциональны к поверхности $\partial F / \partial \sigma$, это соотношение означает, что пластическое течение развивается в направлении нормали к поверхности текучести F , поэтому выражение (3) получило название «закона нормальности» или «закон пластического течения» [4, 5]. Из необратимости пластических деформаций следует, что приращение пластической работы $\Delta W_p = \frac{1}{2} d\sigma d\varepsilon_p \geq 0$

Замечая выражение $d\vec{\varepsilon}_p$ в соответствии с (3), получим

$$\Delta W_p = \frac{1}{2} d\lambda d\sigma (\partial F / \partial \sigma) \geq 0 \quad (4)$$

В соответствии с третьей предпосылкой полное приращение деформации может быть представлено суммой упругой и пластической составляющих в виде (1). Тогда приращения напряжений $d\vec{\sigma}$ связана с соответствующими приращениями деформаций через матрицу предельного состояния выражением [6]:

$$d\vec{\sigma} = D_{ep} d\vec{\varepsilon} \quad (5)$$

где, для не упрочняющегося материала

$$D_{ep} = \left[D - \frac{[D\vec{a}][D\vec{a}]^T}{\vec{a}^T D \vec{a}} \right] \quad (6)$$

где \vec{a} - вектор пластического состояния, а D - для случая плоской деформации имеет следующий вид:

$$D^{-1} = \frac{1}{E} \begin{bmatrix} 1 & -\nu & 0 & -\nu \\ -\nu & 1 & 0 & -\nu \\ 0 & 0 & 2(1+\nu) & 0 \\ -\nu & -\nu & 0 & 1 \end{bmatrix} \quad (7)$$

здесь E, ν - соответственно модуль упругости и коэффициент Пуассона. Матрица D в формуле (6) получается обращением матрицы (7) и имеет вид:

$$D = \frac{E}{(1+\nu)(1-2\nu)} \begin{bmatrix} 1-\nu & \nu & 0 & \nu \\ \nu & 1-\nu & 0 & \nu \\ 0 & 0 & \frac{1-2\nu}{2} & 0 \\ \nu & \nu & 0 & 1-\nu \end{bmatrix} \quad (8)$$

Если, применительно к хрупким материалам (бетонной среде), в качестве функции текучести принять условие Мора-Кулона:

$$F = \frac{\sigma_1 - \sigma_3}{2} - \frac{\sigma_1 + \sigma_3}{2} \sin \varphi - c \cdot \cos \varphi = 0 \quad (9)$$

то, считается при $dF(\vec{\sigma}) = 0$ увеличение напряжения сверх предела не существует. При снятии нагрузки т. е. $dF(\vec{\sigma}) < 0$, материал ведет себя упруго:

$$dF(\vec{\sigma}) = \frac{\partial F(\vec{\sigma})}{\partial \vec{\sigma}} d\vec{\sigma} = 0, \quad \vec{a}^T = \frac{\partial F(\vec{\sigma})}{\partial \vec{\sigma}} - \text{вектор текучести}$$

где C, φ - коэффициент сцепления и угол внутреннего трения материала.

Для разработки методики расчета используем метод конечных элементов [5,7] с четырехугольным изопараметрическим и стержневыми элементами. (рис.1) В соответствии общей концепции метода конечных элементов рассчитываемая конструкция разбивается на дискретные элементы соединенные друг с другом в конечном числе узловых точек. В рассматриваемой задаче зависимости напряжения-деформации нелинейны.

Упругопластическую задачу будем формализовать в приращениях [7]. При этом необходимо давать приращения нагрузке и на каждом i -ом шаге искать решение. К предварительно найденному решению добавляется вновь найденное решение до тех пор, пока нагрузка не достигнет заданного значения. Таким образом:

$$\begin{aligned} \{P\}_i &= \{P\}_{i-1} + \{\Delta P\}_i & \{u\}_i &= \{u\}_{i-1} + \{\Delta u\}_i & \{\sigma\}_i &= \{\sigma\}_{i-1} + \{\Delta \sigma\}_i \\ & & \{\varepsilon\}_i &= \{\varepsilon\}_{i-1} + \{\Delta \varepsilon\}_i \end{aligned}$$

Распределение смещений в элементах находим из смещения узлов по соотношению:

$$\{\Delta u\} = [N]\{\Delta u\}^e \quad (10)$$

где $[N]$ - форм-функция, $\{\Delta u\}^e$ - вектор приращения смещения узлов элемента.

Деформации и напряжения в элементе определяются по смещению узлов соответственно следующим образом:

$$\{\Delta \varepsilon\}^e = [B]\{\Delta u\}^e, \{\Delta \sigma\}^e = [D]\{\Delta \varepsilon\}^e \quad (11)$$

где $[B]$ - матрица дифференцирования, $[D]$ -матрица упругости материала. Подробно эти матрицы описываются в [7, 10].

$$[k]^e \{\Delta u\}^e = \{\Delta P\}^e \quad \text{где,} \quad [k]^e = \int_{V_e} [B]^T [D] [B] dv,$$

$$\{\Delta P\}^e = \int_{S_e} [N]^T \{\Delta q\}^e ds \quad (12)$$

Здесь $[B]$ - матрица дифференцирования перемещений, t - толщина элемента, $[N]$ - функции формы, $[D]$ - матрица зависимости между напряжениями и деформациями.

Литература

1. Бате К., Вилсон Е. Численные методы анализа и метод конечных элементов, М.: Стройиздат, 1982, 448 с.
2. Байков С.Д. Железобетонные конструкции. М.: Стройиздат, 1989, с.423.
3. Бернштейн М.С. Расчет конструкций с односторонними связями, М.: Стройиздат, 1947, с.92.
4. Особенности технологии возведения дисперсно-армированного пролетного строения в условиях сухого жаркого климата Узбекистана
5. СВ Чижов, ЭТ Яхшиев, ШУ Нормуродов Новые технологии в мостостроении, 147-156
6. Миралимов, М. Х., & Нормуродов, Ш. У. THE ENGINEERING DECISIONS FOR MITIGATION OF DAMAGES IN LANDSLIDE HAZARDOUS REGIONS OF UZBEKISTAN.
7. Miralimov, M., Normurodov, S., Akhmadjonov, M., & Karshiboev, A. (2021). Numerical approach for structural analysis of Metro tunnel station. In E3S Web of Conferences (Vol. 264, p. 02054). EDP Sciences.

OAVDA ZAMONAVIY O'ZBEK TILI MUAMMOLARI

Niyazova Munisa Mirjalol qizi

Annotatsiya. Maqola bosma nashrlar, televidenie va radio dasturlari, Internet kabi zamonaviy ommaviy axborot vositalari oynasida nutq madaniyati va ўzбек tili madaniyatining zamonaviy rivojlanishi muammolarini ko'rib chiqishga bag'ishlangan. Maqolada, shuningdek, axborot sifatining insonning muloqot va ma'lumotni idrok etish madaniyatini rivojlantirishga ta'siri muammolari ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari, maqolada tashkilot tomonidan axborot xabarlarini malakali shakllantirish jihatlari ko'rib chiqiladi. Ijtimoiy tarmoqlar, forumlar va boshqalar kabi norasmiy axborot manbalarining Internetdagi ta'siri alohida ko'rib chiqiladi. Bu muammo nihoyatda dolzarbdir, chunki media makon til madaniyatini barkamol shakllantirish nuqtai nazaridan deyarli nazorat qilinmaydi, so'zlovchilar avlodlari o'zgaradi, buning natijasida ma'lumotlarni taqdim etish madaniyati rivojlanadi. Sovet Rossiyasida hozirgi vaqtda rivojlangan va ma'lumot berishning yangi madaniyati deyarli yo'qolgan. Shu bilan birga, kasbiy va ilmiy doiralarda ushbu muammoga etarlicha e'tibor berilmayapti, buning natijasida bu holat rivojlanmoqda.

Kalit so'zlar: ўzбек tili, ommaviy axborot vositalari, aloqa, uslub, madaniyat.

Ushbu maqolada “Ommaviy axborot vositalari” atamasi birmuncha kengroq bo‘lgan ommaviy axborot vositalari, jumladan, tashkilotlar uchun aloqa vositasi bo‘lgan forumlar va ijtimoiy tarmoqlar kabi rasmiy internet nashrlari bo‘lmagan internet resurslarini nazarda tutadi. Shuningdek, ushbu maqoladagi ommaviy axborot vositalari televidenie, radio, gazetalar, jurnallar, kitoblar va boshqalar kabi ommaviy axborot manbalari orqali uzatiladigan har qanday ma'lumotni anglatadi.

Zamonaviy ommaviy axborot vositalari jamiyatdagi lingvistik, ijtimoiy-psixologik va madaniy vaziyatni ko'p jihatdan belgilaydi. Insonni dunyo holatidan xabardor qilib, uning bo'sh vaqtini to'ldiradigan ommaviy axborot vositalari uning tafakkurining butun tuzilishiga, dunyoqarash uslubiga, bugungi kun madaniyatining turiga ta'sir qiladi.

Bugungi kunda ommaviy axborot vositalarining tili lingvistik mavjudlikning asosiy shakllaridan biri hisoblanadi. Ommaviy aloqa matnlarini tahlil qilish ma'ruzachilarning lingvistik qobiliyatlari va ma'lum bir davrda kuzatilgan adabiy tillarning rivojlanish tendentsiyalari to'g'risida xulosa chiqarish imkonini beradi.

Ommaviy axborot vositalarining tili yuksak obro‘-e'tibor va eng zamonaviy tarqatish vositalariga ega bo‘lib, “axborot jamiyati”da milliy tilning o‘ziga xos modeli rolini o‘ynaydi, adabiy me‘yor, til didi va xohish-istaklariga faol ta'sir ko'rsatadi.

Bir tomondan, ommaviy muloqot tili o'ziga xos tarzda adabiy tilni boyitadi, uni baholovchi iboralar bilan to'ldiradi, nozik, ko'pincha aforistik nutqni shakllantiradi [1].

Boshqa tomondan, me'yordan turli og'ishlar, jargon va xorijiy so'zlar bilan to'lib-toshgan ayrim ommaviy axborot vositalari tilining salbiy rolini ko'rmaslik mumkin emas. Aynan ommaviy axborot vositalarida ўзбек tilining til normasini o'zgartirishning faol jarayonlari sodir bo'ladi.

Tashkilotlarning turli ommaviy axborot vositalaridagi axborot kommunikatsiyalari jamiyatning til madaniyatini rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi, ammo klassik ommaviy axborot vositalaridan farqli o'laroq, ularni shakllantirishda ko'pincha maxsus ma'lumotga ega bo'lmagan past malakali kadrlar qatnashadi. Bu biznes sifatidagi zamonaviy reklama va jamoatchilik bilan aloqalar bozorining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq. Tashkilotning jamoatchilik bilan aloqalar sohasidagi aloqalarini odatda "past" va "yuqori" segmentlarga bo'lish mumkin. "Yuqori" segment klassik ommaviy axborot vositalari va rasmiy onlayn nashrlar bilan aloqalarni o'z ichiga oladi. "Past" segmentga ijtimoiy tarmoqlar, forumlar, onlayn nashrlar bo'lmagan turli xil axborot saytlari kiradi. "Yuqori" segment bilan ishlash uchun, qoida tariqasida, tajribali odamlar jalb qilinadi, ko'pincha ommaviy axborot vositalarida ishlagan va ommaviy axborot vositalarida aloqalari bo'lgan, hurmatga sazovor va jurnalistlarning ish jarayoni va muloqot madaniyati bilan tanish bo'lgan professional jurnalistlar. Pulni tejash uchun "past" sohada ishlash uchun ko'pincha universitetlarda o'qishni tugatgan yoshlar, talabalar va axborot bilan ishlashda zarur bilim va tajribaga ega bo'lmagan boshqa xodimlar ishlatiladi.

Yoshlarning hozirgi avlodi norasmiy axborot manbalariga tobora ko'proq e'tibor qaratmoqda, chunki bunday manbalarda ular yanada ixcham va o'yin-kulgilar bilan aralashib ketgan[2]. Bunday resurslar bilan ishlashni tashkil qilishda tashkilotlar kam malakali va arzonroq ishchi kuchidan foydalanadi, bu esa savodxonlik va axborot sifatining pasayishiga olib keladi. O'z mahsulotlarini ilgari surish yoki obro'sini saqlab qolish jarayonida tashkilotlar tomonidan tarqatiladigan ma'lumotlarga ko'pincha xorijiy so'zlar kiritiladi, mavjud atamalar va tushunchalar buzib tashlanadi. Bularning barchasi ўзбек tilining o'zgarishiga olib keladi va zamonaviy jamiyatdagi barcha muloqot madaniyatiga ta'sir qiladi.

Radio va televideniye kabi ommaviy axborot vositalari haqida gapirganda, zamonaviy ko'rsatuv va filmlar tili rivojiga ta'sirini ta'kidlamaslik mumkin emas. Ko'pchilik televizor yoki radiodan fon deb ataladigan narsa yaratish uchun foydalanadi, masalan, mashinada yoki oshxonada ovqat pishirish paytida [3]. Bu vaqt 18.00 dan 24.00 gacha bo'lgan vaqt oralig'iga to'g'ri keladi va asosiy praym-taym bo'lib, ayni paytda eng ko'p reytingga ega dasturlar va filmlar namoyish etiladi, ammo ularning sifati juda ko'p narsani talab qiladi, chunki ular ko'pincha ovozga qo'yilgan murakkab bo'lmagan seriallarni ifodalaydi. suhbat uslubi, ularda ko'pincha so'kinish so'zlar va iboralar mavjud, adabiy nutq deyarli yo'q. So'nggi bir necha yil ichida so'zlarni buzib, noto'g'ri talaffuz qiladigan layoqatsiz televidenie diktorlari soni sezilarli darajada oshdi, bu

ayniqsa, yangiliklar dasturlarida sezilarli.

Radioda vaziyat biroz yaxshiroq, chunki ovoz ma'lumot uzatishning yagona vositasidir, tematik va yangiliklar dasturlarida noto'g'ri talaffuz yoki so'zlardan foydalanish holatlari juda ko'p, ammo shunga qaramay, mavjud. chet tillaridan tushlarni olishni ko'paytirish tendentsiyasi.

Tashkilotning axborot siyosatining vositalaridan biri va tilning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillardan biri sifatida reklamaga e'tibor bermaslik mumkin emas. Reklama sohasida ko'pincha so'zlarning shaklini o'zgartirish yoki til qoidalariga mos kelmaydigan yangi so'zlarni yaratish usullari qo'llaniladi.

Ushbu usullardan foydalanish juda yaxshi amaliyot deb hisoblanmaydi, ammo reklama qilinadigan tovarlar va xizmatlarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, mijozlarning xohish-istaklarini hisobga olgan holda, taqiqlangan emas.

Muloqotning "yuqori" segmentiga qaytadigan bo'lsak, rasmiy onlayn nashrlarga, ayniqsa, Internetda keng tarqalayotgan yangiliklar tasmalariga e'tibor qaratish lozim[4]. Yangiliklar tasmalarining mashhurligi va shunga mos ravishda foyda olishning kaliti voqealar va hodisalar haqidagi ma'lumotlarni tezkor nashr etishda yotadi. Bu nashr etilgan ma'lumotlarning sifatsiz tahrirlanishining sababi. Agar bosma nashr chop etishdan oldin tekshirishning bir necha bosqichlaridan o'tsa, yangiliklar tasmasi xabarlarini eng yaxshi holatda faqat korrektor tomonidan ko'riladi. Natijada, yangiliklar lentalarida imlo, tinish belgilari va stilistik xatolar to'lib-toshgan.

Yuqoridagi ma'lumotlarni tahlil qilgandan so'ng, hozirgi bosqichda ўзбек tilining rivojlanishi va uning jamiyat madaniyatiga ta'siri, yumshoq qilib aytganda, qoniqarsiz holatda ekanligi haqida qonuniy xulosa chiqarishimiz mumkin. Til bilan ishlash madaniyati pasayib bormoqda, nashr etilgan axborot bilan ishlashning elementar qoidalari buzilgan, til muloqotida adabiy xususiyat sezilarli darajada yo'qolgan.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Jo'rayev R.H., Taylaqov N.I., Rasulova G.A. Uzluksiz ta'lim tizimi uchun multmedial elektron darsliklar yaratishga oid ilmiy-metodik talablar. Uzluksiz ta'lim. - Toshkent, 2005. - №2. - B. 14 -27.
2. Olimov Q.T. Maxsus fanlardan o'quv adabiyotlari yangi avlodini yaratishning nazariy-uslubiy asoslari: Ped. fanlari doktori il. dar. olish uchun yozil. disser. avtoreferati. - Toshkent: O'MKHTTKMOUQTI. 200.
3. Аванесов Д.С. Мультимедиа - технологии в образовании: понятия, средства методы. М.: Издательство ТОЛТО, 2014. - с. 300.
4. Губанов Д.А., Новиков Д.А., Чхартишвили А.Г. Модели влияния в социальных сетях // Управление большими системами. - 2009. - № 27. - С. 205-281.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA DIDAKTIK O'YINLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Muhabbat Saimova Nortojoyevna

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining rivojlanish jarayonida didaktik o'yinlardan foydalanish usullari, darsga bo'lgan qiziqishini va dars samaradorligini oshirish usullari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: didaktik o'yin, aqliy rivojlanish, amaliy faoliyat, qobiliyat, rag'bat.

Kichik maktab yoshida bolalar didaktik o'yinlarni (syujetli, predmetli, musoboqali) rohatlanib o'ynashadi. Ularda faoliyatning quyidagi elementlari mavjud: o'yinli masala, o'yinli motivlar, masalalarni o'quv faoliyati bilan bog'liq yechimlari. Natijada o'quvchilar o'yin mazmuniga ko'ra yangi bilimlarga ega bo'lishadi. O'quv-biluv masalalarini to'g'ridan-to'g'ri qo'yilishidan farq qilgan holda, didaktik o'yinda u bolaning o'zini o'yinli masalasi sifatida nomoyon bo'ladi. Uni yechish usullari esa o'quv-biluv faoliyatiga tegishli hisoblanadi. Buni quyidagi misolda qarab chiqamiz. O'quvchilar "Biz turistlarmiz" nomli didaktik o'yinni o'ynashadi. Uning ma'nosi shundan iboratki, bolalarni turistlar guruhining marshrut yo'lini kartada belgilashga o'rgatish. Uni to'g'ri belgilagan har bir o'quvchi turist belgisini oladi. O'quvchilarning o'z oldilariga qo'yadigan masala – turistlar o'yinini o'ynash. O'yin motivi – turist belgisini olish uchun to'g'ri marshrutni tanlash. Bunday o'yin shu bilan tavsiflanadiki, uning faollik shakli kattalar tomonidan aniqlanadi va o'yin qodalarini ko'rishida bolalar oldiga qo'yiladi. "Biz turistlarmiz" o'yinining asosiy qoidalari quyidagilardan iborat: "Marshrutni aytayotgan o'qituvchini diqqat bilan eshiting va uni o'z kartangizda joylashtiring. U kartada ko'rsatilgandan so'ng, uni namunadagi bilan solishtiring". Shuni qayd etishimiz lozimki, o'yinda va undan keyin o'yin motivlarida bilishga qarab siljish ro'y berishi mumkin. Masalan, "Biz turistlarmiz" o'yinidan keyin o'quvchilar ko'plab savollar bilan o'qituvchiga va boshqa katta yoshdagilarga murojaat qila [300] boshlashdi, kitoblardan mos ma'lumotlarni izlasha boshlashdi, ya'ni ularda o'yin sifatida taqim etilgan masala o'quv masalasiga aylandi. Bolalar hodisalar doirasidagi ma'lumotlar bilan chegaralanib qolmasdan, o'yin faoliyati bilan bog'liq yangi tushunchalarni egallashga (kompas, topografik belgilar va boshqalarni) faol harakat qilishadi. To'plangan bilimlar tizimlashtirilib, kichik maktab yoshidagi bolalar ta'limga nisbatan o'z faoliyatlarini qayta moslashtirishadi. Endi u nafaqat o'yinlar nuqtai-nazaridan, balki o'yin davomida paydo bo'lib, rivojlangan o'quv-biluv qiziqishlari bilan birgalikda amalga oshiriladi. Demak, didaktik o'yinlar bolalar tomonidan bilimlarni o'zlashtirish uchun qulay bo'lgan shart-sharoitni paydo qiladi va bilish uchun qiziqishni rivojlanishiga ko'maklashadi. Eng yaxshi didaktik o'yinlar mustaqil ta'lim olish

prinsipida tuzilgan, ya'ni, shunday tuzilganki, ularning o'zi o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishlariga qarab yo'naltiradi. Ma'lumki, ta'lim olish ikkita komponentni o'zida jamlaydi: kerakli ma'lumotni to'plash va to'g'ri yechimni qabul qilish. Bu komponentlar o'quvchilarda didaktik tajribani ta'minlaydi. Lekin, tajribaga ega bo'lish ko'p vaqtni talab qiladi. O'quvchilarda "bunday tajribaga ega bo'lish"ni ko'paytirish, ularni mustaqil ravishda bu ko'nikmalarga ega bo'lish mashqlariga o'rgatishdan iboratdir. Bunga psixologik tavsifdagi rivojlantiruvchi o'yinlarni kiritish mumkin: krossvordlar, viktorinalar, boshqotirmalar, rebuslar, kriptogrammalar va boshqalar. Didaktik o'yinlar o'quvchilarda predmetga nisbatan qiziqishni uyg'otadi, har bir o'quvchini individual qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyatini beradi, bilish faolligini tarbiyalaydi. Didaktik o'yinning muhimligi, u bolalar tomonidan qanday reaksiya qilinishi bilan emas, balki u yoki bu masalani yechish har bir o'quvchi uchun tadbir qilinishining samaraliligi bilan aniqlanadi. Didaktik o'yinlarning natijaviyligi, birinchidan, ulardan tizimli ravishda foydalanishga, ikkinchidan, o'yinlar dasturining oddiy didaktik mashqlar bilan birgalikda maqsad sari yo'naltirilganligiga bog'liq. Masalan, bilish faolligini rivojlantirish muammosini hal etishda, o'quvchining mustaqil tafakkurini rivojlantirish asosiy masala deb hisoblanishi zarur. [301] Har bir didaktik o'yinni boshlashdan oldin o'quvchilarga o'yinning qoidasi, mazmuni, yakuni nimadan iborat ekanini o'qituvchi tomonidan tushuntiriladi. O'quvchilar uni tushunib, anglab, shu asosda harakat qiladilar. Masalan, "Ishoralar" o'yini. O'yinning maqsadi: Bir amalli masalalarni og'zaki yechish ko'nikmalarini rivojlantirish. O'yin jihozi: "-", "+" belgilari. O'yinning borishi: O'qituvchi masalani o'qiydi, o'quvchilar esa masalani qaysi amal bilan yechish kerak bo'lsa o'sha "ishora"ni ko'rsatadilar. Masala: 1. Salimning 2 ta qora va 4 ta qizil qalami bor. Hammasi bo'lib nechta qalami borligini qaysi amaldan foydalanib topamiz? O'quvchilar "+"ni ko'rsatadilar. Masala og'zaki yechiladi. 2. Nigorada 6 daftar bor edi. 3 tasini ukasiga berdi. Nigorada nechta daftar qoldi? Mustahkamlash: O'qituvchi "+", "-" qo'shish, ayirish belgilari qachon qo'yilishini so'rab, ularning bilimini mustahkamlaydi. "Jim" o'yini O'yinning maqsadi: O'quvchilarning o'n ichida "+", "-" belgilari haqidagi bilim va malakalarini oshirish, sinash. O'yin guruhlarda o'ynaladi. O'yin jihozi: Raqamli yozilgan tarqatmalar, misollar, jadval. O'yinning borishi: Jadvallar doskaga osib qo'yiladi, doskaga bo'r bilan yoziladi. O'yin ovoz chigarmagan holda o'tkaziladi. O'qituvchi ko'rsatkich bilan 7 va 5 ni ko'rsatadi. O'quvchilar o'ylab 2 yozilgan tarqatmani ko'rsatadilar. "Bilmasvoyning xatolari" o'yini O'yinning maqsadi: o'quvchilarning o'n ichida "+", "-" ishoralari haqidagi bilimlarini mustahkamlash, bilim va malakalarini, mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirish. O'yinning borishi: Doskaga ifodalar yoziladi. Har bir qatordan bittadan o'quvchi doskaga chiqadi va xatolarini tuzatadi. $10-7=4$ $10-3=6$ $7-3=5$ [302] $3+2=6$ $4+3=8$ $4+1=6$ "Kim epchil" o'yini. O'yin maqsadi: Hozirjavoblik, topqirlik malakalarini oshirish. O'yin jihozi: 2 ta savatcha ifodalar yozilgan olmalar $12-6$; $2+8$; $7+5$; $4+8$; $10-3$ va hakozi. Stol ustida

"olmalar" yozib qo'yiladi. Doskaga 2 o'quvchi chiqadi. Stol ustidagi "olmalar"dagi ifodalarning natijalarini aytib savatga sola boshlaydilar. Ifodaning qiymatini to'g'ri topmagan o'quvchi ularni savatga sola olmaydi. Qaysi o'quvchi savatga ko'p "olma" tergan bo'lsa, o'sha o'quvchi g'olib bo'ladi. "Zukkolar" o'yini. O'yinning maqsadi: Ko'paytirish va bo'lishga doir amallar yechish malakalarini mustahkamlash. O'yin jihozi: uchta bayroqcha. O'yinning borishi: Qatorlararo o'tkaziladi. Qatorlar nomi doskaga yoziladi va o'quvchilar soni teng bo'linadi. O'qituvchi har bir qatorning oxirida o'tirgan o'quvchiga bayroqchani beradi. O'qituvchi son aytadi. Masalan: 1- qatorga 6 soni, 2-qatorga 4 soni, 3- qatorga 5 soni. Bayroqchalarni olgan o'quvchi $6 \cdot 1 = 6$ deb bayroqchani oldingi partadagi o'quvchiga uzatadi. $12 \cdot 2 = 24$; $24 : 3 = 8$ $8 \cdot 5 = 40$; $40 : 4 = 10$ O'quvchilar natija qaysi son bilan tugasa, shu son bilan boshlanadigan ifoda tuzishi kerak bo'ladi. Bayroqcha 1-partaga kelganda oxirgi o'quvchi 6 soni hosil bo'ladigan ifoda bilan o'yinni yakunlashi kerak bo'ladi. Qaysi qatorning bayroqchasi birinchi partaga tez yetib kelsa, o'sha qator g'olib bo'ladi. Go'lib qatorning nomi yozilgan joyda bayroqchalar biriktirilib qo'yiladi. "Bu qaysi shakl?" o'yini. O'yinning maqsadi: Geometrik shakllar bilan tanishtirish. Ularga ta'rif berish malakasini oshirish. Og'zaki nutqini rivojlantirish. O'yin jihozi: Konvertlarga solingan geometrik shakllar. [303] O'yinning borishi: Doskaga bir o'quvchi chiqadi. Konvertdagi shaklni qaysi ekanini ko'rib olib, o'quvchilarga murojaat qiladi. "Qo'limdagi geometrik shaklning uch tomoni uch burchagi bor, uning tomonlari xar xil uzunlikda bo'lishi ham mumkin. Bu qaysi shakl?". Shaklga to'g'ri ta'rif bergan va shaklning nomini to'g'ri topgan o'quvchi rag'batlantiriladi. Demak, kichik maktab yoshida, o'yinlardan bolalarning o'quv va mehnat faoliyatini yengillashtiruvchi va tashkil etuvchi vosita sifatida foydalanish mumkin. Ta'lim jarayonida o'yin elementlari o'quvchilarda ijobiy emotsiyalarni yuzaga keltirib, ularning faolligini oshiradi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar, o'yin tavsifiga ega, mehnatga taaluqli topshiriqlarni qiziqish bilan bajaradilar. O'yin faoliyati bolalarni ruhiy hayotining barcha tomonlarini shakllanishida, masalani qo'yilishida va harakatlanish usullarini tanlashda yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tolipov O', M.Usmonboyeva. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. T. 2015-yil.
2. Aliev A. O'quvchilarning ijodkorlik qobiliyati. –Toshkent: O'qituvchi, 2016.
3. Boboyeva Yu.K. Hozirgi zamon umumiy ta'lim maktabida o'qitish metodlari. - Toshkent:O'qituvchi,2017

KIMYO SANOATINING ATMOSFERAGA TA`SIRI

Ummataliyeva Mohlaroy Zokirjon qizi
Andijon Davlat Universtiteti 3-bosqich talabasi

Anotatsiya

Ushbu maqolada ishlab chiqilgan tavsiyalar asosan kimyo sanoati atmosfera havosiga zararli ta`siri va ularni bartaraf etish yo`llari, ekologiya va atrof muhitni zaralovchi omillari, kimyo sanoati ishlab chiqaradigan mahsulotlar va turlari, qaysi kimyo sanoati moddasi atmosferaga qanday va qay tartibda tasir etishi, undan insoniyat hayvonlar nafaqat atmosfera balki biosferaga ham jiddiy zarar yetishi ularning tahlillari, hulosalar va yechimlari haqida so`z boradi

Kalit so`zlar: azotli mineral o`g`it, amiakli selitra, sulfat kislotasi, plastmassa, neftni qayta ishlash, neylon tolasi, viskos, is gazi, metan.

THE EFFECT OF THE CHEMICAL INDUSTRY ON THE ATMOSPHERE

Abstract

The recommendations developed in this article are based on the harmful effects of the chemical industry on the atmosphere and ways to eliminate them, ecological and environmental pollutants, products and types of chemical products, how and in what order the chemical industry affects the atmosphere. Their analysis, conclusions and solutions show that humans and animals can cause serious damage not only to the atmosphere but also to the biosphere.

Keywords: nitrogen mineral fertilizer, ammonium nitrate, sulfuric acid, plastic, oil refining, nylon fiber, viscose, carbon monoxide, methane.

ВЛИЯНИЕ ХИМИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ НА
АТМОСФЕРУ**Анотация**

Рекомендации, разработанные в данной статье, основаны на вредном воздействии химической промышленности на атмосферу и путях их устранения, экологических и экологических загрязнителях, продуктах и видах химической продукции, о том, как и в каком порядке химическая промышленность воздействует на атмосферу. анализ, выводы и решения показывают, что человек и животные могут нанести серьезный ущерб не только атмосфере, но и биосфере.

Ключевые слова: азотные минеральные удобрения, аммиачная селитра, серная кислота, пластик, нефтепереработка, нейлоновое волокно, вискоза, окись углерода, метан.

Har yili insonlar extiyoji uchun juda ko'p kimyo sanoati mahsulotlari ishlab chiqariladi. Kimyo sanoati rang-barang kimyoviy moddalarni-kislotalar, ishqorlar, tuzlar va boshqa organic moddalarni mineral o'g'itlar, zaharli himikatlar, polimerlar, sintetik tolalar, erituvchilar smollar, bo'yoqlar, loklar, jihozlar asbob uskunalar, xo'jalik buyumlari, shuningdek sanoatimizga as qotadigan ko'pdan-ko'p vositalarni ishlab chiqaradi. Kimyo sanoati ishlab chiqaradigan mahsulotlar, mahsulot olish uchun foydalaniladigan hom ashyolar, shuningdek texnologik jarayonlar inobatga olingan holda bir necha tarmoqqa bo'linadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Hozirgi kimyo sanoati korxonalarini yoki ishlab chiqish birlashmalari alohida-alohida korxonalardan iborat bo'lgani bilan ular bir-biri bilan uzviy bog'langanlar. Shuning uchun ham kimyo sanoatida paydo bo'ladigan chiqindilarning kimyoviy tarkibi rang-barang bo'lib ular sifat va miqdor jihatdan farq qiladi. Bu haqida bir qator ilmiy adabiyotlar keltirib o'tilgan. Hususan: Otakuziev T.A., A.A.Ismatov, N.P.Ismoilov, F.M.Mirzaev "Noorganik metallar kimyoviy texnologiyasi" T."Uzbekiston" 2002, Lopes, J. (2015). "Ifloslanish va kimyoviy sifat" adabiyotlarida atroflicha fikr yuritilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ishning uslubiy asosi tadqiqot muammosini hal qilish, tizimli tahlil qilish, ekspert baholari va boshqa usullar yordamida kerakli ma'lumotlarni olish bo'yicha aniqlik, mavjud baholar va fikrlarni o'rganish edi.

Tahlil va natijalar.

Kimyo sanoatining eng yirik tarmoqlaridan biri azotli mineral o'g'itlar ishlab chiqaruvchi korxonalaridir. Bu korxonalar ammiak, fosforli tuzlar, sulfat kislotasi ishlab chiqaradi. Bu tarmoq korxonalarida foydalaniladigan hom ashyolardan kaliy o'g'itlar, ohak, fosforidlar olinadi. Kimyo sanoati tarmoqlariga kiradigan korxonalardan sintetik kauchuk, xlor, xlorli ohak toshlar, kislotalar, xlorli birikmalar, plastmassa va suniy smollar lok bo'yoqlar zararli kimyoviy moddalar, neft kimyo mahsulotlari va yana boshqa kimyoviy mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalarini ko'rsatish mumkin.

Ammiak ishlab chiqarish asosida vodorod va azotni sintez qilish reaksiyasi tashkil qilinadi. Mazkur reaksiya yuqori bosimda hamda yuqori darajali haroratda kechadi. Bunda hom ashyo sifatida tabiiy koks gazidan foydalaniladi. Sanoat miqyosida ammiak olish jarayonida atmosfera havosi korxonalardan chiqadigan is gazi, ammiak va metan kabi tajavvuzkor omillar bilan ifloslanadi.

1 tonna ammiak ishlab chiqarishda hosil bo'ladigan chiqindilardan ammiak-100 kg, metan-45 kg, is gazi-100 kg bo'lishi qayd qilingan. Shuningdek, boshqa regeneratsiya

sexlarida amiak-105 kg, metan-45 kg miqdorida ajralib chiqib, atmosfera havosini bug`laydi.

50-70%li azot kislotasi ishlab chiqarishda ammiak, katalizatorlar azot oksidiga aylantiriladi va suv bilan absorbsiya qilinadi. Mazkur jarayon 3.7,7.3, va 9 atmosfera bosimida kechadi. Azot kislotasi ishlab chiqarishda havoga azot oksidlari va azot kislotasining bug`i uchib chiqadi. Hisoblarga qaraganda, ishlab chiqarilgan 1 tonna mahsulotga 25-27,5 kg chiqindi to`g`ri keladi.

Sanoat miqyosda sulfat kislotasining aksariyat qismi kontakt yo`li bilan olinadi. Bunda oltingurgurt asosiy hom ashyo xizmatini o`taydi. Sulfitli ma`danlar kislota olishda asosiy manbalardir.

O`zida oltingurgurt saqlaydigan manbalar kuydirilganda yoki eritilganda hosil bo`lgan gazlardan hom ashyo sifatida foydalaniladi. Sulfit kislotasini ishlab chiqarishda havoga sulfid angdridi va sulfid kislotasining bug`I ko`tarilishi mumkin.

Mineral o`g`itlar ishlab chiqarish davomida juda ko`p kimyoviy moddalar olish ko`zda tutiladi. Jumladan, ammiak, azot kislotasi, ammiakli selitra, mochevina, ammoniy sulfat, sulfat kislotasi, superfosfat, ammofos, antroammafoska va boshqalar olinadi. Tajavvuzlor omil esa asosan neytrallash jarayonida hosil bo`ladi.

Plastmassalar ishlab chiqarishda atmosfera havosini ifloslantiruvchi obyektlar reaktorlar, manomerlar, shuningdek organik erituvchilar saqlanadigan omborlardir.

Hullas, kimyo sanoati korxonalarini gigenik nuqtai nazardan ekologik tizimlarni buzuvchi, butun mavjudot, shu jumladan inson va inson va hayvonlar hayoti uchun mutloq zaharli chiqindilarni havoga chiqaradigan manbalardir. Kimyo sanoati ajratadigan chiqindi moddalar ta`sirchanligi, xavfliligi va asoratliligi bilan ajralib turadi.

Neftni qayta ishlash zavodi o`z ishlab chiqarish ko`lamlari va quvvatiga ko`ra yiliga 219 ming tonna is gazini atmosferaga chiqarib tashlaydi yoki sutkasiga 600 tonna chiqindilar bilan havoni buzadi. Mazkur zavoddan 2,5 km narida yashaydigan odam terisida, 20 km uzqolikka olingan havo na`munasi tarkibida is gazi borligi aniqlangan. Neftni qayta ishlash korxonalarini atmosfera havosiga turli uglerodlar, vadarod sulfid, sulfid angdrid, azot va karbonad angdridi, aldegidlar, ammiak va boshqa birikmalarni chiqarib tashlaydi.

Neft-kimyo korxonalariga sintetik kauchok ishlab chiqarish korxonalarini ham kiradi. Sintetik kauchok ishlab chiqarishda atmosfera havosiga uchuvchan manomerlar va erituvchi moddalar-divinil, toluol, aseton va boshqa birikmalar uchib chiqib havoni zaralashi mumkin.

Plastik massalar olishda polimerizatsiyalash jarayonida fenol va amin moddalari, plastifikatorlar, mahsulotlarni yumshatuvchi, reaksiyani jadallashtiruvchi ditiokarbomatlar, tiuram, sulfenamidlari, tiazol, guanidine hamda aminlar, efirlar, organik kislotalar ajraladi.

Yuqorida keltirib o`tilgan ayrim moddalar havoni jiddiy zaralaydi va ular sanoat korxonalaridan tinimsiz va to`xtovsiz chiqindi sifatida chiqariladi.

Xulosa va takliflar

Sanoat boshqa texnik tuzilmalar singari, atrof- muhitga tabiiy tizimlar parametrlarining o`zgarishiga bevosita ta'sir qiladi. Sanoat korxonalarini loyihalashtirish va ishlatish uchun ekologik xavfsizlik nuqtai nazaridan eng muhim t ahamiyatga ega. Ekologik xavfsizlik sanoat korxonalarini rivojlantirishga qaratilgan investitsiyalarning asosiy ko`rsatkichlaridan biridir.

Kimyo sanoati ekologik xavfsizligi (uning ekologik jihatdan xavfsiz holati) muhandislik inshootlari va konstruksiyalari tomonidan shakllantirilgan korxonalar atrofidagi hududlarning tabiiy muhitining minimal zararli ta'sirini va ifloslanishini va ularning ta'sirini ta'minlash qobiliyatini anglatadi. Kimyo sanoatining ekologik jihatdan qulay holati quyidagi ko`rsatkichlar:

1. Kimyo sanoati inshootlarining texnik holati.
2. kimyo sanoati korxonalari ifloslatish darajasi.

Kimyo sanoati korxonalari ekologik xavfsizligi atrof-muhitga salbiy ta'sir ko`rsatadigan texnik yechimlarni saqlash uchun loyiha hujjatlarini ishlab chiqish va qo'llash orqali erishiladi, bu esa aholi salomatligiga zararli ta'sir ko`rsatmaydi, tabiiy muhitda qaytarilmas o`zgarishlar, odamlarning ijtimoiy-iqtisodiy yashash sharoitlari yomonlashuviga olib kelmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Otakuziev T.A., A.A.Ismatov, N.P.Ismoilov, F.M.Mirzaev "Noorganik metallar kimyoviy texnologiyasi" T."Uzbekiston" 2002,
2. Lopes, J. (2015). "Ifloslanish va kimyoviy sifat"
3. Sanz, A. (2014). *Organik kimyo sanoatining xomashyolari, zaxiralari, energiya ta'minoti va tovarlari*. Valladolid Universitetidan 2019 yil

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДАГИ АРХЕОЛОГИЯ ИЛМИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Турганов Бахыт Курбанбаевич

*Нукус давлат педагогика институти «Тарих ўқитиш
методикаси» кафедраси доценти,*

тарих фанлари номзоди

Аманбаев Темур Ғайратбаевич

Нукус давлат педагогика институти

Сиртқи бўлим декан ўринбосари

Таянч сўзлар: Жанубий Орол бўйи, Хоразм, илм, археологик тадқиқотлар, экспедициялар, тош даври, қадимги давр ёдгорликлари, антик давр ёдгорликлар, ўрта аср ёдгорликлар, моддий маданият.

Аннотация: Мақолада Қорақалпоғистонда археология илмининг шаклланиш ва ривожланиш босқичлари таҳлил этилган. Мақолани ёритишда археологик адабиётлардан кенг фойдаланилди. Қорақалпоғистонда археология илмининг юзага келиши XX асрнинг 30-йилларига тўғри келади. XX асрнинг 70-йилларида маҳаллий мутахассислар шаклланади. Ўша даврдан археологлар томонидан ўлканинг қадимий ёдгорликларини ўрганиш бўйича кенг кўламли археологик тадқиқот ишлари олиб борилади. Археологик тадқиқотларда Қорақалпоғистон халқларининг моддий маданияти тарихини ёритувчи бой артефактлар аниқланди ва улар илмий муомулага киритилди.

Жанубий Орол бўйи худуди қадимдан турли этник бирлашмаларни ташкил этувчи ўтроқ ва кўчманчи халқлар жойлашган тарихий минтақа ҳисобланади. Ушбу худуд қадимги Хоразм давлати худудини ўзида жамловчи ҳозирги Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм вилояти, Туркменистоннинг Тошҳовуз вилояти, қўйи Сирдарё бўйлари бўлиб, ушбу масканда аجدодларимиз томонидан яратилган минглаб ёдгорликлар жойлашган. Биргина Қорақалпоғистон Республикасида жами 288 та маданий мерос объектлари миллий рўйхатга киритилган. Шундан: 131 таси археологик, 24 таси архитектура, 88 таси монументал санъат асарлари ва 45 та диққатга сазовор жойлар ҳисобланади.

Мустақиллик йилларида республикамизда минг йиллик моддий маданий мерос объектларини асраб-авайлаш, таъмирлаш-тиклаш ишлари амалга оширилмоқда. Улардан Бурахон ота мақбараси, Назлимхон сулув мақбараси, Шамун Набий мақбараси каби меъморий объектлар, шунингдек Қизил қалъа, Фил қалъа, Катта Гулдурсин қалъа, Тўпроққалъа каби археологик объектларда консервация-реставрация ишлари олиб борилди.

Айниқса, сўнгги йилларда Хаким ота мақбараси мажмуасини ислом зиёру туризми марказларидан бирига айлантириш ва мажмуада ободонлаштириш бўйича кенг кўламдаги ишлар олиб борилмоқда. Археологик тадқиқотлар натижасида Жанубий Орол бўйи минтақасида инсоният тош давридан яшаб келаётганлиги аниқланган. Тарихий даврларнинг деярли барча босқичларига оид аждодларимиз томонидан ёратилган маданий ёдгорликлар ўлкада жойлашган. Айниқса, антик ва ўрта асрларга оид ёдгорликлардаги археологик тадқиқотларда аниқланган ақлни лол қолдирувчи монументал меъморчилик, сополдан ишланган терракота ҳайкалчалар гўзаллиги ва рельефли тасвирларнинг ўта нозик дид билан ясалганлиги, тасвирий санъат асарларининг ёрқин буёқлари ва ниҳоят ҳунармандчилик маҳсулотлари Жанубий Орол бўйи минтақасидаги халқлар маданияти барча даврларда ҳам тараққий этганлигининг яққол исботидир. Жанубий Орол бўйининг археологик харитасига назар ташлар эканмиз, минтақада сўнгги палеолит давридан то XIX асрга қадар даврлар мобайнидаги қадимий шаҳар, кўрғон, мақбара, масжид, мадраса, хонақоҳ, карвон-сарой каби юзлаб археологик ёдгорликларни кузатишимиз мумкин.

Минтақадаги ушбу каби бой маданий меросимизни ўрганишда 1937-1991 йилларда С.П. Толстов раҳбарлигидаги Хоразм археологик-этнографик экспедицияси ходимлари Я. Ғуломов, Ю.А. Рапопорт, Е.Е. Неразик, А.В. Виноградов, М.А. Итина, С.А. Трудновская, А.В. Гудкова, Б.В. Андрианов, М.Г. Воробьева, Н.Н. Вактурская, О.А. Вишневская, Б.И. Ваинберг каби кўплаб олимлар томонидан олиб борилган археологик тадқиқотлар натижаларида аниқланган археологик маълумотлар аҳамияти ниҳоятда беқиёсдир. Улар томонидан олиб борилган тадқиқотларда аниқланган тарихий янгиликлар 15 та жилдли «Труды хорезмский археолого-этнографический экспедиции» номли тўпламда, 6 та жилдли «Материалы хорезмской экспедиции» номли тўпламда ва бошқа кўплаб тўпламлар, монографиялар нашр этилди ва жамоатчиликга етказилди. Албатта, Жанубий Орол бўйидаги қадимги Хоразм цивилизацияси ютуқларининг кашф қилинишида Хоразм археологик экспедицияси ходимларининг буюк хизматлари барчамизга маълум.

XX аср 60-йилларидан бошлаб собиқ иттифоқдаги илмий марказдан юборилган археологлар билан ҳамкорликда маҳаллий кадрлар минтақа халқлари моддий маданияти ўрганишда бевосита иштирок эта бошлади. Бунда уларнинг тажриба ва устозлик вазифаларини бажариши маҳаллий кадрларининг етишиб чиқишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Айниқса, 1958 йилда Нукусда ЎзРФА нинг Қорақалпоқстон филиалида археология бўлимининг очилиши маҳаллий археологларнинг минтақадаги археологик тадқиқотларда иштирок этишини янада жадаллаштирди. Ўша даврлардан бошлаб В.Н. Ягодин, М.М. Мамбетуллаев, Е.Бижанов, Т.К. Ходжайов, Н. Юсупов каби маҳаллий археологларимиз

томонидан қўйи Амударё, Устюрт паст-текислиги билан Хоразм воҳаси худудларидаги ўтроқ аҳоли ва кўчманчи халқлар ёдгорликларида маршрутли ва мавсумий характердаги тадқиқотлар олиб борилди. Жумладан, Миздакхон, Жанпикқалъа, Ҳайвонқалъа, Тўкқалъа, Қўрғонча, Катта Айбуйир, Қизқалъа, Хива каби ёдгорликларининг қадимги ва ўрта асрларга оид маданий қатламлари ўрганилди. Ушбу тадқиқотлар натижасида Жанубий Орол бўйидаги ўтроқ ва кўчманчи халқлар шаклланиши, этногенези ва моддий маданиятига оид тарихий маълумотларни янада бойитди.

Ўша даврда Қорақалпоғистонли археолог В.Н. Ягодин ва А.В. Гудковалар ҳамкорлигида олиб борилган тадқиқотлар натижасида қўйи Амударёнинг ўнг соҳилида Ҳайвонқалъа, Тўкқалъа, Қўрғонча, Бағдод қалъа каби ёдгорликларни ўзида жамловчи илк ўрта асрларга оид «Кердер маданияти» деб номланувчи янги маданият ўчоғи очилди. В.Н. Ягодин ташаббуси билан «Хайван-калараннесредневековый Кердер», «Вопросы антропология и культура Кердера» номли кердерликларининг этногенези ва моддий маданиятига оид илмий тўпламлар нашрдан чиқарилди.

Қорақалпоғистонли В.Н. Ягодин, М. Мамбетуллаев, Ғ. Ходжаниязов, М-Ш Қдырниязов каби археологлар нафақат Ўзбекистонда, балки халқаролик миқёсда ҳам ўз нуфузли ўрнига эгадир. Жумладан, В.Н. Ягодин Рус археология жамияти, Нью-Йорк Фанлар академияси аъзоси, Австралия Илмий Кенгашининг халқаролик эксперти, шунингдек халқаролик фонд ва ташкилотлар томонидан ўтказиладиган турли тадбирларда иштирок этади.

Қорақалпоғистонли археологларнинг халқимиз тарихини ўрганишдаги фидокорона меҳнатлари давлатимиз томонидан муносиб тақдирланди. Улардан М. Мамбетуллаев, М-Ш. Қдырниязов «Қорақалпоғистонга хизмат кўрсатган фан арбоби», В.Н.Ягодин «Меҳнат шухрати» ордени, Ғ. Хожаниязов «Ўзбекистон қаҳрамони» унвони билан мукофотланди. Қорақалпоғистонда 20-асрнинг 70-йилларидан маҳаллий археолог мутахассислар шаклланди ва ўлка археологиясини ўрганишда жонбозлик кўрсатишди. Қорақалпоғистонли археологларнинг Жанубий Орол бўйи минтақаси халқларининг бой моддий маданияти ва тарихини ўрганишдаги илмий-ижодий хизматлари беқиёс бўлиб, Ватанимиз тарихини ўрганувчилар учун катта ғурур бағишлайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Бижанов Е.Б. Каменный век Устюрта. –Автореф. соис.док. ист. наук. –Ташкент. 1996. -42 с.
2. Мамбетуллаев М.М. История и культура Южного Хорезма античной эпохи (города и поселения в IV в. до. н.э.- IV в. н.э.).–Автореф. соис.док. ист. наук. – Ташкент. 1994. -46 с.
3. Қдырниязов М-Ш. Культура Хорезма XIII-XIV вв.–Самарканд. 2015.320 с.

МУСИҚА МАДАНИЯТИ ДАРСЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ МЕТОДИКАСИ

Р.Абдуллаев

*Қорақалпоғистон Республикаси педагогларни
янги методикаларга ўргатиш миллий маркази,
Амалий фанлар ва мактабдан ташқари
таълим методикаси кафедраси муdiri*

Аннотация: Мақолада мусиқанинг инсон ҳиссиётларини ифодавий воситаларини ҳис қилишларига имкон бериш ва шунга ўргатиб бориш муҳимлиги, мусиқа саводи фаолиятида мусиқий тафаккур, тасаввур ва мусиқий дунёқараш шаклланиб бориши ҳақида сўз юритилган.

Калит сўзлар: Мусиқий фаолият, кўшиқ, актёрлар, хонанда, таълим- тарбия

Болаларнинг вақтларини тўғри тақсимлаш, уларга керакли билимларни беришда, мактабгача таълим муассасасида педагогик вазифаларни тўғри қўйиш муҳим. Мусиқавийлик-алоҳида ва ўзига хос хусусият бўлиб, у мусиқага нисбатан эмоционал жавоб ҳиссининг пайдо бўлиши, унда ўзига хос ифода этилган мазмунни кўра олишдир. Психологлар инсоннинг бу хусусиятнинг шаклланишига илк болалик даврларида - уч ёшгача бўлган даврда асос солинишини таъкидлайдилар.

Мусиқага қабул қилинадиган (тинглаш орқали) объект ёки ўқув фани сифатида ҳам қараш мумкин. Шунингдек, унга бошқа томондан, яъни кундалик, ижтимоий ҳаётимизнинг ажралмас (худди уйқу ва овқат каби) бир бўлаги сифатида ёндошиш ҳам мумкин. Мусиқа инсонга бевосита ва кучли эмоционал таъсир этувчи воситадир. Инсоннинг ҳиссий кечинмалари билан боғлиқ воқеа ва ҳодисалар аксарият ҳолларда мусиқа билан ҳамроҳ тарзда кечади.

Демак, мактабгача ёш давриданок, болаларга мусиқанинг инсон ҳиссиётларини ифодавий воситаларини ҳис қилишларига имкон бериш ва шунга ўргатиб бориш муҳимдир. Бирок ушбу вазифани ҳал этиш учун бир ҳафтада икки марта олиб бориладиган мусиқа машғулотида ўзи асло кифоя қилмайди. Шунинг учун ҳам юқоридаги мақсад ва вазифаларни амалга ошириш иши мусиқа раҳбаридан кўра кўпроқ тарбиячининг зиммасига тушади. Айнан тарбиячи, мусиқани турли шакл ва кўринишда, гуруҳнинг кундалик ҳаётига олиб киради. Гуруҳга мусиқани қандай шаклларда олиб кириш мумкин?

Бу ижрочиликнинг энг оддий, содда ва ҳар бир инсонга хос бўлган шакли. Азал-азалдан куйлаш инсоннинг ҳаёти давомида, унинг қайси ижтимоий қатламдан келиб чиқишидан қатъий назар, унга ҳамроҳ бўлиб келган.

Она алласи, эркаламалар, бирор иш ёки юмушни бажариш давомидаги меҳнат кўшиқлари, турли маросим, байрам ва сайлларга оид кўшиқлар шулар жумдасидандир. Кўшиқ инсоннинг психоэмоционал мувозанатга келтирувчи бир восита эканлигини она алласини тинглаб, тинчланувчи ва осуда уйқуга кетувчи гўдакни кузата туриб тўлиқ ишонч билан айтишимиз мумкин. Бу борада шарқ ва ғарб дунёсининг машхур алломалари бир қатор изланишлар олиб борганлар. Улар ёшларга таълим- тарбия берибгина қолмай, ўз ишларига издошларни етиштириш учун ташкил қилган асканларида, муסיқа инсоннинг рухига таъсир этувчи восита эканлигини таъкидлаганлар.

Муסיқа ёрдамида инсон руҳини гўзал, олижаноб ёки аксинча туйгуларга созлаш (худди чолғу асбоби каби) мумкин. Муסיқий маданият халқ маънавий дунёсининг ажралмас қисми бўлиб, унинг маънавий эҳтиёжини барча даврларда қондирган ва ҳар доим хамдард бўлган, беминнат хизмат қилган. Зеро, бугунги мустақиллик давримизда ҳам ўзининг маънавий бурчини муқаддас билиб, халқимизга хизмат қилмоқда. Шунинг учун ҳам муסיқа маданиятимиз бугунги куннинг улкан ижод майдонига айланди. Шу боисдан муסיқий тарбияни оила, мактабгача таълим муассасалари ҳамда бошлангич синфдан бошлаб болаларнинг мустақил муסיқий фаолиятларини ҳисобга олган ҳолда тизимли тарзда олиб бориш мақсадга мувофиқдир. Мустақил муסיқий фаолият, болаларнинг ўзларича хиргойи қилишда, ўзларича мустақил муסיқа тинглашларида, ўзларича чолғу асбобларининг бирор тури билан шуғулланишида актёрлар, хонандалар, қизиқчилар қилиқлари, овозларига таклид қилишларида кўринади. Улар ўзларича турли ўзларига ёққан кўшиқларни хиргойи қилиб куйлайдилар, ўша ашула ижросининг оҳангига, овозига ва қилиқларига ўхшатиб ҳаракат қилишга интиладилар. Ўзларича радио, телевизор ёки плеерларда турли муסיқаларни тинглайдилар. Баъзи болалар чолғу асбоблари чалишга, агар чолғу асбоблари бўлмай қолса, шу чолғу асбобини чалиб кўрсатишга интиладилар. Ўзлари ёқтирган актёр ёки қизиқчилар сўзлари тахлидан ҳаракатлар бажаради ва ҳақозо. Шундай ҳолатлар мустақил муסיқий фаолият кўринишлари ҳисобланади.

Мустақил муסיқий фаолиятнинг болалар қизиқишларидан пайдо бўлишига эътиборни қаратишимиз лозим. Демак болалар муסיқий фаолиятнинг у ёки бу турига қизиқар эканларки, шу кўрган ва эшитган муסיқий жараёнини хотираларида сақлаб қолаётдилар. Биз педагоглар болалар мустақил муסיқий фаолиятини қандай баҳоламоғимиз лозим.

Албатта мустақил муסיқий фаолиятга ижобий баҳо бермок лозим. Зеро бу фаолият болаларни имкон қадар мустақил бўлишга ўргатади. Тасаввур қилинг бирор ишни ўзи фикрлаб, бажара олмайдиган, қачон тепасида туриб буйруқ бериб турсангиз бирор иш қилади акс ҳолда ўзича бир иш қилолмайдиган шахсларнинг вояга етишганидан на ота-она ва на жамият манфаатдор. Жамиятга ўзларича

ташаббус кўрсатувчи янгиликлар яратувчи ифтихорлар, кашфиётлар килувчи соғлом, ҳаракатчан фуқаролар керак. Шундай экан мустақил муסיқий фаолият педагогдан кузатувчанликни, сезгирликни талаб қилади. Зеро педагоглар мустақил муסיқий фаолиятини ижобий баҳолаши бундай фаолият кўрсатаётган болаларга тўғри муносабатда бўлишиб уларни турли йуллар билан рағбатлантириб бошқаларга намуна қилиб кўрсатиши боланинг бундай фаолият тури билан шуғулланишдан манфаатдор эканликларини англатиши келажакда улардан буюк ижодкорлар ва санъатнинг кўзга курунган намоёндалари чиқиши мумкинлигига ишонтира олиши лозимдир. Дарҳақиқат, бола қанчалар муסיқий тушунчани мустақил фикрлаб, амалда бажаришга ҳаракат қилса, муסיқий қобилиятининг ривожланиши ҳам шунчалар муваффақиятли бўлади.

Бола ва унинг қобилиятларининг ўсиши катта киши томонидан уюштириладиган фаолиятда: Қўшиқ, ритмика, муסיқа тинглаш ва муסיқа асбобларини чалишда содир булади. Болалар ўзларининг муסיқа эшитиш тажрибалари асосида ўз тасаввурларини қўшиқ, ўйин, рақс ижодида намоён қилишга ва муסיқа саводининг оддий элементларини эгаллашга қодирдир. Шу билан бирга фаолиятининг ҳар бир тури умуман муסיқа қобилиятларининг ўсишига, махсус қобилиятларнинг шаклланишига, масалан: ашула айтиш, ашулачилик овози ва куй қобилиятининг таркиб топишига ёрдам беради.

Буларнинг барчаси турли ташкилий шаклларда: машғулотларда, ўқишдан ташқари ишларда (болалар боғчаси турмушида муסיқа) ва мустақил фаолиятларида бўлиб ўтади.

Муסיқий маданият

1. Қўшиқ куйлаш фаолиятида муסיқий дунёқараш, муסיқий дид шаклланади. Бу фаолият турида болалар муסיқий билимларга асосланган ҳолда қўшиқ куйлайдилар. Бунинг учун улар муסיқий асарга таалуқли бўлган маълумотларни ўзлаштирадидлар. Шу жараёнда уларда муסיқий дунёқараш ва муסיқий дид шаклланади.

Муסיқа саводи фаолиятида муסיқий тафаккур, тасаввур ва муסיқий дунёқараш шаклланади. Бу фаолият турида болалар муסיқанинг яратилиш тарихи, муסיқанинг ифода воситалари - ритм, метр, регистр, ўлчов, лад, темп, нота йули ва ёзуви, товушлар узунлиги ва баландлиги, муסיқа ижодкорлари, ижрочилари ҳақида билимга эга бўлиш билан бирга, уларнинг муסיқий тафаккурлари шакллана боради. Бу ўз навбатида болаларни муסיқа оламига олиб киради ва муסיқий дунёқарашлирини шакллантиради.

2. Муסיқа тинглаш фаолиятида муסיқий идрок, муסיқий дунёқараш шаклланади. Бу фаолиятда болалар муסיқа тинглаб, уни бевосита идрок эта бошлайдилар. Бу эса уларнинг муסיқий тафаккурларини шакллантиради, шунингдек, уларда муסיқий дунёқараш ҳам шаклланиб боради. Тингланган

музикий асар ҳақида мулоҳаза юрита бошлайдилар.

3. Музиқа остида ритмик ҳаракат бажариш фаолиятида музикий дунёқараш, музикий дид, музикий тафаккур, музикий идрок, музикий ритм ҳисси ва музикий хотира шаклланади. Бу фаолият турида болаларда деярли барча музикий психологик хусусиятлар шаклланади. Чунки бу фаолиятда улар ўзлари бевосита музикий асарга жўр буладилар. Аввал улар музикий асарни тинглаб кўрадилар (музикий идрок), бу эса музиканинг ритмик кўринишини эслаб қолишни (музикий хотира), кайси асбобда жур бўлса яхшироқ жаранглашини (музикий дид) танлашни такозо этади. Тарбияланувчи бу фаолиятда мустақил фикрлашни (музикий тафаккур), натижада унинг музикий дунёқараши шаклланиб боради.

4. Болалар чолғу асбобларида жўр бўлиш фаолиятида музикий дунёқараш, музикий дид, музикий тафаккур, музикий идрок, музикий ритм ҳисси ва музикий хотира шаклланади. Айни вақтда шуни айтиш жоизки, музиканинг қандай фаолият тури булмасин, у шахсининг барча психологик жиҳатлари шаклланишига ёрдам беради. Жумладан, музикий ҳис - туйғулар, музикий дунёқараш, музикий идрок, музикий тафаккур, музикий тасаввур ва музикий қобилиятни шакллантиради.

Музикий фаолият турлари. Тинглаш, куйлаш, музикий ритмик ҳаракатларни бажариш, чолғу асбоблар билан таништириш ва уларга жўр бўлиш, музикий дидактик ўйинлардан фойдаланиш. Машғулотнинг таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи мақсадлари ва уларнинг давлат таълим стандартлари ва компетенциялар билан боғлиқлигини кўриш мумкин.

Адабиётлар

1. Ишмухамедов Р.Ж., М.Юлдашев Таълим ва тарбияда инновацион педагогик технологиялар.- Т.: “Ниҳол” нашриёти, 2013, 2016.-279б.
2. Норенков И.П., Зимин А.М. Инновационные технологии в образовании: Учебное пособие.-М.: Изд. МГТУ им. Н.Баумана,2002.-336с.
3. Сергеев И.С. Основы педагогической деятельности: Учебное пособие.

ТАСВИРИЙ САНЪАТДА ЎҚУВ ЖАРАЁНИ ВА ЎҚУВ-УСЛУБИЙ ФАОЛИЯТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШДА ИННОВАЦИОН ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ УРНИ

Х.Файзуллаева

Низомий номидаги ТДПУ магистранти

Аннотация: Ушбу мақолада Тасвирий санъатда ўқув жараёни ва ўқувуслубий фаолиятни модернизациялашда инновацион таълим технологияларнинг урни ва ахамияти муаммоларини таъминлашга қаратилган илмий тадқиқотнинг мазмун ва моҳияти ёритилган.

Калит сўзлар: касбий компетентлик, бадиий таълим, профессионал, илғор педагогик технологиялар, ижодий фаоллик, узвийлик ваузлуксизлик, дисклар, мультимедиалар, диафильмлар, диапозитивлар, рангли расмлар.

Илмий-техник тараққиёт нафақат аксарият ишлаб чиқариш соҳасинигина технологиялаштиради, балки у тасвирий санъат, бадиий таълим соқаларига ҳам кириб бормоқда. Бугунги кунда тасвирий санъатдан ўқув жараёни ва ўқув-услубий фаолиятни модернизациялашда инновацион таълим технологияларини жорий этиш, таълим ва бошқа технологиялар тўғрисида фикр юритиш мумкин. Тарихан технология тушунчаси техник тараққиёт билан боғлиқ равишда юзага келган ва бу тушунча санъат, ҳунар ва фан ҳақидаги таълимотга мувофиқ келади. Технология деганда, одатда ашёларни қайта ишлаш методлари ва ишлаб чиқариш жараёни ҳамда уларнинг илмий тавсифларининг мажмуи тушунилади. Сиёсий луғат (М., 1989)да технологияга шундай изоқ берилади: 1) ишлаб чиқариш жараёнида ашёлар, материаллар, ярим тайёр ашёларни қайта ишлаш, тайёрлаш ҳолати, хусусияти, шаклининг ўзгариш методлари йиғиндиси; 2) ашёлар, материаллар ва ярим хом ашёларга мувофиқ ишлаб чиқариш қуроллари орқали таъсир ўтказиш усуллари тўғрисидаги фан.

«Қомусий луғат»да шунга яқин изоқ берилади, лекин уни бирмунча кенгрок ёритади: «Фан сифатида технологиянинг вазифаси ҳар томонлама самарали ва тежамли ишлаб чиқариш жараёнларини аниқлаш ва амалиётда ундан фойдаланиш мақсадида физика, кимё, механика ва бошқа қонуниятларини бажариш.» (М.,1979)

Технология грекча сўз бўлиб, *технос*- санъат, маҳорат, *логос*- таълимот деган маъноларни билдиради.

Тасвирий санъатда ўқув жараёни ва ўқув-услубий фаолиятни модернизациялашда инновацион педагогик технология педагогнинг талабаларга таъсир қилишни ташкил этиш бўйича касбий аҳамиятга

моликмалакалар тизимини аниқлаб беради, педагогик фаолиятнинг технологиклигини англаш усулларини таклиф этади.

Тасвирий санъатда ўқув жараёни ва ўқув-услубий фаолиятни модернизациялашда ҳозирги давр таълим технологиялари муаммоси, педагогик инновация тажрибалари уларни бир тизимга тушириш ва аниқлаштиришни талаб қилади. Олий мактаб олдида педагогик технологияларнинг илмий асослари, уларнинг таснифи, моҳиятини очиб бериш ва ўқув жараёнининг технологиклиги муаммоларини таъминлаш масаласи турибди.

Тасвирий санъатда ўқув жараёни ва ўқув-услубий фаолиятни модернизациялашда педагогикага оид адабиётлар таҳлили чуни кўрсатадики, ҳозирги даврда педагогик технология тушуншаси таълим амалиёти ва назарияси илмдан мустаҳкам ўрин эгаллади, лекин уни педагогиканинг мукамал луғатлари (тезаурус)даги ўрни ҳали номаълумлигича қолмоқда. Тасвирий санъатда ўқув жараёни ва ўқув-услубий фаолиятни модернизациялашда инновацион педагогик технология тушунчасининг шаклланиши ва ривожланиши тарихида турли қарашлар мавжуд бўлган: у техник воситалар ҳақидаги таълимот деб ҳамда ўқитиш жараёнини лойиҳалаштирилган ҳолда изшил ва мунтазам ташкил этиш деб талқин қилинган. Ҳозир педагогик технологияларнинг бир қанча таърифлари мавжуд.

В.П. Беспалко педагогик технологияни амалиётга татбиқ қилинадиган муайян педагогик тизим лойиҳаси сифатида белгилайди. У педагогик тизим технологиялар ишлаб чиқиш учун асос бўлади, деб ҳисоблайди. Бунда асосий диққат ўқув-педагогик жараёни олдиндан лойиқалашга қаратилади, дидактик вазифа ва ўқитиш технологиялари тушунчасидан фойдаланилади. Шу тариқа В.П. Беспалко ўқув жараёнини лойиқалаш ғоясини илгари суради, афсуски, педагогик технология ва лойиҳа тушунчалари ҳақида аниқлик йўқ. Педагогик технология таълим жараёнига жадаллик билан кириб бораётган бўлса ҳам, унинг мақоми ноаниқлигича қолиб кетмоқда. Тадқиқотчиларнинг ишларида фан ва амалиёт оралиғидан ўрин эгалламоқда. *Н.Ф.Тализина* ҳар бир педагог реал педагогик жараёни ташкил этишдан олдин ўқув жараёни ҳақида технологик даражада билимлар тизимини билиб олган бўлиши чарт деб ҳисоблайди. У фан ва амалиёт оралиғида тамойилларни олға сурувчи, методлар ишлаб чиқувши, уларни изчил қўллаш каби масалалар билан шуғулланувчи алоҳида фан бўлиши керак, деб ҳисоблайди, уларсиз педагогик жараён асосланмай қолади (технология реал ўқитиш жараёни сифатида).

Тасвирий санъатдан ўқув жараёни ва ўқув-услугий фаолиятни модернизациялашда инновацион таълим технологияларини жорий этишда айрим муаллифлар ўқитиш технологияларига фан ва санъат оралиғидаги фан деб қарайдилар, бошқалари уни лойиҳалаш билан боғлайдилар. Чундай қилиб, тасвирий санъатда ўқув жараёни ва ўқув-услугий фаолиятни модернизациялашда инновацион педагогик технологияларнинг бир ёндашувда ўқитиш технологиялари ўқитишнинг барча воситаларини қамраб олган қандайдир жиҳозлаш сифатида ҳам белгиланади. Унда технология ўқув жараёнини техниклаштиришни тақозо қилади. Бочқа ёндашувда технологияга таълим амалиётини янги ёки замонавийлаштирилган билимлар билан таъминлашнинг усули сифатида қарашга имконият беради. Бунда технологияга таълимнинг илмий тамойиллари ва амалиётини татбиқ этиш сифатида қаралади. Технология тушунчаси 60-йиллардаги Америка ва ғарбий Европада таълимни ислоқ қилиниши билан боқлиқ равишда кириб келди. Б.Блуи, Ж. Королл, П.Я.Галперин, В.И.Давидов, Н.А.Менчинская, З.И.Калмикова, Л.И. Занков технологиялари машқур. Ўқитишни ташкил қилишнинг технологик ёндашувлари В.П.Беспалко, Н.Ф.Тализина, Л.М.Фридман, Ю.Н.Кулюткина, Г.С.Сухобской, Т.В.Кудрявцев, А.М. Матючкин, М.И.Махмутов каби аксарият психолог ва дидактикачиларга тааллуқлидир. Тасвирий санъатда ўқув жараёни ва ўқув-услугий фаолиятни модернизациялашда инновацион ёндашувлар тақлили шуни кўрсатадики, аксарият ўқитиш технологиялари бўш технологияланганлиги бўйича қолиб кетмоқда. Бир қатор технологияларда назарий асослар кушайтирилган, амалий томони у қадар ойдинлаштирилмаган. Т.А.Балло технологиянинг бир томонини, яъни ўқитишда топшириқли ёндашувни ёритади. Бошқаларида ё компьютер орқали дастурлаштирилган ўқитиш ёки ўқитишнинг муаммоли тузилмаси ажралиб туради. Л.В. Занков, Т.Я.Галперин, В.И.Давидов тадқиқотларида босқичли ўқитишнинг яхлит технологиялари ҳақида фикр юритилади.

1. Тасвирий санъатда ўқув жараёни ва ўқув-услугий фаолиятни модернизациялашда инновацион педагогик технологияда ҳали кўп аниқланмаган масалалар бор. Бу муаммони тадқиқ этиш ўқитиш технологиясининг тушунчаси ва методологик моҳиятини аниқлаш билан боқлиқ.

Педагогик технология ўзига хос ва потенциал яратиладиган педагогик натижаларга эришиш учун педагогик тизимнинг барча ташкилий томонларига алоқадор назарий ва амалий (таълим тизими доирасида) тадқиқотлар соҳаси сифатида белгиланади.

Тасвирий санъатда ўқув жараёни ва ўқув-услубий фаолиятни модернизациялашда инновацион педагогик технология моҳиятини ёритиш учун педагог-дидактикачилар томонидан берилган таърифларга тўхталишни мақсадга мувофиқ деб топамиз.

«Педагогик технология – психологик ва педагогик ўқитлар йиғиндиси бўлиб, шакллар, методлар, усуллар, ўқитиш йўллари, тарбиявий воситаларнинг махсус тўпламидир. Айни замонда у педагогик жараённинг тачкилий-методик омилини ҳам билдиради» (Б.Лихачев).

«**Педагогик технология** – ўқув жараёнини амалга очирининг мазмуний техникаси» (В.П. Беспалко) «**Педагогик технология** – режалаштирилган ўқитиш натижаларига эришиш жараёни тавсифи» (И.П. Волков).

«**Технология** – ишлов берич, қолатни ўзгартириш санъати, мақорати, малакаси ва методлар йиғиндиси» (В.М. Шепел).

«**Педагогик технология** – талаба ва ўқитувчининг уларга зарур шароит яратиш орқали ўқув жараёнини лойиҳалаштириш, ташкил этиш ҳамда ўтказиш бўйича улар педагогик фаолиятининг ҳар томонлама ўйланган моделидир.»(В.М.Манахов).

«**Педагогик технология** – бу таълим шаклларини жадаллаштириш вазифасини кўзлаган ўқитиш ва билимларни ўзлаштиришнинг барча жараёнларини техника ва инсон омилларида ва уларнинг биргаликдаги ҳаракатлари воситасида яратиш, татбиқ этиш ва белгилашнинг изшил методидир» (ЮНЭСКО).

«**Педагогик технология** – педагогик мақсадларга эришишда фойдаланиладиган шахсий имкониятлар, жиҳозлар ва методологик воситаларда амалда бўлишнинг тизимли йиғиндиси ва тартибини билдиради»(М.В.Кларин).

«**Педагогик технология** – ўзида турли муаллифлар (манбалар)нинг барша таърифлари мазмунини қамраб олган мазмуний умумлачма ҳисобланади». (Г.К. Селевко).

Бу таърифлар таҳлилидан педагогик технология натижани қўлга киритиш учун таълим доирасида зарур бўлган воситалар тизимини режалаштириш ва татбиқ этиш деган хулосага келиш мумкин. Таълим технологияси деганда таълимнинг белгиланган мақсади ва талабанинг билим даражасига кўра ўқув фаолиятини бошқаришнинг назарий лойиҳаси ва педагогик тизимнинг амалда бўлишини таъминловчи зарур воситалар тизими тушунилади.

Тасвирий санъатдан ўқув жараёни ва ўқув-услубий фаолиятни модернизациялашда инновацион таълим технологияларини жорий этишда

Ўқитишнинг шахсга йўналтирилган технология бирор назария ва мақсад асосида ишлаб чиқилади. Педагогик тизимнинг амалда бўлиши, унинг мосланувчанлиги ҳамда талабанинг шахсий хусусиятлари, уларнинг технологик ва индивидуал меъёрлари билан боғланган. Бунда ушбу технологияларнинг мослашувчанлиги, уларнинг вариативлиги, талаба хаттиҳаракатларининг босқишлилиги муҳим аҳамият касб этади. Тасвирий санъатдан ўқув жараёни ва ўқув-услубий фаолиятни модернизациялашда инновацион таълим технологияларини жорий этишда ўқитиш технологияси сатқида ўқув жараёнининг барча компонентлари ёритилади.

Шахсга йўналтирилган технология асосида талабаларнинг интеллектуал ва эмоционал-мотивацион ривожланиши, билим ва касбий малакалар шаклланиши, таълим жараёнига қадрият сифатида ёндашиш муносабатини таъминлаш, фаолликни очирш, ўз-ўзини англаш ва мустақиллигини шакллантириш ётадиБу тадқиқотларни тақлил қилган ҳолда ушбу таърифни бериш мумкин:

Педагогик технология таълим мақсадларига эришиш ва шахснинг ривожланичига қаратилган педагогик фаолиятни муттасил равишда ривожлантириш тизими лойиҳасидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ишмуҳамедов Р. Ўқув жараёнида интерфаол услублар ва педагогик технологияларни қўллаш услубияти. - Т.: РБИММ, 2008. – 68 б.
2. Ишмуҳамедов Р.Ж, Абдуқодиров А., Пардаев А. Директорнинг иш китоби (амалий тавсиялар). – Т.: «Фан ва технология» нашриёти, 2007. - 122 б.
3. Ишмуҳамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар). – Т.: Истеъдод, 2008.-180 б.
4. Ишмуҳамедов Р.Ж, Абдуқодиров А., Пардаев А. Тарбияда инновацион технологиялар (таълим муассасалари ўқитувчилари, тарбиячилари, гуруҳ раҳбарлари учун амалий тавсиялар).– Т.: Истеъдод, 2010.-140 б.
5. Коджаспирова Г.М. Педагогика в схемах, таблицах и опорных конспектах./ М.:Айрис-пресс, 2006.
6. Колеченко А.Е. Энциклопедия педагогических технологий: Пособие для преподавателей. – СПб.: КАРО, 2002 г.
7. Толипов Ў.Қ., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари (ўқув қўлланма).-Т.: «Фан» нашриёти, 2006 й.
8. Толипова Ж.О. Педагогик технологиялар-дўстона муҳит яратиш омили. -Т.: ЮНИСЕФ, 2005 й.

SOLIQ TO‘LASHDAN QOCHISHDA ZAMONAVIY FISKAL NAZORATI INSTRUMENTLARIDAN FOYDALANISH YO‘LLARI

Fayziyev Orifjon Olimovich
Davlat soliq qo‘mitasi xodimi

Annotatsiya: Mazkur maqolada, soliq ma‘muriyatchiligi jarayoniga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ilg‘or avtomatlashtirilgan tahlil uslublarini keng joriy etish soliq to‘lovchilarga soliq majburiyatlarini bajarishda har tomonlama ko‘maklashish hamda soliqqa oid huquqbuzarliklar profilaktikasining ta‘sirchan takomillashtirish va ularni samaradorligini baholash yo‘llari bo‘yicha tadqiqotlar olib borilgan bo‘lib, tadqiqot doirasida xulosa va takliflar shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: soliq soliq tushumlari, interaktiv xizmat, samaradorlik, raqamli platforma, raqamli transformatsiya, usullar va vositalar, ilg‘or axborot- kommunikatsiya texnologiyalari, tahlil, optimallashtirish, veb-xizmatlar, zamonaviy texnikalar, soliq imtiyozlari, soliq stavkasi.

Kirish: Respublikamizda hozirgi davrda soliq siyosatining ustuvor yo‘nalishlari sifatida budget daromadlarini oshirish, soliqqa tortish ma‘muriyatchiligini takomillashtirish orqali mahalliy budget daromadlari bazasini kengaytirish, soliqlarni unifikatsiya qilish qaraladi. Mahsulotlarning realizatsiya bahosini sun‘iy ravishda pasaytirish natijasida soliq ba‘zasi yo‘qotilishini oldini olish;

“bir kunlik firma”lar faoliyatiga to‘laqonli barham berishni ushbu xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning ro‘yxatdan o‘tish bosqichida amalga oshirish mexanizmini yo‘lga qo‘yish;

Eksportyor korxonalar tomonidan qo‘shilgan qiymat solig‘ining salbiy farq summasi o‘rnini qoplashning noqonuniy sxemalaridan foylanish va ushbu sxemalarni bartaraf etish uchun takliflar;

jismoniy shaxslar tomonidan to‘lovlarni plastik kartochnalari orqali amalga oshirish mexanizmi tahlili va mazkur mexanizmning to‘laqonli soliqqa tortish tizimi takomillashtirish;

tovarlar importini amalga oshirib, xufiyona faoliyat yuritayotgan xo‘jalik sub’ektlari faoliyatini tahlil qilgan holda bartaraf etish choralari ko‘rish;

Olingan daromadlarni ustav jamg‘armasiga yo‘naltirish orqali soliqdan qochish holatlarni aniqlash va chora ko‘rish bo‘yicha taqdimotlar ko‘rib chiqildi.

Adabiyotlar sharhi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda bir qator olimlar hamda ekspertlar tomonidan mamlakatda xufiyona iqtisodiyotning kelib chiqish sabablari hamda xufiyona iqtisodiyot ko'rsatkichlarining o'sib borishiga nisbatan turli hil ilmiy yondashuvlar ilgari suriladi. Jumladan, Shvesiyalik iqtisodchi olim K.F.Becker tomonidan xufiyona iqtisodiyotning o'ziga xosligi, norasmiy iqtisodiyot – bozor iqtisodiyotining nazorat qilib bo'lmaydigan qismi ekanligi ta'kidlanib, qaysiki ular rag'batlantirishning boshqa shakllariga asosan tovarlar ishlab chiqarishlari va xizmatlar ko'rsatishlarini ma'lum qilgan [2]. Xufiyona iqtisodiyotni yuzaga keltiruvchi sabablardan biri sifatida ispan olimi Ernando de Soto tarafdorlari mamlakatdagi qonunlarning “yomon”ligidadir deyishadi [3]. Ushbu qonunlar iqtisodiy aktiv faoliyatga sun'iy ravishda to'siq bo'lib, qonunga itoat qiladigan fuqarolarni xufiyona iqtisodiy faoliyat yurituvchi shaxslarga aylantirib qo'yadi. Bu salbiy holatni bartaraf etish uchun esa, ular mamlakatda iqtisodiy faoliyat yuritish uchun byurokratiyani qisqartirish lozimligini ta'kidlaydilar. Iqtisodiyotni esa bosqichma – bosqich liberallashtirib borish tashabbusini ilgari surib, bu siyosatni firmalarni ro'yxatga olish tartibini yengillashtirish, soliqlar yukini yengillatish, tekshiruvchi instansiyalar sonini qisqartirish orqali amalga oshirishni taklif etadilar. Rus iqtisodchi olimlari A.K.Bekryashev va A.K.Belozerovlar tomonidan xufiyona iqtisodiyotni keltirib chiqaruvchi sabablar sifatida quyidagilarni keltirib o'tadilar: - bozor to'g'risidagi ma'lumotlarning to'liq emasligi; - bozorning jamiyat manfaati uchun faoliyat yuritmasligi; - bozorning tashqi salbiy omillarga qarshi samarali tura olmasligi; - bozorning ijtimoiy tengsizlikka qarshi tura olmasligi; - qarorlar qabul qilishda bozor to'g'risida ob'ektiv ma'lumotlarning yetishmasligi; - siyosiy jarayonlarning mukammal emasligi; - davlat apparati ustidan nazorat qilish imkoniyatining cheklanganligi; - anonimlik [4]. Shuningdek, boshqa rus olimlari tomonidan xufiyona iqtisodiyotni yuzaga keltiruvchi asosiy sabablaridan quyidagilarni keltirib o'tiladi: - hukumat tarafidan olib borilayotgan nooqilona siyosat; - nazorat qiluvchi organlarda korrupsiyaning avj olganligi; - mamlakatda ishsizlikning ortib borishi, unga qarshi tartibga solish mexanizmi samaradorligining pastligi; - boshqaruvdagi xo'jasizlik; - legal iqtisodiy infratuzilmaning yetishmasligi; - tarixiy omillar; - jamiyatning yopiqligi va h.k.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida xufiyona iqtisodiyotning yuzaga kelish sabablari hamda unga ta'sir etuvchi omillarga nisbatan olimlar hamda ekspertlarning ilmiy qarashlari qiyosiy tahlil qilindi. Xufiyona iqtisodiyotning yuzaga keltiruvchi iqtisodiy, ijtimoiy hamda huquqiy muammolar va ularning oqibatlari to'g'risida, shuningdek olimlar hamda ekspertlar tomonidan berilgan nazariy qarashlarni o'rganish

orqali, xufiyona iqtisodiyotning mamlakat milliy iqtisodiyotiga ko'rsatishi mumkin bo'lgan salbiy jihatlari yoritildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Jamiyatda xufiyona iqtisodiyotni yuzaga kelishiga ta'sir etuvchi yana bir omil sifatida iste'molchilar tomonidan tovar, xizmat yoki ishlarni olayotgan jarayonlarida o'z foydalarini ko'zlab qonunlarni aylanib o'tishga harakat qilishlarida ko'rish mumkin. Misol sifatida korxonada ishlovchi xodimlar uchun uy – joy bilan ta'minlanish jarayoni boshlandi. Shu jarayonda ayrim xodimlar chiqadiki, ularga uy - joy berilishi mumkin emas, lekin ayrim xodimlar shu jarayonda o'ylaydiki nima qilsam shu uyni qo'lga kiritaman degan fikrda turli hil noqonuniy hatti – harakatlarni amalga oshiradilar.

Xufiyona iqtisodiy faoliyatni yuzaga kelishiga sabab bo'luvchi omillardan yana biri sifatida ishlab chiqaruvchining yaqqol monopol bo'lishga harakat qilishida ko'riladi. Bu bilan yakka ishlab chiqaruvchi bozorda narx siyosatini tanxo belgilab, yuqori daromad olishga harakat qiladi.

Vazirlar Mahkamasining 595-son qarori bilan tasdiqlangan Nizomga (I) muddatidan qat'iy nazar barcha soliqlardan qarzi bo'lganda soliq xavfining yuqori darajasi toifasiga kiritilishi hamda (II) ONKMda ro'yxatdan o'tgan jami cheklardagi summalarning 10 foizdan ortiq qismiga o'zgartirish kiritilganda QQS guvohnomasining bekor bo'lishi to'g'risidagi yangi mezonlarni kiritish nazarda tutilmoqda.

Mazkur mezonlar QQS to'lovchilarni hisobga olish dasturiy mahsuliga kiritilgan (holati "neaktivны").

Yangi mezonlarni joriy etilishi natijasida (I) 37 877 ta (22,3 %) soliq to'lovchilar soliq xavfining yuqori darajasiga hamda (II) 2 799 ta (1,6 %) soliq to'lovchilarning QQS guvohnomasini bekor bo'lishga olib keladi.

Norasmiy faoliyat yuritayotgan shaxslar bilan profilaktik tadbirlarni amalga oshirish hamda kamida 450 mingta jismoniy shaxslar faoliyatini legallashtirish (norasmiy faoliyat yuritayotgan jismoniy shaxslarni 2022-yilda o'zini o'zi band qilishga o'tkazish grafigi tasdiqlanib, qo'mitaning 2022-yil 25-yanvardagi 20/5-30458-sonli xati orqali hududiy davlat soliq xizmati organlariga topshiriq xati yuborildi.). Joriy yilning 23-iyun holatiga 450 mingta belgilangan reja 688,5 mingtaga yoki 153,0 foizga bajarildi. Shundan, hududiy davlat soliq xizmati organlari tomonidan norasmiy faoliyat yuritayotgan jismoniy shaxslarga bank kreditlari olish, imtiyozli kreditlarni olishga imkoniyat mavjudligini tushuntirish va profilaktik suhbat o'tkazish orqali 508 485 tasi yoki 73,9 foizi ro'yxatga olinishi ta'minlandi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son Farmonida 2022 yilda korxonalar va tashkilotlarda 450 ming nafar xodimlar bilan mehnat munosabatlarini rasmiylashtirish, ularga ish haqi hisoblash, ish haqidan soliqlar va ijtimoiy to'lovlar to'lanishiga amaliy yordam ko'rsatish belgilangan. Mazkur topshiriqdan kelib chiqib, joriy yilda 450,0 ming nafar norasmiy ish o'rinlarini

legallashtirish bo'yicha hududlar kesimida reja-grafik ishlab chiqilgan holda tasdiqlandi. Ushbu reja-grafik ijrosini so'zsiz bajarilishini ta'minlash yuzasidan hududiy davlat soliq boshqarmalariga topshiriq xati yuborildi.

Amalga oshirilgan ishlar va ko'rilgan choralar natijasida joriy yilning yanvar-sentabr oylarida 128,9 mingta korxonada 383,1 ming nafar xodim legallashtirilib, yanvar-sentyabr oylari uchun belgilangan topshiriq ijrosi 106 % ga, yillik topshiriq reja ijrosi esa 85 % ga bajarilishi ta'minlandi.

Joriy yilning 1 sentyabr holatiga Soliq xavfini aniqlash, tahlil qilish va baholash avtomatlashtirilgan dasturi orqali 46 268 ta korxonalarda 7 593,4 mlrd.so'mlik soliq xavfi aniqlandi.

Xususan,

-soliq xavfi yuqori deb baholangan (1 595,9 mlrd.so'm) 1 642 ta korxonalarga soliq auditi tayinlangan, shundan 559 tasiga 2 015,3 mlrd so'm qo'shimcha soliqlar hisoblanib, 691,1 mlrd.so'mi undirildi;

- soliq xavfi o'rta deb baholangan (5 599 mlrd.so'm) 21 685 ta korxonalarda kameral soliq tekshiruvini o'tkazilmoqda, dastlabki tekshiruvlarga muvofiq 17 052 ta sub'ektda tekshiruv yakunlanib, 2 944,1 mlrd.so'm qo'shimcha soliqlar hisoblangan va 713,0 mlrd so'mi undirildi;

- shuningdek, 397,8 mlrd.so'm soliq xavfi mavjud 22 941 ta korxonalarga kamchiliklarni tekshiruvlarsiz bartaraf etish uchun amaliy yordam ko'rsatildi.

Bundan tashqari, 483 ta sub'ektda sayyor soliq tekshiruvini o'tkazilgan bo'lib, tekshiruv natijasida 57 729,9 mln.so'm qo'shimcha soliq hisoblangan va 19 597,2 mln so'mi undirilgan.

Shuningdek, joriy yilning yanvar-avgust oylarida "Avtokameral" avtomatlashtirilgan axborot tizimi orqali kameral soliq tekshiruvlardan oldingi tahlillarda va tekshiruv jarayonida aniqlangan tafovutlar yuzasidan 48,4 mingta sub'ektlar ixtiyoriy ravishda aniqlashtirilgan soliq hisobotlarini taqdim etib, byudjetga qo'shimcha 3 579,6 mlrd.so'mlik soliqlar va yig'imlar hisoblangan bo'lsa, shunga ko'ra, xato va kamchiliklarni mustaqil bartaraf etgan sub'ektlarga nisbatan 715,0 mlrd.so'mlik moliyaviy jarimalarni qo'llashning oldi olindi.

"Soliq hamkor" jamoatchilik nazorati tizimi orqali kelib tushgan murojaatlar asosida 50 mingta sub'ektda soliq tekshiruvlari o'tkazilgan va 41,7 mingtasiga jami 137,9 mlrd so'mlik moliyaviy jarimalar hisoblanib, shundan 127,9 mlrd so'mi undirilgan.

Soliq to'lovchilarga uzluksiz xizmat ko'rsatish va zamonaviy soliq ma'murchiligi chaqiriqlariga javob beradigan tizim yaratish maqsadida, ma'lumotlar bazasi 24 terrabaytdan (tb) 484 tb.ga yetkazildi yoki 20 baravarga oshdi.

(Bu o'z navbatida, soliq to'lovchilarga (i) ro'yxatdan o'tish, (ii) soliq rejimini tanlash, (iii) byudjet bilan munosabatlarini onlayn kuzatish, (iv) hisobotlarni

shakllantirish va (v) topshirish, (vi) soliqlarni to'lash, (vii) maslahat olish va (viii) yozishmalarni shaxsiy kabineti orqali dunyoning istalgan burchagidan soliq majburiyatlarini elektron tarzda bajarish imkoniyatini berdi).

Shuningdek, soliq to'lovchilar yengilliklar yaratish maqsadida "soliqchi ko'makchi" tamoyili asosida bugungi kunda Davlat soliq qo'mitasi tomonidan 50 ga yaqin interaktiv xizmatlar ishlab chiqildi.

Soliqlarni ixtiyoriy to'lash darajasi 83 foizdan 95 foizga chiqarildi.

Yashirin iqtisodiyotni jilovlash hisobiga soliq bazasini kengaytirish maqsadida, zamonaviy soliq ma'murchilining yangi instrumentlari - Elektron hisobvaraqq-fakturalari, onlayn nazorat kassa mashinalaridan foydalanish, tovarlarni markirovkalash, elektron shartnoma tizimlari joriy etildi.

Soliq organlari xodimlarining faoliyat samaradorligini baholash (KPI) mezonlari ishlab chiqilib, rag'batlantirishning yangi tizimi joriy etildi.

Xulosa va takliflar.

Soliq nazorati tadbirlari natijasida (sayyor soliq tekshiruvi, soliq auditi va boshqalar) korxonalar tomonidan norasmiy ishchi kuchidan foydalanayotganligi aniqlangan taqdirda, korxonaga nisbatan har bir norasmiy ishchisi uchun bazaviy hisoblash miqdorining 10 barobari miqdorida jarima qo'llanilishini joriy qilish, shuningdek ushbu korxonaga 5 yil davomida davlat byudjeti mablag'lari hisobidan amalga oshiriladigan tender va tanlovlarda qatnashish huquqidan mahrum qilish.

Davlat bojxona qo'mitasi Respublika hududiga import qilgan va bojxona omborlaridan olib chiqilgan tovarlarning qaysi sub'ektlar tomonidan olib chiqilganligi to'g'risidagi ma'lumotlarni soliq organlariga real vaqt rejimida (online) taqdim etish majburiyatini yuklash. (Mavjud tizimini takomillashtirish YeEISVO)

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi- Toshkent: G'afur G'ulom nashriyot uyi 2020.- 640 b.
2. Kristina F.B. "The Informal Economy" march 2004, Shvedskiy Mejdunarodnyy agentstvo sotrudnichestva razvitiya SE-105 25 Stokgolma Shvesiya.
3. <http://ie.boom.ru/Latov/Monograph/Contents.htm>;
4. http://www.iicas.org/articles/library/libr_rus_22_4_00_1te.htm;
5. [http://www.libertarium.ru/libertarium/way.Bekryashev A.K., Belozarov I.P. "Tenevaya ekonomika i ekonomicheskaya prestupnost"/ i kriminalnoy ekonomiki. Ponyatie i struktura tenevoy ekonomiki.](http://www.libertarium.ru/libertarium/way.Bekryashev_A.K.,_Belozarov_I.P._Tenevaya_ekonomika_i_ekonomicheskaya_prestupnost_/i_kriminalnoy_ekonomiki.Ponyatie_i_struktura_tenevoy_ekonomiki)
6. <http://www.finbook.biz/description.html?prm=149>
7. <http://newasp.omskreg.ru/bekryash/ch1p10.htm>

ФИЗИКА ДАРСЛАРИДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ИЖОДКОРЛИК ҚОБИЛИЯТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Сайдуллаева Саидахон Рахмановна

Андижон шаҳар 74- ИДУМ физика фани ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада физикадан масалалар ечиш жараёнида ўқувчиларнинг ижодкорлик қобилиятларини ривожлантириш муҳокама қилинади.

Калит сўзлар: физика, тажриба, ўқувчиларнинг ижодкорлик қобилиятларини ривожлантириш.

Аннотация: В статье обсуждается развитие творческой способности учеников в процессе решение задач по физике.

Ключевые слова: физика, опыт, развитие творческих способностей учащихся.

Annotation: In work developing of creation capability of pupils in solving process of physical tasks is discussed.

Keywords: physics, experience, development of students' creative abilities.

Маълумки, яратилган ҳар қандай фойдали ихтиро, кашфиёт ва бошқа ижодий ишланмалар келажакда ҳаётга, ишлаб чиқаришга татбиқ этилади, чунки ҳар бир автоматлашган тизим бажарадиган вазифа маълум физик, кимёвий, биологик, умуман олганда табиат ҳодисаларидан, жараёнлардан иборат бўлади. Янгиликларни турли техник қурилмаларда, ишлаб чиқариш цехларида, шунингдек кундалик хизмат кўрсатиш корхоналарида қўлланилиши, шунингдек ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида автоматлашган тизимлардан фойдаланишнинг тобора кенгайиб бориши замонавий ахборот технологиялари бўйича зарурий билимлар билан қуролланган, ушбу тизимларни бошқариш, таъмирлаш ва керак бўлса, бажарадиган вазифасини ўзгартира оладиган ёш ижодкор мутахассисларни тайёрлаш ҳозирги вақт талабидир. Ахборотлар оқимининг ва техник имкониятларнинг кескин ортиши ҳамда ёшлар кўз ўнгида кузатилаётган иқтисодий ўсишлар шахсдан ижтимоий, иқтисодий ёки техник масалага ижодий ёндашувни ва доноликни талаб этмоқда.

Умумтаълим ва ўрта махсус таълим тизимида физика фанининг умумтаълим предметлари қаторида ўқитилиши ўқувчиларнинг замонавий илғор техника ва фан ютуқларини тушунишларида ва уларнинг умумий дунёқарашини шаклланишида муҳим ўрин тутади. Яқин вақтларга қадар физика фанини ўқитиш ўқувчиларга физика асосларини чуқур ўргатишдангина иборат бўлиб келган. Эндиликда мазкур вазифалар билан бир қаторда физика фанини ўқитиш орқали ўқувчиларни сўнги фан-техника ютуқларидан хабардор қилиш ва уларда назарий

билимларини амалда қўллай олиш, ижодий изланиш каби кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантириш ҳамда глобаллашув жараёнида инсоният олдига қўшимча вазифалар кўндаланг қилиб қўйилмоқда. Бундай вазифани бажариш учун ўқувчиларнинг ижодкорлик қобилиятларини ривожлантириш ва тарбиялаш жараёни бевосита фанларни ўқитиш жараёнида амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир.

Физика фани ўқитилишини мактабдан бошлаб таҳлил этадиган бўлсак, унда бир қанча номуносибликни кузатамиз. Мактабларда физика фанини ўқитилишида.

Биринчидан – мактаб ўқув дастурида амалий масалалар устида ишлашга ажратилган вақт кам эканлиги сабаб, ўқувчиларда реал воқеликни тўлиқ англашга имкон бўлмайди.

Иккинчидан – физика фанини ўқитиш методикаси эскича усулда давом этаётганлиги туфайли ўқувчи ёшлар орасида фанга бўлган қизиқиш сустлиги, илмга бўлган интилиш пасайганлигини кўриш мумкин.

Учинчидан – фан - техника тараққиёти даврида мактаб ўқув дастурида физика фанига ажратилаган юклама тобора камайиб бормоқда.

Ҳозирги вақтда аксарият ўқувчиларда абстракт фикрлаш, воқеа ва ҳодисани тасаввур этиш, қўйилган масалани еча олиш қобилиятлари етарли даражада деб бўлмайди. Физика фани уларнинг кўз ўнгидаги воқелик ва ҳодисаларни ўргансада, бу фан ўқувчилар учун ўзлаштирилиши қийин фанлар қаторига кириб қолган.

Физика ўқитишда асосан назарий ва амалий дарс шаклларида фойдаланилади. Амалий дарслар ичида физикадан масалалар ечиш дарсининг ўрни ва аҳамияти салмоқлидир. Масала ечиш жараёнида ўқувчиларга билим бериш билан бирга ўқувчиларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантириш, олган назарий билимларини мустаҳкамлаш ва уларни амалиётда қўллай олиш кўникмаларини шакллантириш ҳамда ўқувчиларга илмий асосланган тарбия бериш каби муҳим вазифалар ҳал қилинади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, физика фанини ўқитишда педагоглар қуйидаги асосий мақсадларга эриша олишлари керак:

- ўқитиш жараёнида ўқувчиларни келажакдаги ўз касбини аниқлашларига ва унга тайёрланишларига илмий ва услубий асосли имкониятлар яратиш;
- ўқувчиларнинг лаёқатларини тўғри баҳолаш, ижодкорлик қобилиятларини аниқлаш, шакллантириш ва ривожлантириш;
- ўқитиш жараёнига узлуксиз ижодий ёндашиш, унинг янги шакллари ва усулларини ярата олиш ҳамда таълимга жорий этиш.

Юқоридаги мақсадларга эришиш учун келажакда педагог бўлиб етишувчи, олий таълимдаги бакалаврларни тайёрлашда фанлар интеграциясини ўзида мужассамлаштирган қўшимча билимлар ўргатилиши лозим. Мактабда ўтказилган

тажриба ва кузатишлар шуни кўрсатдики, табиат ҳодисаларини ўрганиш жараёнида, воқеликни анимацион кўриб, улардаги воқеа параметрларни ўзгартирилганда ҳодисада қандай ўзгаришлар юз беришини кузатиш ўқувчиларда физика фанига нисбатан катта қизиқиш уйғотди.

Шунингдек кўп йиллик тажриба ва кузатишлар давомида мактаб, академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари ўқувчиларининг масалалар ечишга қизиқишини, уларнинг ижодий фаолиятини ўрганиш, малакали ўқитувчилар билан ўтказилган суҳбатлар, сўровномалар, илмий-методик конференциялар хулосалари ҳамда ўтказилган назарий педагогик тадқиқот натижаларига асосан қуйидаги умумий ҳал этилиши лозим бўлган муаммолар мавжудлигини таъкидлаш мумкин:

1. Ўқитувчиларнинг шахсий характерлари ва психологиясиларининг ўқитиш жараёнига таъсир кўрсатиши ва айрим ҳолларда салбий аҳамиятга эга бўлиш ҳолатларининг мавжудлиги;

2. Ўқувчиларнинг айрим физик тажриба жараёнини техник жиҳатидан тўла кузата олмаслиги ва оқибатда ҳодисаларни тўғри таҳлил эта олмаслик ҳолатларининг мавжудлиги;

3. Масала ечиш жараёнида ўқувчилар ёндашган вариантларининг (йўллари) тўғри ёки нотўғрилигини билишга қийналиши ёки кечикиб билиши ва оқибатда мазкур масалага керагидан ортиқча вақт сарфлаш ҳолатининг мавжудлиги;

4. Масала ечишни ўргатиш жараёнида мисол тариқасида асосан ўртача оғирликдаги масалалар кўрсатилади. Бу эса кам унумли ва кам самарали усул бўлиб, ўқувчиларда кўпроқ масалага расмий (формализм) жиҳатидан қарашни шакллантириши;

5. Атрофдаги реал муҳит билан боғлиқ ва айниқса ижодий характердаги масалаларнинг камлиги, ёхуд ўқитувчиларда бундай масалалар тузиш, уларни ечиш ҳамда улардан дарсда фойдаланиш кўникмаларининг етишмаслиги;

6. Физика ўқитишда қўлланилиши мумкин бўлган ва айниқса ўқувчиларнинг ижодкорлик қобилиятларини ривожлантиришга йўналтирилган янги педагогик технологияларнинг тизимли тарзда таҳлил этилмаганлиги.

7. Математик моделлаштириш ва замонавий ахборот технологияларини физика таълимида қўллашнинг дидактик жиҳатлари етарли даражада таҳлил этилмаганлиги ва бундай шароитда ўқувчиларнинг ижодкорлик қобилиятларини ривожлантириш бўйича услубий тавсияларнинг ишлаб чиқилмаганлиги;

8. Физика фани бўйича ўқувчиларнинг мустақил билим олишлари ва ижодкорлик қобилиятларининг ривожланишини стимулловчи ўзбек тилидаги ЭҲМ дастурий маҳсулотларининг, электрон дарслик ва ўқув қўлланмаларининг ҳамда физик тажрибаларнинг виртуал моделларининг етарли эмаслиги;

9. Қийин тасаввур қилинадиган абстракт тушунча ва катталикларни ўқувчи ва талабаларга ўқитувчи томонидан ижодий ёндашган тарзда моделлаштириш ҳамда ЭҲМ ёрдамида ифодалаб ёки тасвирлаб тушунтириш кўникмаларининг етарли даражада шакллантирилмаганлиги.

10. Халқаро таълим стандартларига мос келувчи таълим системасини яратиш замирида физика фанига берилган ўқув юкламаси тобора камайиб бораётганлиги.

Ўқувчиларда ижодкорлик қобилиятларининг ривожланиши ва шаклланишини бошқариш тизими ҳамда кетма-кетлиги аниқ бир фан учун педагогика назариясида берилмайди. Аммо, физика фанини ўқитишда шундай усул қўллашимиз мумкинки, бу усулда ҳар бир физика фани ўқитувчиси ўз устида ишлаши туфайли масалага формализм жиҳатидан қарашни рад этишга мажбур бўлиб, юқори натижага эришиш учун мустақил фикрлашни, илмий дунёқарашни ривожлантирувчи, илмий излантирувчи ва ижодий ёндашувни талаб этувчи интеграцион усуллардан фойдаланишга мажбур бўлиши лозим.

Айтиб ўтилган фикрлардан келиб чиқиб, ўқувчиларнинг ижодкорлик қобилиятларини ривожлантиришга алоҳида эътибор бериш муҳимлигини таъкидлаш мумкин. Шу мақсадда компьютер ёрдамида физика масалаларини ечишга эътибор қаратилиб, қуйидаги хулосаларга келинди:

Масаланинг физик тушунчаларни шакллантиришдаги ўрнига кўра

1. физик тушунчани аниқлаштирувчи масала,
2. тушунча ҳажмини ва реал моҳиятини аниқлаштирувчи масала,
3. тушунчани миқдорий ёки сифатий жиҳатидан дифференцировчи масала,
4. янги тушунча ҳосил қилувчи ва мустаҳкамловчи масала,
5. тушунчаларни тизимлаштирувчи ва ўқувчиларга тушунчаларни классификациялашга ўргатувчи масала,
6. физик тушунчаларни турли ҳолатларда қўллашни ўргатувчи масалаларга бўлинади.

Физика масалаларини ечишда ЭҲМ (компьютер)дан фойдаланиш, ЭҲМли ёки виртуал масала тўғрисида сўз борганда, аввало шуни билишимиз керакки, бу услуб таълим жараёнига ахборот технологияларини кириб келиши билан боғлиқдир. Бундай масалаларни қуйидагича турларга ажратишимиз мумкин:

а. Миқдорий масалаларни ечиш жараёнида тенгламаларни дастурлаш ва ЭҲМ ёрдамида ҳисоблаш. Бу услубдан фойдаланиш учун ўқитувчи ва ўқувчилар элементар дастурлаш бўйича зарурий билимларга эга бўлиши лозим.

б. Миқдорий масалаларни ечиш натижаларини тегишли ҳаракатли жараёнларни ЭҲМда дастурлаш ва виртуал экспериментлар бажариш орқали текшириш. Бу услубдан фойдаланиш учун ўқитувчи ҳаракатли жараёнларни дастурлаш, яъни виртуал экспериментлар бажариш бўйича билим ва кўникмаларга эга бўлиши лозим.

в. Тест услубида тузилган турли масалаларни ЭҶМ ёрдамида ўқувчига тақдим этиш ва ечиш. Бу услубдан ўқувчилар билимини тезкор аниқлаш мақсадида самарали фойдаланиш мумкин.

г. Экспериментал масалаларни ЭҶМ ёрдамида ўқувчига тақдим этиш ва ечиш. ЭҶМ дастурида зарурий физик катталиклар қийматларини киритиш ва натижани мониторда, яъни виртуал экспериментда кузатиш имконияти яратилади.

д. Графикли ёки функцияли масалаларни ЭҶМ ёрдамида ўқувчига тақдим этиш ва ечиш. ЭҶМ дастурида зарурий физик катталиклар қийматларини киритиш ва натижавий графикни мониторда кузатиш имконияти яратилади. Бунда «Microsoft Excel» дастуридан фойдаланиш тез самара беради.

е. Ҳаракат ва жараёнларни кузатиш бўйича мантиқий ёки сифатий масалаларни ЭҶМ ёрдамида ўқувчига тақдим этиш ва ечиш.

Ўқувчиларга физика масалаларини ечишнинг умумлашган услубини ўргатиш учун масала ечиш жараёнининг структурасини билиш талаб этилади. Шунинг учун дарсларда кенг қўлланиладиган масалалар ечиш жараёнини структуравий таҳлил этамиз.

Ҳар қандай турдаги физика масаласини ечиш учун қуйидаги структуравий босқичлар (кетма-кетлик) бажарилиши лозим:

1-босқич: Масала шarti билан танишиш.

2-босқич: Масалани ечиш режасини тузиш.

3-босқич: Масалани ечиш.

4-босқич: Масала ечимининг тўғрилигини текшириш.

Масала ечишнинг умумий алгоритми (амаллар кетма-кетлиги) қуйидаги тартибда бўлади:

1. Масала шартини диққат билан ўқиш, асосий савол нимадан иборат эканлигини аниқлаш. Берилган жараён ёки ҳодисани тасаввур қилиш.

2. Масала шартини қайта ўқиш, асосий саволни, мақсадни ва берилган катталикларни аниқлаштириш. Буларга таяниб ечим қидириш .

3. Умумий қабул қилинган шартли ҳарфлар ёрдамида белгилашлар асосида масала шартини қисқа кўринишда ёзиш.

4. Масала шартига мувофиқ расм ёки чизма чизиш.

5. Масала қайси метод билан ечилишини аниқлаш ва режа тузиш.

6. Масалада берилган жараённи ифодаловчи тенгламаларни ёзиш.

7. Берилган катталиклардан фойдаланиб қидирилаётган катталикнинг умумий ечимини топиш.

8. Катталикларнинг ўлчов бирликларидан фойдаланиб, умумий ечимнинг тўғрилигини текшириш.

9. Ҳисоблашни бажариш.

10. Олинган натижанинг мантиқий реаллигини баҳолаш.

11. Натижани ёзиш.

Масала ечишнинг бундай умумлашган алгоритми (амаллар кетма-кетлиги) асосида турли кўринишдаги масалаларга ҳам муайян алгоритмлар тузиш мумкин.

Ўқувчиларга физика масалаларини ечишнинг умумий методикасини ўргатиш учун,

биринчидан - муайян таълим жараёнининг бошланишида, масалан, 7-синф ўқувчиларида масала ечиш кўникмасининг қай даражада эканини билиш зарур.

Иккинчидан - ўқувчилар умумтаълим мактабини тамомлаганида физика масалаларини ечишнинг умумий методлари бўйича қандай даражадаги билим ва кўникмаларга эга бўлиши тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлиш талаб этилади.

Учинчи муаммо шундан иборатки, ўқитувчи физика масалаларини ечишнинг умумий методларини ўргатиш бўйича энг самарали йўлни танлай билиши лозим.

Олий таълим муассасаларида юқорида кўриб ўтилган фикрларни, муаммоларни ҳал этиш йўлида олиб борилган изланиш, тадқиқотлар, кафедра мутахассислари, талабалар билан бирга ишлаш натижасида кўплаб ЭХМ дастурлари яратилиб, ўқитиш жараёнига тадбиқ этилди. Натижада талабалардаги физик масалага нисбатан формал ёндашувлар камайиб, ижодий фикрлаш қирралари намоён бўлди. Айнан шу изланишлар ҳамда тадқиқотлар умумтаълим мактабларида ҳам қўлланилиб, ЭХМ дастурларидан фойдаланилган ҳолда физик масалаларни ечишда махсус дастур ишлаб чиқилса, ўқувчи ёшлар орасида физика фанига бўлган қизиқиш ва интилишда ижобий натижаларга эришган бўлар эдик.

АДАБИЁТЛАР:

1. [Г.Е. Карлибайева](#). Физика ўқитиш методикаси фанининг самарадорлигини ошириш йўллари, 2014, [Фан ва технология](#).
2. Крайнова Е.Е. Развитие творческих способностей учащихся на уроках физики. Казань, Молодой учёный №2 (188) январь 2018 г.
3. Федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования (утв. приказом Министерства образования и науки РФ от 17 декабря 2010 г. N 1897)
4. Утёмов В. В., Зиновкина М. М., Горев П. М. Педагогика креативности: Прикладной курс научного творчества: Учебное пособие.–Киров: АНОО «Межрегиональный ЦИТО», 2013.
3. Утёмов В. В. Методика развития креативности учащихся основной школы // Концепт.–2012.–№1(Январь).–ART 1202. –URL: <http://e-koncept.ru/2012/1202.htm>.– Гос. рег. Эл No ФС 77-49965. – ISSN 2304-120X.
4. Бухвалов В. А. Развитие учащихся в процессе творчества и сотрудничества.–М.: Педагогический поиск, 2000.–144 с.
5. Бабаев В.С. Физика. Нестандартные задачи с ответами и решениями.–М.: Эксмо, 2007.–144с.
6. <http://www.zanimatika.narod.ru/Nachalka.htm>
7. <http://festival.1september.ru/articles/585220/>

TOK ZARARKUNANDALARI

Oripov Sardorbek Shuxratjon o'g'li

Farg'ona viloyati o'simliklar karantini va boshqarmasi

Annotatsiya: Ushbu maqola Tok o'simligida uchraydigan zararkunandalar va ularga qarshi kurashish haqida.

Kalit so'zlar: O'simlik, nav, novda, turkum, zararkunandalar.

Tokga bir qator zararkunandalar zarar etkazishi mumkin: unsimon uzum va komstok qurtlari, uzum kanasi, uzum tsikadasi, shingil qurti, akatsiya soxta qalqondori, arilar va boshqalar. Bu zararkunandalarning ko'pchiligi sanchib-so'ruvchi og'iz apparatiga ega bo'lib, asosan tokning yangi o'sib chiqqan barg va novdalarini zararlaydi.

Unsimon uzum va komstok qurtlari (chervetslar)

Har ikkala hasharotning tuzilishi hamda hayot kechirishi bir-biriga yaqin bo'lganligi uchun birga ta'riflanadi. Bu hasharotlar orasida ayniqsa komstok qurti keng tarqalgan bo'lib, uni O'zbekistonning barcha hududlarida uchratish mumkin. Unsimon uzum qurti esa keng tarqalgan bo'lmasada, ba'zan uzumga kuchli xuruj qilishi mumkin.

Ta'rifi. Bu hasharotlarning tashqi tuzilishida jinsiy dimorfizm, ya'ni turli shakllanish keskin ko'zga tashlanadi. Urg'ochisi qanotsiz, beso'naqay, qattaligi 3,5-4 mm keladi, sekin harakatlanadi, o'ziga xos yassi shaklga ega, tanasining atrofida etarlicha uzunlikka ega 17 juft mumsimon ip ko'rinishida o'siqlari bor. Bu o'siqlarning oxirgi jufti qolganlaridan uzun bo'lib, «dum» shaklida bo'ladi. Har ikkala turga mansub urg'ochi zotlarni ayni shu belgi ajratib turadi: komstok qurtining mazkur o'simalari uzun bo'lib, tanasining yarmicha keladi, uzum unsimon qurtining o'simalari esa kaltaroq (tanasining uchdan yoki to'rtidan biriga teng). Qurtning tusi sarg'ish-jigarrang bo'lib, u maxsus bezlar mahsuli □ oq mumsimon qoplama bilan egallangan. Erkak zoti mayda (1,2-1,5 mm), bir juft qanotli hasharot bo'lib, tanasining oxirida ikkita dum ipi, boshida esa uzun cho'tsimon mo'ylovi mavjud.

Hayot kechirishi. Komstok qurti voyaga etmagan lichinkalik shaklida, uzum unsimon qurti esa tuxum shaklida, asosan po'stloqlar ostida hamda turli pana joylarda qishlab chiqadi. Komstok qurtining lichinkalari, uzum unsimon qurtining esa voyaga etgan urg'ochi zotlari bahorda, mart oyining oxiri-aprel boshlarida paydo bo'ladi. Ular oziqlangach, voyaga etganlari asosan partenogenetik (erkaksiz) tuxum qo'yib ko'paya boshlaydi. Har bir urg'ochi zot 15-30 kun ichida jami 250-600 ta tuxum qo'yishi mumkin. Tuxumdan ochib chiqqan lichinka 3 yoshni boshdan kechiradi. Uchinchisi tinchlik davrni kechib, yana etuk urg'ochi zotga aylanadi. Bir mavsumda unsimon qurtlar 3-4 bo'g'in berishi mumkin. Har ikkala unsimon qurtlar-ning barcha hayotiy shakllari qishlab qolishi mumkin. Lekin komstok qurtining faqat ovisak □ to'rvadagi tuxumlari, uzum unsimon qurtining esa faqat etilmagan urg'ochi zotlarigina omon qoladi, qolganlari qirilib ketadi.

Zarari. Unsimon qurtlar faqatgina uzum emas, balki turli daraxtlarga (hammaxo'r): olma, nok, tsitrus o'simliklari, anjir, anor, tut va bir qator bir yillik o'simliklarga ham xuruj qilishi mumkin. Bu zararkunandalarning lichinkalari sanchib-so'ruvchi og'iz apparati bilan o'simliklarning turli a'zolarini shikastlashi mumkin: barg, tana, novda, meva va boshqalar. Shikastlangan o'simliklar o'sish va rivojlanishdan orqada qoladi, hosil sifatsiz bo'lib, 50-70% gacha kamayadi. Unsimon qurtlar mavjudligini tok (uzum) hamda barcha boshqa daraxtlardan oqib tushayotgan shiradan yoki o'rmalagan chumolilar ko'payganidan bilish mumkin.

Kurash choralari:

1. Tashkiliy-xo'jalik va o'simlik bardoshlilikini oshiradigan agrotexnik chora-tadbirlar.

2. Biologik usul sifatida unsimon qurtlarning samarali kushandasi □ psevdafikus (Pseudaphicus malinus Gah.) qo'llaniladi. Undan tashqari tabiatda bu qurtlarning

boshqa samarali kushandasi ham bor. Masalan, bona mushkasi (pashshasi) □ Leucopisbona Rohd. Uning lichinkalari komstok qurtining ko'plab qismini qiradi (Yaxontov, 1963).

3. Kimyoviy kurash sifatida turli sintetik piretroid hamda fosfororganik insektitsidlar qo'llaniladi. Toklarga mavsum mobaynida 2-3 marta ishlov berish lozim. Oxirgi ishlov uzum etilishidan 30 kun ilgari tugallanishi shart.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. [^ Xedrik, Buyuk Britaniya; Xau, G.H. ; Teylor, O.M. ; Berger, A. ; Slate, G.L. ; Einset, O. \(1925\). *Nyu-Yorkning kichik mevalari*. Albani, Nyu-York: J. B. Lion. *Arxivlandi* asl nusxasidan 2012-03-18. sahifa 96](#)
2. [^ RHS o'simlik tanlovchisi Rubus idaeus 'Glen Moy' PBR \(F\) AGM / RHS bog'dorchilik *Arxivlandi* 2013-06-17 da *Orqaga qaytish mashinasi*. Apps.rhs.org.uk. 2012-09-24 da olingan.](#)
3. [^ RHS Plant Selector Rubus idaeus 'Malling Jewel' \(F\) AGM / RHS Gardenening *Arxivlandi* 2013-06-17 da *Orqaga qaytish mashinasi*. Apps.rhs.org.uk. 2012-09-24 da olingan.](#)
4. [^ RHS o'simlik tanlovchisi Rubus idaeus 'Glen Ample' PBR \(F\) AGM / RHS bog'dorchilik *Arxivlandi* 2013-06-17 da *Orqaga qaytish mashinasi*. Apps.rhs.org.uk. 2012-09-24 da olingan.](#)
5. [^ RHS o'simlik selektori Rubus idaeus 'Glen Prosen' PBR \(F\) AGM / RHS Gardenening *Arxivlandi* 2013-06-17 da *Orqaga qaytish mashinasi*. Apps.rhs.org.uk. 2012-09-24 da olingan.](#)

O‘ZBEKISTONDA DAVLAT MOLIYA TIZIMIDAGI MAKROIQTISODIY KO‘RSATKICHLAR

Abdumalik Abdurahmonov Abdug`ani o`g`li

Annotatsiya: Ushbu tezisdavlat moliyasini boshqarish, O‘zbekistonda davlat moliyasini samarali boshqarish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar va davlat moliya tizimini takomillashtirish bo‘yicha strategiyaning ustuvor yo‘nalishlari tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: moliya, davlat moliyasi, davlat moliyasini boshqarish, taraqqiyot strategiyasi, davlat moliya tizimini takomillashtirish strategiyasi.

Davlat byudjeti to‘g‘risida batafsil ma‘lumotlar joylashtirilib kelinayotgan “Openbudget.uz” axborot portali 2019 yilning yanvar oyidan boshlab ishga tushirildi;

Davlat byudjeti ijrosi to‘g‘risidagi ma‘lumotlar Davlat moliyaviy statistikasi (GFS) standartlariga muvofiq shaklda Xalqaro valyuta jamg‘armasining saytida joylashtirib borilmoqda;

2019 yildan boshlab tuman va shahar byudjetlarida hosil bo‘ladigan qo‘shimcha manbalarining kamida 10 foizi fuqarolar tomonidan bildirilgan tadbirlarga asosan yo‘naltirish mexanizmi joriy etildi;

Byudjet mablag‘larini tasarruf etuvchilar hamda mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan byudjet mablag‘laridan foydalanish jarayonini to‘liq o‘z rasmiy saytlarida e‘lon qilib borishlarini tartibga soluvchi qonun va qonunosti hujjatlariga tegishli normalar kiritildi.

Shuningdek, 2020 yildan boshlab ilg‘or xorijiy tajribadan kelib chiqqan holda Davlat byudjeti loyihasi ilk bora Qonun shaklida qabul qilindi hamda vazirlik va idoralarning vakolat va mas‘uliyatini oshirish maqsadida byudjet xarajatlari avvalgidek sohalar bo‘yicha emas, balki vazirlik va idoralar kesimida tasdiqlandi. Shu bilan birga, O‘zbekiston Respublikasi respublika byudjeti xarajatlari O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlis palatalari tomonidan, mahalliy byudjetlar esa tegishli xalq deputatlari kengashlari tomonidan tasdiqlash amaliyoti joriy etildi.

2018-2019 yillar davomida mamlakatda soliq islohotlari amalga oshirilib, iqtisodiyotga soliq yuki kamaytirishga erishildi, shuningdek soliq turlari maqbullashtirilib, qo‘shilgan qiymat soliq to‘lovchilar sonini oshirish hisobiga qo‘shimcha qiymat solig‘i zanjirini hosil qilishga erishildi.

Yangi tahrirdagi Soliq kodeksida soliqlarni ortiqcha undirganlik uchun davlat soliq xizmati organlarining javobgarligi kuchaytirildi, zamonaviy usullarni qo‘llagan holda xorijiy amaliyotda sinalgan soliq nazorati shakllari joriy etildi, shuningdek,

solliqlarni hisoblash va to'lash tartiblari soddalashtirildi.

Shu bilan birga, o'tkazilgan tahlil natijalari davlat moliyasini boshqarish tizimida mamlakatning o'rta va uzoq muddatli byudjet loyihalarini rejalashtirish bo'yicha qo'yilgan maqsadlarga erishish borasida qilinadigan ishlar ko'pligini ko'rsatdi.

Xususan, byudjet tashkilotlari va muassasalari hamda davlat ulushi mavjud bo'lgan korxonalarining hisobi alohida yuritilishi, shuningdek vazirlik va idoralarning byudjetdan tashqari mablag'lari konsolidatsiyalashgan byudjetda aks ettirilmasligi Davlat byudjeti mablag'larining shaffofligini to'liq ta'minlashga to'sqinlik qilmoqda.

Mahalliy byudjetlarni mustaqil ravishda belgilab olish imkonini beradigan byudjetlararo transfertlarni hisoblashning shaffof metodologiyasini ishlab chiqilmagan.

Davlat xaridlari va investitsiyalarini boshqarish samaradorligini oshirish, davlat qarzini boshqarish strategiyasini ishlab chiqish, davlat aktivlari va majburiyatlarini boshqarish uchun tavakkalchiliklarni baholashning samarali tizimini joriy etish taqozo etilmoqda.

Ko'rsatib o'tilgan kamchilik va muammolar amalga oshirilayotgan byudjet siyosatini ob'ektiv va ishonchli baholash imkonini bermaydi hamda byudjet xarajatlarini o'rta muddatga mo'ljallangan davlat dasturlari bilan samarali tahlil qilishga to'sqinlik qilmoqda.

Shu munosabat bilan, bugungi kunda davlat moliyasini sog'lomlashtirishga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlari olib borish zarur hisoblanadi.

Mamlakatning uzoq muddatli rivojlantirish kontseptsiyalari hamda ustuvor davlat dasturlari, xususan, 2022-2026 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Taraqqiyot strategiyasi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining har yilgi Oliy Majlis palatalariga murojaatnomasi, 2030 yilgacha Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish kontseptsiyasi hamda boshqa shu kabi davlat dasturlari Strategiyani ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Strategiyaning asosiy maqsadi har tomonlama puxta o'ylangan byudjet siyosatini olib borishni, mamlakatni ijtimoiy - iqtisodiy rivojlantirishga yo'naltirilayotgan byudjet mablag'laridan foydalanish samaradorligini oshirishni, ularning shaffofligi va ochiqligini ta'minlashga qaratilgan davlat moliyasini boshqarishning samarali tizimini yaratishdan iborat.

Strategiyaning maqsadlariga erishish uchun quyidagi asosiy vazifalarni amalga oshirish zarur:

- strategik maqsadlarga yo'naltirilgan hamda o'rta muddatga mo'ljallangan soliq-byudjet siyosatini yuritish;
- fiskal nazoratni kuchaytirish, birinchi darajali byudjet mablag'larini taqsimlovchilari uchun ajratiladigan byudjet mablag'larining chegaralangan

miqdorlarini Oliy Majlis tomonidan belgilash orqali byudjet jarayoni ishtirokchilarining mas'uliyatini va hisobdorligini oshirish;

uzoq muddatga davlat moliyaviy barqarorligini ta'minlashga yo'naltirilgan soliq-byudjet siyosatini joriy etish;

–□ byudjet jarayonining shaffofligi va byudjet ma'lumotlarining ochiqligini oshirib borish;

–□ byudjetlararo munosabatlarni tubdan isloh qilish, mahalliy byudjetlarning mustaqilligini va javobgarligini oshirish hamda byudjetlararo transfertlar taqdim etishning shaffof mexanizmini joriy etish.

Strategiyani ishlab chiqishda nafaqat iqtisodiyoti rivojlangan davlatlar, balki moliyaviy-iqtisodiy jihatdan tuzilishi bo'yicha o'xshash mamlakatlar tajribasi ham o'rganib chiqilgan.

Strategiyani amalga oshirish davri 2024 yilgacha mo'ljallangan bo'lib, quyidagi oltita muhim maqsadlarni o'z ichiga oladi:

Mazkur Strategiyani amalga oshirish uchun Moliya vazirligi tomonidan Strategiyada belgilangan maqsadlarga bosqichma-bosqich erishishni nazarda tutuvchi Harakatlar rejasi ishlab chiqilgan.

Endi yuqorida belgilangan har bir maqsadga erish uchun belgilangan ustuvor vazifalar bilan tanishib chiqsak.

Birinchi maqsaddan kelib chiqib, davlat byudjeti daromadlari va xarajatlarini samaraliroq boshqarish imkonini yaratish maqsadida byudjet jarayoni ishtirokchilarining o'rni va byudjet vakolatlarini qayta taqsimlash zarur.

Davlat byudjetining barqarorligi va daromadlarni prognoz qilish imkoniyatini oshirish, shuningdek samarali davlat siyosatini yuritish, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun belgilangan maqsadlarga erishish uchun byudjet jarayonining barcha bosqichlarida vazirlik va idoralar faoliyatining o'zaro muvofiqligi va hamkorligini ta'minlash yuzasidan zarur tadbirlarni amalga oshirish.

Davlat faoliyatining sezilarli qismi Davlat byudjeti jarayoni doirasidan tashqarida, ya'ni vazirlik va idoralar tomonidan amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarning bir qismi ularning byudjetdan tashqari mablag'lari hisobidan, shuningdek davlat ishtirokidagi korxonalar hisobidan amalga oshirilmoqda.

Uzoq yillar davomida byudjetlarning darajalari o'rtasida daromadlar va xarajatlarni o'tkazish vakolatlari aniq mustahkamlanmaganligi sababli mahalliy hokimiyat organlarida byudjet mablag'larining samaradorligi va natijadorligini oshirish uchun etarli rag'batlantiruvchi omillar bo'lmagan.

Bundan tashqari, ayrim davlat korxonalari faoliyatining samaradorligi pastligiga qaramasdan iqtisodiyotda davlatning sezilarli ishtiroki saqlanib qolmoqda. Shu munosabat bilan davlatning iqtisodiyotdagi ishtirokini qisqartirishga yo'naltirilgan davlat korxonalari faoliyatida tarkibiy o'zgartirishlarni amalga oshirish lozim.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda taklif etiladigan islohotlar byudjet ustuvorligini ta'minlash va Davlat byudjeti darajalari o'rtasida majburiyatlarni ajratish hisoblanadi.

Davlat byudjetining to'liqligi, ishonchliligi va Davlat byudjetining strategik yo'naltirilganligini oshirish maqsadida barcha davlat maqsadli jamg'armalari hamda byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari shaxsiy g'azna hisobvaraqlaridagi mablag'larni Davlat byudjetiga qo'shish choralari ko'rish, shuningdek, byudjet hisobotida Davlat byudjeti va davlat maqsadli jamg'armalarining konsolidatsiyalashgan jami moliyaviy ko'rsatkichlarini yagona shaklda taqdim etish zarur.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "2020-2024 yillarda O'zbekiston Respublikasi davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Qarori. 2020 yil
2. Jumaniyozov, I. T. (2021). The Progressive Foreign Experiments in the Activity of Sovereign Wealth Funds. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 109-116.
3. Jumaniyozov, I. (2018). Impact of Development Finance Institutions on Economic Growth: Implications for Reconstruction and Development Fund of Uzbekistan. *International Journal of Management Science and Business Administration*, 4(2), 84-88.
4. Jumaniyozov, I. (2020). FOREIGN EXPERIENCE IN THE ACTIVITIES OF SOVEREIGN FUNDS. *International Finance and Accounting*, 2020(2), 1.

УЗУМЗОР ВА ОЛМАЗОР БОҒЛАР ТУПРОҚЛАРИНИНГ СУВЎТЛАРИ

Турсунова Ш.А.¹, Исмонова Г.Ш.²

¹Қўқон давлат педогогика институти

²Андижон давлат университети

Аннотация: Мақолада узумзор ва олмазор боғлари типик бўз тупроқларининг 0-5см юзасида харорат 17⁰С, 20-25см чуқурликда 16⁰С, 45-50см қатламда 15⁰С, намлик 30% даражада бўлган шароит бўлган тупроқ намуналарида узумзорлардан 58, олмазорлардан 46 тур ва тур хиллари аниқланганлиги ҳақида маълумотлар берилган.

Калит сўз: Узумзор, олмазор, тупроқ сувўтлари, тур ва тур хиллари, бўз тупроқ.

Узумзор ва олмазор боғлар тупроқларидан намуналар олишимизда типик бўз тупроқлардаги сувўтлар ҳақида маълумотларни тўла холда олишга эътибор қаратдик. Узумзор 10 гектар, олмазор 14 гектардан иборат. Ҳар иккала боғ дарахтлари вегетация даврида тўрт марта суғорилади. 2 марта трактор воситасида қатор оралари юмшатилади. Узумзор ўғитланади, унинг тупроғининг юзаси сернам.

Тупроқ намуналари 0-5см юзасида харорат 17⁰С, 20-25см чуқурликда 16⁰С, 45-50см қатламда 15⁰С, намлик 30% даражада олинди. Хар бир участкадан хайдалган қаватдан ва унинг остки қисмидан иккитадан намуна олдик. Бу тупроқ намуналарда узумзорлардан 58, олмазорлардан 46 тур ва тур хили аниқланди. Аниқланган жами тупроқ намуналаридаги турлар сонидан 17 форма узумзор ва олмазор тупроқларида қайд этилди. Улар:

Cylindrospermum licheniforme	Oscillatoria amoena
Plectonema angustatum	Plectonema puteale f. edaphicum
Chlorococcum humicola	Characium naegilii
Chlorella vulgaris	Scotiella levicostata
Microspora tumidula	Bumillariopsis brevis
Cyclotella kuetzingiana	Synedra ulna var. fasciculata
Navicula atomus	Navicula exigua
Hantzschia amphioxys	Nitzschia amphibia
Nitzschia palea	

Узумзор ва олмазор тупроқларидан аниқланган сувўтларнинг умумий рўйхати хар иккала дала учун ўзига хос бўлиб чиқди. Культураларда *Merismopedia tenuissima*, *Gloeocapsa punctata*, *Nostok linckia f. muscorum*, *Phormidium foveolarum*, *Ph. frigidum*, *Lyngbya martensiana f. edaphyca*, *Chlorococcum humicola*, *Chlorella vulgaris*, *Chlorhormidium dissectum* ва *Tribonema elegans* яхши

ривожланди. олмазор тупроқлари учун *Nostoc commune f. sphaericum*, *Anabaena cylindrical f. hollerbachiana*, *Phormidium incinatum*, *Ph. corium*, *Chlamydomonas globose*, *Pinnularia silvatica* ва бошқалар характерли бўлди. Узумзор тупроқлари намуналари бўлган культураларда унинг хайдалган қатламининг 35см дан пастида 13 тур аниқланди. Улар:

<i>Gloeocapsa punctate</i>	<i>Lyngbya martensiana f. edaphyca</i>
<i>Plectonema puteale f. edaphica</i>	<i>Chlamydomonas elliptica</i>
<i>Chlamydomonas gloeogoma</i>	<i>Chlorococcum humicola</i>
<i>Chlorella vulgaris</i>	<i>Chlorhormidium nitens</i>
<i>Ulothrix variabilis</i>	<i>Heterothrix bristoeiana</i>
<i>Navicula atomus</i>	<i>Hantzschia amphyoxyis</i>
<i>Nitzschia palea</i>	

Олмазор тупроқларини хайдалган қаватини остидан 11 тур хиллари аниқланди.

Улар:

<i>Anabaena variabilis</i>	<i>Plectonema puteale f. edaphica</i>
<i>Chlamydomonas globose</i>	<i>Chlorococcum humicola</i>
<i>Navicula atomus</i>	<i>Navicula minima</i>
<i>Hantzschia amphyoxyis</i>	<i>Hantzschia amphyoxyis f. capitata</i>
<i>Nitzschia amphibia</i>	<i>Nitzschia palea</i>

Chlorhormidium dissectum ва *Tribonema elegans* фақат узумзор тупроқларидан аниқланди холос. *Nostoc commune f. sphaericum* фақат олмазор тупроғида қайд этилди. Улар бошқа намуналарда қайд этилмади.

Узумзор тупроқларидан аниқланган жами сувўтлар рўйхатини келтирилади:

Суанобacteria бўлими

<i>Merismopedia tennisima</i>	<i>Microcystis pulverea f. minor</i>
<i>Gloeocapsa punctate</i>	<i>Gloeocapsa turgida f. subnuda</i>
<i>Nostoc punctiforme f. popularum</i>	<i>Nostok linckia f. Muscorum</i>
<i>Anabaena minutissima</i>	<i>Anabaena variabilis</i>
<i>Cylindrospermum licheniforme</i>	<i>Scytonema ocellatum</i>
<i>Gloeothrichia natans</i>	<i>Oscillatoria amoena</i>
<i>Phormidium angustissimum</i>	<i>Phormidium foveolarum</i>
<i>Phormidium frigidum</i>	<i>Phormidium molle</i>
<i>Phormidium tenue</i>	<i>Lyngbya martensiana f. edaphycum</i>
<i>Plectonema boryanum f. hollerbachiana</i>	<i>Plectonema puteale f. edaphica</i>

Chlorophyta бўлимидан

<i>Chlamydomonas elliptica</i>	<i>Chlamydomonas gloeogoma</i>
<i>Chlamydomonas speciosea</i>	<i>Chlorococcum humicola</i>
<i>Chlorococcum infusionum</i>	<i>Dictiococcus irregularis</i>
<i>Characium naegilii</i>	<i>Characium strictum</i>

<i>Chlorella mucosa</i>	<i>Chlorella vulgaris</i>
<i>Scotiella levicostata</i>	<i>Ankistrodesmus falcatus f. ferrestris</i>
<i>Coccomyxa dispar</i>	<i>Scenedesmus olicuus var. alternans</i>
<i>Scenedesmus quadricanda var. africanas</i>	<i>Coccomyxa solorinae</i>
<i>Microspora tumidula</i>	<i>Chlorhormidium dissectum</i>
<i>Chlorhormidium nitens</i>	<i>Ulothrix variabilis</i>

Xanthophyta бўлимидан

<i>Botrydiopsis eriensis</i>	<i>Bumillariopsis brevis</i>
<i>Heterothrix baristociabra</i>	<i>Tribonema elegans</i>

Bacillariophyta бўлимидан

<i>Cyclotella kuetzingiana</i>	<i>Diatoma vulgarize</i>
<i>Synedra tabulata var. fasciculata</i>	<i>Synedra ulna</i>
<i>Navicula atomus</i>	<i>Navicula exigua</i>
<i>Navicula exigua</i>	<i>Navicula minuscula</i>
<i>Navicula minima var. atomoides</i>	<i>Navicula pupula</i>
<i>Navicula seminulum</i>	<i>Hantzschia amphyoxyis</i>
<i>Nitzschia amphibia</i>	<i>Nitzschia denyicula</i>
<i>Nitzschia microcephala</i>	<i>Nitzschia palea</i>

Олмазор тупроқларидан аниқланган сувўтлар турларининг рўйхатини келтирамиз.

Cyanobacteria бўлими

<i>Gloeocapsa minuta</i>	<i>Nostoc punctiforme</i>
<i>Nostoc commune f. sphaericum</i>	<i>Anabaena cylindrical f. hollerbaciana</i>
<i>Anabaena variabilis f. rotundospora</i>	<i>Cylindrospermum licheniforme</i>
<i>Calothrix elenkinii</i>	<i>Oscillatoria amoena</i>
<i>Oscillatoria brevis</i>	<i>Phormidium angustissimum</i>
<i>Phormidium corium</i>	<i>Phormidium valderiae f. majus</i>
<i>Schizothrix lardacea</i>	<i>Plectonema puteale f. edaphicum</i>

Chlorophyta бўлимидан

<i>Chlamydomonas globosa</i>	<i>Chlorococcum humicola</i>
<i>Dictiococcus mucosus</i>	<i>Characium naegilii</i>
<i>Characium ovatum f. tenuis</i>	<i>Chlorella ellipsoids</i>
<i>Chlorella vulgaris</i>	<i>Scotiella lericostata</i>
<i>Ankistrodesmus convolutes</i>	<i>Scenedesmus quadricanda</i>
<i>Microspora tumidula</i>	<i>Stichococcus minor</i>
<i>Stichococcus variabilis</i>	

Хантофита бўлимидан

Pleurochlriss magna	Bumillariopsis brevis
---------------------	-----------------------

Василариофита бўлимидан

Cyclotella kuetzingiana	Tabellaria flocculose
Synedra amphicephala	Synedra tabulate var. fasciculata
Achnanthes linlaris	Navicula atomus
Navicula minima	Navicula muralis
Navicula silicæ	Navicula radiosa
Pinnularia appendicularia var. budensis	Pinnularia sylvatica
Rhepolodia gibba	Hantzschia amphyoxyss
Hantzschia amphyoxyss f. capitata	Nitzschia vermicularis
Nitzschia palea	

Хулоса қилиб айтганда узумзор ва олмазор тупроқларидан аниқланган сувўтларнинг умумий рўйхати хар иккала дала учун ўзига хос бўлиб чиқди. Олмазор тупроқларини ҳайдалган қаватини остидан 11 тур ва тур хиллари аниқланди. Тупроқлари учун *Nostoc commune f. sphaericum*, *Anabaena cylindrical f. hollerbachiana*, *Phormidium incinatum*, *Ph. corium*, *Chlamydomonas globose*, *Pinnularia sylvatica* ва бошқалар характерли бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Gollerbakh M.M., Shtina E.A. Soil algae. // L. : Nauka, 1969.228 p.
2. Tojiboev Sh.Zh. Algae of virgin soils of the Tashkent region and some biochemical features /Dissertation of Candidate of Biological Sciences. - Tashkent, 1973. - p. 45-46.
3. Мамасолиев С.Т. Связь экологической оценки городского региона с почвенными водорослями (на примере г.Андижана)// Приоритетные направления развития науки и образования сборник статей в международной научно-практической конференции, состоявшейся 23 января 2019г. в г. Пенза
4. Мамасолиев С.Т., Иброхимова Г.А., Дехканов М.Ш. Градиент высоты фитоценоотического строения групп водорослей // Молодые учёные России сборник статей VI всероссийской научно-практической конференции, Состоявшейся 7 апреля 2021 г. в г. Пенза
5. Mamasoliev S.T., Muminova R.N. "Soil algae of the industrial zone (on the example of andijan)," Scientific Bulletin of Namangan State University: Vol. 1 : Iss. 8, Article 12. 2019
6. Tursunova Sh.A. Mamasoliev S.T. Algoflora of typical gray soils for continuous tillage// Epra International Journal of Research and Development (IJRD) Volume: 6 | Issue: 10 | October 2021
7. Mamasoliyev S.T. Types of algae in the soil of the city region (on the example of the Andijan) Science and world International scientific journal, № 12 (64), 2018, Vol. II

YALPIZ O‘SIMLIGINING YETISHTIRISH TEXNOLOGIYASI VA FOYDALI XUSUSIYATLARI

Siddiqova Gulziraxon Saydullo qizi

Farg'ona davlat universiteti talabasi

Mamadaliyeva Durdonaxon Obidjon qizi

Farg'ona davlat universiteti talabasi

Hamroqulov Diyorbek Komiljon o‘g‘li

Farg'ona davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Yalpiz o‘simligining yetishtirish texnologiyasi va foydali xususiyatlari haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Yalpiz o'simligi, foydali xususiyatlari, ko'p yillik xushbo'y ot, Osiyo yalpizi, barg, gul

Yalpiz — labguldoshlar oilasiga mansub ko‘p yillik o‘tsimon o‘simliklar turkumi, dorivor va efirmoyli o‘simlik. Shimoliy yarim sharning iliq iqlimli mintaqalarida 20—25 turi tarqalgan. Yevropa mamlakatlari, AQSH, Ukraina, Belarus va Shimoliy Kavkazda Ya.ning taxir (achchiq) Ya. va jingalak Yalpiz, Xitoy, Hindiston, Braziliya va boshqalar mamlakatlarda dalayoki suv Ya. turlari ekiladi. O‘zbekistonda 4 turi: suv Yalpiz ,osiyo Yalpizi, taxir (achchiq) Yalpiz va jingalak Yalpiz yovvoyi holda o‘sadi, Poyasi tik shoxlangan, bo‘yi 25—100 sm gacha, barglari qarama-qarshi joylashgan, rombsimon, nashtarsimon yoki tuxumsimon, gullari chala soyabonsimon to‘pgulga yig‘ilgan, binafsharang. May—oktabrda gullaydi. Yalpiz yorug‘sevar, namsevar o‘simlik. Barglarida 2,5—3 %, gullarida 4—6 %, poyasida 0,3 % mentol (validolning tarkibiy qismi)ga boy bo‘lgan efir moyi, shuningdek, flavonoidlar, vitaminlar, oshlovchi moddalar bor. Tibbiyotda Yalpiz bargidan tayyorlangan tindirma (nastoyka) va damlamasidan ko‘ngil ayniganda hamda o‘t haydovchi vosita sifatida foydalaniladi. Barglari va poyasidan olingan yalpiz moyi parfyumeriya, oziq-ovqat sanoatida va tibbiyotda, bahorda yangi chiqqan barglari oshko‘k sifatida ishlatiladi. Vegetativ (bahorda ildizini bo‘lib ekish) yo‘li bilan ko‘paytiriladi. O‘zbekistonniig barcha viloyatlarida nam yerlarda, ariq va daryo bo‘ylarida o‘sadi[1].

Qalampir yalpiz yovvoyi holda uchramaydi. Uni *Mentha aquatica* L. bilan *Mentha spicata* Gilib. ning o‘zaro chatishishidan vujudga kelgan, deb faraz qilinadi. Qalampir yalpiz asosan Ukrainada (Poltava, Chernigov, Kiev, Sumsk va Jitomir viloyatlarida), Qrimda, shuningdek, Krasnodar o‘lkasida, Voronej viloyatida, Belarus va Moldova respublikalarida o‘stiriladi. Qalampir yalpizning ikki tur xili bor: qora qalampir yalpiz va oq qalampir yalpiz. Oq qalampir yalpizning poya va tomirlari oq yashil, qora qalampir yalpizning poya va tomirlari esa qizil-binafsha rangda bo‘ladi. Dorivor

mahsulot sifatida asosan qora qalampir yalpiz tur xili o‘stiriladi. Yalpizning oq tur xilining hidi nozik va yoqimli bo‘lgani uchun u parfyumeriya (atir-upa) va oziq-ovqat sanoati uchun o‘stiriladi. Ko‘p yillik, bo‘yi 30-100 sm ga yetadigan o‘t o‘simlik. Poyasi bir nechta, tik o‘sovchi, to‘rt qirrali, tuksiz yoki siyrak tukli. Bargi oddiy, cho‘ziq tuxumsimon yoki lansetsimon, o‘tkir uchli, qirrasini o‘tkir arrasimon. Barglar poyada qisqa bandlar bilan qarama-qarshi joylashgan. Gullari mayda, pushti, och binafsha yoki qizil-binafsha rangda, poya va shoxlar uchida g‘uj joylashgan boshqochasimon gul to‘plami hosil qiladi. Gulkosachasi naychasimon, binafsha rangli, besh tishli bo‘lib, meva bilan birga qoladi. Gultojisi bir oz qiyshiq, voronkasimon, to‘rt bo‘lakli (boshqa labguldoshlardan farqi), otaligi 4 ta, onalik tuguni 4 bo‘lakli, yuqoriga joylashgan. Mevasi kosachabarg bilan birlashgan 4 ta yong‘oqcha. Qalampir yalpiz bargi preparatlari, efir moyidan tayyorlangan yalpiz suvi va nastoykasi ko‘ngil aynishiga va qayt qilishga qarshi hamda ovqat hazm qilish jarayonini yaxshilashda ishlatiladi. Bundan tashqari, yalpiz suvi og‘iz chayqash va miksturalar ta‘mini yaxshilash uchun qo‘llaniladi.

Efir moyidan ajratib olingan mentol quloq, burun, nafas yo‘llari kasalliklarida hamda tish og‘rig‘ini qoldirish uchun ishlatiladi. Mentoldan bosh og‘rig‘ini qoldiradigan migren qalami tayyorlanadi. Mentol preparati - validol, ko‘krak qisish (stenokardiya) kasalligida ishlatiladi. Efir moyi va mentol oziq-ovqat hamda parfyumeriya sanoatida ham qo‘llaniladi.

Dorivor preparatlari. Bargidan damlama, efir moyidan yalpiz suvi, nastoyka tayyorlanadi; mentol migren qalami va validol (izovalerian kislotaning mentol bilan hosil qilgan murakkab efiridagi mentolning 25-30% li eritmasi) tarkibiga kiradi.

Qalampir yalpizni donli ekinlar maydonlariga joylashtiriladigan bo‘lsa, hosili yig‘ishtirib olingandan so‘ng begona o‘tlar xususiyatiga, agrotexnik talablariga ko‘ra, 10-15 sm chuqurlikda diskali boronalar bilan ag‘darmay yumshatiladi. Oradan 15-20 kun o‘tgach kuzda gektariga 15-20 tonna mahalliy o‘g‘it yoki kompost va 40-50 kg dan sof fosforli o‘g‘itlar kirgizib 27-30 sm chuqurlikda haydab qo‘yiladi. O‘simlikni ekish oldidan tuproqning zichligiga va begona o‘tlarning paydo bo‘lishiga qarab yerlarni kultivatsiya va boronalab qo‘yiladi. Qalampir yalpiz ildizpoya qalamchalardan ko‘paytiriladi. Ekishdan oldin 8-10 sm uzunlikda qalamchalar tayyorlanadi. Erta bahorda qalamchalar (mart- aprel oylarida) 10 sm chuqurlikda tayyorlangan, yaxshi namlangan jo‘yaklarga bir-biridan 20- 25 sm masofada maxsus seyalkalarda yoki qo‘lda ekiladi. Qator oralari 60 va 45 sm dan qilib, har bir uyaga 2 tadan o‘simlik joylashtiriladi va bir gektar yerga o‘rtacha 5-6 sentner ildizpoya qalamchalari zarur bo‘ladi.

Xulosa:

Yalpiz juda foydali xususiyatlarga ega. Ishtaxa ochuvchi, yurak qon tomir kasalliklarida foydali.

Qalamchalar ekilgandan so'ng sug'orish egatlari olinadi va tuproq to'yinguncha sug'oriladi. Ko'chatlar ekilgandan so'ng 4-5 kun o'tgach ko'karmay qolgan maydonlarga qayta ekish lozim bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Murdaxaev Yu. M. Medicinal culture in Uzbekistan, Tashkent, 2001.
2. Murdaxayev Yu.M. Medicinal plants found in Uzbekistan. Tashkent, 1990.
3. Musayev BS "Fertilizer application system", Tashkent, 1998.
4. Musayev B. S. Agrochemistry. Tashkent, 2001
5. Reference book on medicinal cultures. Voronezh, 1963.
6. TTurova A.D.Sapojnikova E. N. Medicinal rasteniya SSSR i ix primeneniye. Moscow, 1982.
7. Kholmatov X.X. etc. Russian-Latin-Uzbek Dictionary of Medicinal Plants, Tashkent, 1992.
8. Хайдаров М. М., Турдалиев А. Т. Саминов ААУ Энергетические особенности аминокислот в светлых сероземах //Тенденции развития науки и образования. – 2021. – №. 80-3. – С. 45-47.
9. Turdaliev A. T. et al. Influence of irrigation with salty water on the composition of absorbed bases of hydromorphic structure of soil //IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. – IOP Publishing, 2022. – T. 1068. – №. 1. – С. 012047.
10. Saminov A., Ismoiljonova D., Rahmataliyeva M. DORIVOR SUT QUSHQO'NMAS OSIMLIGINING FOYDALI XUSUSIYATLARI VA UNDAN OQILONA FOYALANISH //Science and innovation. – 2022. – T. 1. – №. D4. – С. 155-159.
11. Anvarjonovich D. Q., O'g'li S. A. A., O'g'li X. The importance of fungicides and stimulants in preparing seed grains //Asian journal of multidimensional research. – 2021. – T. 10. – №. 4. – С. 415-419.
12. Saminovich M. B., Gulomatovna X. N., O'G'Li S. A. A. Petrushka o 'simligini yetishtirish va undan oqilona foydalanish //Science and innovation. – 2022. – T. 1. – №. D3. – С. 259-262.

AGROKIMYO FANINING MAQSAD VA VAZIFALARI

*Iminchayev Raxmatjon**Farg'ona davlat universiteti o'qituvchi**Ma'rufjonov Javohir**Farg'ona davlat universiteti talabasi*

Annotatsiya: Agrokimyo fani - bu qishloq xo'jalik ekinlarining rivojlanish jarayonida o'simlik, tuproq va tuproqqa kiritiladigan o'g'itlarning o'zaro ta'sirini hamda tuproq muhitida ketadigan modda almashinish jarayonlarini, hosildorlikni oshirish, uni sifatini yaxshilash uchun qo'llaniladigan o'g'itlarning ustidan har tomonlama izlanishlar olib boradigan fandır. Hozirgi vaqtda agrokimyo fani agronomiya sohasidagi fanlarga nisbatan munosib yuqori o'rinni egallagan fandır.

Kalit so'zlar: Agrokimyo, o'simliklar, o'simlikshunoslik, ekin, dala, yuqori hosil, mineral o'g'itlar, organik moddalar, fosfor, kaliy, azot.

O'simlikshunoslikda mineral o'g'itlarni qo'llash, mahsulot sifatini yaxshilash, mo'l-ko'l mahsulot yetishtirishda eng samarali omil ekanini agrokimyo fanining yutuqlaridan ko'rish mumkin. Jahon ilmiy adabiyotlarida keltirilishicha, jahon dehqonchiligi tajribasidan olingan dalillar ekinlarning hosildorligi ko'p jihatdan tuproqqa kiritiladigan o'g'itlar miqdori bilan uzviy bog'langanligidan darak beradi. Ekinlardan yuqori hosil olishning asosida, ularning o'sishi rivojini maqsadli boshqarishda ham asosiy omil, o'z vaqtida har bir o'simlik (ekin) uchun ishlab chiqilgan me'yorda tuproqqa o'g'itni kiritish eng muhim tadbir hisoblanadi. Shunday qilib, agrokimyo qishloq xo'jaligini deyarli ko'p qismini paxtachilik, sabzavotchilik, mevachilik va boshqalarni kimyolashtirish -- ekinlar hosildorligini oshirish va sifatini yaxshilashning muhim vositasi bo'libgina qolmay, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini jadallashtirishning, albatta iqtisodiy tomondan eng samarali yo'lidir, desak mubolag'a bo'lmas. Yuqorida zikr qilinganlarning isboti uchun agrokimyo fani tarixiga e'tibor qaratib, quyidagi faktlarni keltiramiz. Agar, agrokimyo fanini rivojlanish tarixiga nazar tashlasak tuproq hosildorligini oshirish to'g'risidagi bilimlar Rim imperiyasiga borib taqaladi. O'sha davrlarda tuproq unumdorligini oshirishdan maqsad ko'k- yam-yashii o'simliklarning massasi tuproqqa solingan va ko'ko'g'it nomini olgan. Qadim Gretsiyada -o'simliklarning hayoti uchun tuproq, yorug'lik, harorat, suv va havo kerak, deb aqi yuritganlar va to'g'ri xulosa chiqarganlar. 1656-yili ingliz kimyogar olimi Glauberning olib borgan izlanishlari shuni ko'rsatadiki, tuproqqa selitrani aralashtirish o'simliklarning hosildorligini oshirishga o'ta ijobiy ta'sir etishi uning asarlarida ko'rsatilgan. 1775-yili Lavuaze bir yangilikni, ya'ni havoda azot mavjudligini aniqlaydi, va o'simliklarning hayoti havo bilan hamda ildizi orqali ozuqa moddalarni yerdan

shimib olib, ularni o'simlikning rivojlanishiga ta'sir etishi to'g'risida fikr yuritgan. Rus olimi I.M.Komov (1750-1792-y) o'zining dehqonchilik nomli kitobida unumsiz tuproqlarga go'ng solib o'g'itlashni tavsiya etib, go'ng to'g'risida quyidagi fikrlarni aytadi: Go'ng ham o'g'it sifatida, ham tuproq namligini yaxshilashda, tuproq tuzilishini (strukturasini) yaxshi tomonga o'zgarishga imkon tug'diradi. Go'ng tuproqni o'simliklar uchun oziqaviy tarkibini boyitadi, uning tarkibidagi organik moddalar biokimyoviy jarayonlar ta'sirida parchalanib, rivoj topayotgan ekinlar hosildorligini oshiradi (A.T.Bolotov, 1738—1833-y). Shuni takidlash zarurki, M.B.Pavlov (1793-1840-y) tuproqni o'g'itlash, uning unumdorligini oshirish deganda tuproqni fizik holatini yaxshilanishini, organik moddalarning parchalanish jarayonini tezlashishini aytgan va nordon muhitni yo'qolishga imkoniyat tug'dirishini nazarda tutgan. Tarixan, XIX asr oxirlarida (1789-y) Ryunkertom ajoyib fikmi o'rtaga tashlab, quyidagilarni izhor etadi, ya'ni har bir o'simlik o'zini o'sishi, rivoji uchun alohida tarkibga ega bo'lgan tuproqni tanlaydi, shundagina u unumli hosilga ega bo'ladi. Lekin, bir xil ko'p-yillik o'simlik uchun yerdan foydalanish yer quvvatini pasaytirishga olib boradi, deb haq gapni aytgan. 1836-yili fransuz olimi Bussengo birinchilardan bo'lib tuproqshunoslikda ozuq moddalarni aylanish jarayoni to'g'risida fikmi olg'a surib, azot moddasining tuproqda dukkakli o'simliklar tomonidan to'planishi va oziqlanishi to'g'risidagi «azotli» ozuqa nazariyasini oldinga surib, tuproqshunoslikda azot moddasiga birinchi darajada ahamiyat berib, beda va dukkakli o'simliklarni almashlab ekish tuproqni azotli balansini yaxshilashiga va yekinlarni hosildorligini oshirishga sabab bo'ladi, deb uqtirdi. Uning fikricha, dukkakli o'simliklar azotni atmosfera havosidan o'zlashtiradi hamda bir vaqtning o'zida o'simlik uchun havodagi karbonat angidridi ham ozuqa hisoblanadi. 1840-yilda nemis olimi Libixning «Химия в приложении к земледелию и физиология» («Kimyoning dehqonchilik va fiziologiyaga tatbig'i») nomli kitobini chop etilishi o'simlik dunyosini oziqlanishi to'g'risidagi fikrlarda butunlay yangi burilish yasadi, ya'ni o'simliklar tuproqdagi mineral moddalar bilan oziqlanishi natijasida tuproqning unumdorligi pasayadi. Shuning uchun ham Libix tuproq mahsuldorligini oshirish uchun uni mineral o'g'itlar bilan boyitish nazaryasini olg'a surdi. Demak, tuproqdan yo'qolgan mineral ozuqalar tuproqqa mineral o'g'itlar sifatida qaytarilishi zarur ekanligini aytdi. Keyinchalik, K.A.Timiryazevni aytishicha, «Fanning eng ulug' qo'lga kiritgan yutug'i, bu tuproqqa qaytarish to'g'risidagi ta'limotdir», deydi. Yu.Libix tuproqshunoslik faniga yana bir yangilikni kiritdi. Tuproqni ozuq elementlar bilan ozishi va kambag'allashish jarayoni bir xil kechmaydi. Shuning uchun ham Yu.Libix kerakli bo'lgan kichik miqdor omilini yetishmasligiga eng oz miqdor «Qonun»ni yaratdi, ya'ni hosildorlik o'sha omilga bog'liq ekanini bildirdi. Masalan, makkajo'l-xorini o'stirishda azot yoki rux yetishmasa, unga qancha fosfor, kaliy va boshqa ozuq elementlarni tuproqqa qo'shmay hosildorlikni ko'tarib bo'lmaydi. 1563-yil B.Palissi «Qishloq xo'jaligidagi turli tuzlar haqida traktat» nomli asarida: «Go'ngning

o'g'it sifatidagi ahamiyati va uning tarkibidagi somon va pichan qoldiqlarining chirishidan hosil bo'ladigan tuzdir», - deb ta'kidlaydi. O'z fikrlarini davom ettirib «Yakka ziroatchilik sifatida hosil bilan tuproqdan ozuqalarni chiqib ketishi natijasida uning hosildorligi pasayadi. Shu bois tuproqni o'g'itlash, biron-yil dam berish. hech bo'lmasa, g'alla somonlarini dalaning o'zida yoqib yuborish lozim», degan xulosaga keladi. Rossiyada XX asrning 60-70-yillaridan boshlab o'simliklarni oziqlantirishda o'g'itlardan foydalanish choratadbirlari amalga oshirila boshlandi. Bu borada A.N.Engelgardni, D.I.Men- deleyevni, P.A.Kostichevni, K.A.Timiryazevni sistemali ravishaa olib borgan ilmiy izlanishlari katta ahamiyat kasb etadi. Professor A.N.Engelgardni «Ziroatchilikda kimyo fani asoslari»ni katta ahamiyat kasb etishini ma'rifat orqali aholi o'rtasida tushuntirish ishlarini olib borishda yana yerga o'simliklarni oziqlantirish uchun o'g'it solish zarurligini uqtirishda katta targ'ibot ishlarida jonbozlik qildi. U, yerlarni ohak va mineral o'g'itlar bilan o'g'itlashni targ'ibot qildi. Smolenskiy viloyatida fosfor unidan o'g'it sifatida foydalandi. Engelgard, yerlarni ohak va mineral o'g'itlarni organik o'g'itlar bilan birgalikda ishlatish tarafdori bo'lib qolmadi, balki bu sohada katta targ'ibotchima'rifatchi bo'lib ham qoldi. 1834-1907-yillarda rus kimyogari V.I.Mendeleyev, dehqonchilik ishlarini bilan shug'ullanib qator gubemalarda: Moskva, Smolensk, Peterburg, Simbiriya tajriba o'tkazish stansiyalarini tashkil qildi. U, o'zining ma'ruzalarida agrokimyo fani asoslarini yaratishda mineral o'g'itlar ustida tajribalar o'tkazish yo'li bilan sun'iy yaratilgan o'g'itlarni sinash kerakligini uqtirdi. D.I.Mendeleyev dehqonchilikni rivojlantirish uchun yer unumdorligini oshirishni har tomonlama qo'llab- quvvatladi. U Rossiyaning turli geografik mintaqalaridagi katta dala maydonlarida tajriba o'tkazib, o'g'itlar samaradorligini sinovdan o'tkazdi. Turli iqlimli tuproqli mintaqalarda dala sharoitida obyektiv qonu- niyatga asoslangan dalillar chuqur statistik tahlil qilindi va haqqoniy ilmiy ma'lumotlar e'lon qilindi. D.I.Mendeleyev o'zining Peterburg ayollari Oliy kursida o'qigan ma'ruzalarida (1880-y) Yustus Libixning «To'la qaytarib berish» qonunini tahlil qilib, ziroatchilik rivoji bevosita kimyo va o'g'it ishlab chiqarish sanoati taraqqiyoti bilan bog'liq ekanini ko'rsatib berdi. Shuni ta'kidlash zarurki, agrokimyo nazariyasi asosini yaratishda prof. K.A.Timiryazevning hissasi juda katta. U fotosintez va o'simliklarni mineral ozuqlanishga doir olib borgan qimmatbaho ilmiy izlanishlari katta ahamiyat kasb etdi. Ilmiy izlanishlar evaziga olingan dalillar, ularning tahlili agrokimyo fani nazariy asosini yaratishda katta hissa bo'ldi. Hozirgi zamon agrokimyosida K.A.Timiryazev yaratgan nazariy va amaliy uslublardan hozirda ham foydalaniladi. Mazmunan dehqonchilikni rivojlantirishda eng asosiy ilmiy masala ekinlarni ekishda yeming, o'simliklarning o'ziga xos tomonlariga e'tibomi qaratish hamda olingan dalillarni sinchkovlik bilan hisobga olish, o'stirilgan madaniy o'simlik (ekin)larni tabiiy iqlim sharoitga mos kelishini aniqlash - asosiy talab hisoblandi. Agrokimyo fani nazariyasini kengaytirib, chuqurlashtirib, fanni o'simliklar fiziologiyasi

bilan chambarchas bog‘liqligini unutmashlikni eslatib o‘tadi. D.N.Pryanishnikov (1865-1948-y) o‘simliklarda ozuqaviy moddalarni, jumladan azot moddalari almashinuviga doir muammolar ustida izlanishlar olib bordi, o‘rgandi, uning natijasi bo‘lib o‘simliklarning ammiak va nitrat shaklidagi azot bilan ozuqlanish nazariyasi yaratildi. U olim D.I.Mendeleyevdan 57 yil keyin sobiq Ittifoqning 300 ta hududlarida 3800 tadan ortiq dala tajribalarini o‘tkazdi va O‘zbekiston tuproqlarida ham mineral o‘g‘itlar yaxshi samara berishini isbotladi. D.N.Pryanishnikov boshchiligida o‘simliklarni fosfor tuzlari bilan oziqlantirish masalalariga tegishli ilmiy izlanishlar bajarildi, natijada fosforitlar tarkibidagi fosfordan foydalanish hamda fosforit unlarini ishlatish muammolari ilmiy asosda yechimini topdi. Uning shogirdlari Solikam konidan kaliyli tuzlarini o‘zlashtirib, o‘simliklarni oziqlantirishda foydalanish sinovini o‘tkazdi. Ulardan tashqari D.N.Pryanishnikov - mikroelementlarni o‘simliklarga ta‘sirini o‘rganishni yo‘lga qo‘ydi. O‘simlikni azot bilan oziqlantirishda ammoniy tuzlaridan foydalanish uchun ammoniy tuzlarini o‘rganishga katta e‘tibor berdi. Qiziq‘i shundaki, ammoniy tuzlarini dehqonchilikda ishlatish hech qanday ikkilamchi zararli oqibatlarini keltirib chiqarmasligini isbotlab berdi. Olim oqsil moddalari ustida izlanishlar olib borib, ularni parchalanishi oqibatida aminokislotalar hosil bo‘lishini, ayniqsa ko‘p miqdorda asparagin kislotasi hosil bo‘lishini, keyinchalik ulardan ammiak ajralib chiqishini isbotladi. Shu ilmiy izlanishlardan azot va karbonsuvlar almashinishida o‘zaro bog‘liqlik borligi aniq bo‘ldi. D.N.Pryanishnikov ammiak va azot nitratni kelajakdagi «Azotli o‘g‘itlar» deb bashorat qildi. Olimning aktiv qatnashishi natijasida bir qancha ilmiy maskanlar ochildi: jumladan Butunittifoq o‘g‘it, agrotexnika va agrotuproqshunoslik ilmiy tekshirish instituti, Markaziy shahar sanoat ilmiy tekshirish instituti ochildi. D.N.Pryanishnikovning Agroximiyaga bag‘ishlangan «O‘simliklar hayotida va tuproqshunoslikda azot» nomli fundamental asarlari chop etildi. Olim agroximiklar maktabini yaratdi, hozirgi vaqtgacha agroximiya fani bo‘yicha mutaxassislar tayyorlovchi juda katta maskanlarga aylandi. Qishloq xo‘jalik agrar universitetida minglab talabalar o‘qitilyapti, ya‘ni kelajak mutaxassislarini tayyorlash va ularni qayta malakasini oshirish maskanlari Rossiyada va sobiq ittifoqdosh mamlakatlarida ham faol ish ko‘rsatmoqda. Olim o‘zining «Maltus va Rossiya» asarida (1927 y) fandagi reaksiya oqimlarga keskin zarba berdi va agrokimyoy, dehqonchilik hamda o‘simlikshunoslik fanlarining yutuqlari asosida, oziq-ovqat mahsulotlari miqdorini yanada tez fursatlar bilan ko‘payib borayotganini ko‘rsatdi. D.N.Pryanishnikov V.R.Vilyams tomonidan ilgari surilgan dehqonchilikni «04 dalali» tizim mamlakatda don yalpi hosilini keskin pasaytirib yuborishini, almashib, ekishni to‘g‘ri tashkil qilish va o‘g‘itlardan unumli foydalanish asosidagina aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan to‘la ta‘minlash mumkinligini tasdiqladi. Akademik D.N.Pryanishnikov ta‘limoti asosida chopiq talab ekinlar yetishtirishda mineral o‘g‘itlarni qo‘llash (ayniqsa, Markaziy Osiyoning sug‘oriladigan maydon va

mintaqalarida) avval bitta boshqoq o‘sgan yerda uchta boshqoq yetishtirish imkonini berdi va mintaqamizda dehqonchilikni yanadatezroq rivojlanishiga turtki bo‘ldi. Agrokimyo fanini Rossiyada va sobiq Ittifoq davrida o‘zini katta ilmiy hissasini qo‘shgan olimlar P.S.Kossovich (1862-1915-y.), K.K.Gedroys (1872-1932-y.), A. N. Lebedyansev (1878-1941-y.), P.G.Naydin (1893-1969y), F. V. Turchin (1902-1965-y), V.M.Kleehkovskiy (1900-1972-y), Ya.V.Peyve (1906-1970-y), A. V. Sokolov (1898-1980-y), T.N.Kulakovskaya (1919—1986-y) kabi bir qator tadqiqotchilar agrokimyo fanining rivojlanishiga munosib hissa qo‘shdilar. Masalan, P.S.Kossovich o‘simliklar ammiak shaklidagi azotni to‘g‘ridan to‘g‘ri nitrat holatiga o‘tmasdan ham o‘zlashtira olishini isbotladi, yoki S.I. Volkovich apatit holatidagi xomashyoni qayta ishlash texnologiyasini yaratib, undan superfosfat olishni ishlab chiqdi. Olim o‘sha davrda Rossiya mintaqasida topilgan fosfat xomashyosidan fosfat kislotasini ekstraksiya (ajratib olish) yo‘li bilan olishni ishlab chiqdi, uning rahbarligida mineral o‘g‘itlar kimyosi va olish texnologiyasi sohasida katta ilmiy izlanishlar bajarildi. T.N.Kulakovskaya esa mineral va organik o‘g‘itlarning qishloq xo‘jalik ekinlari hosildorligini hamda tuproq unumdorligini oshirishga ta‘sirini o‘rganib amaliyotda qo‘llash tadbir-choralarini ishlab chiqdi. Natijada yer unumdorligi va hosildorligi ortdi, Bu tajriba va izlanishlar Belorussiyani iqlimiy tuproqli geografik sharoitida ham o‘tkazildi. Yuqorida nomlari keltirilgan olimlar tomonidan turli mintaqalar sharoiti uchun ishlab chiqilgan ilmiy-uslubiy tavsiyalar mamlakatni har bir regionida hosildorlikni ilmiy asosda ishlab chiqilgan uslublari turli xil don, sabzavot va boshqalardan olinadigan hosilni tobora ortib borishi xalqni oziq-ovqatga bo‘lgan ehtiyojini qondirishini ta‘minladi. Oxirgi xulosa shuki, ekinlarni o‘g‘itlash hosildorlikni oshirishning asosiy omilidir. B.S.Musayevning fikricha, O‘rta Osiyoning qadimgi dehqonchilik markazi Xorazimda miloddan avvalgi VI-V ming-yilliklarida yerlarni bostirib sug‘orishga asoslangan o‘ziga xos ziroatchilik madaniyati yuzaga kelgan. Nazarimizda’ xorazmliklarning yerni bostirib sug‘orishidan maq- sad yer tuzini yuvib, so‘ngra dehqonchilikda turli xil ekinlarni ko‘kartirishga va hosil olishga erishganlar. Hozirgi vaqtda ham Respublikamizning ko‘pchilik hududlarida yerlarni sho‘rxokligini yuvib, so‘ngra turli xil ekinlarni, ayniqsa paxta ekishda qo‘l keladi. Keyinroq Zarafshon vodiysi va Buxoro hududida dehqonchilik bilan shug‘ullangan ajdodlarimiz bostirib sug‘orish o‘rniga egatlardan foydalanib, o‘simliklarni shunday uslublar bilan namliklarga to‘yg‘izganlar. Chunki o‘simlik uchun, ularning rivoji uchun faqat tuproq emas, balki namlik kerakligini tushunib yetganlar. Keyinchalik yerlar unumdorligini oshirishda birmuncha murak- kabroq mehnat qurollariga, ya‘ni belkurak, ketmon ishlata boshlaganlar, mahalliy go‘ng o‘g‘itlardan foydalanib hosildorlikni oshirganlar. Turli xil ekinlarga go‘ng, kul, xazon ishlatib, tuproqlar tarkibini boyitganlar. Bir necha-yillar davomida katta yer maydonlaridan foydalanish uchun yerlarni qo‘sh ho‘kiz qo‘shilgan so‘qalar yordamida haydalishi, podalardan qoramollar, qo‘y-echkilar sonini ortib

borishi, go'nglardan foydalanishni rivojlantirgan ho'kiz va otlardan foydalanib shudgorlarni haydash tobora yo'lga qo'yila boshlangan. Dehqonchilikda go'ng, mahalliy o'g'itlardan foydalanish kengroq tus ola boshlab, qadimiy sug'oriladigan tuproqlar tarkibini o'g'itlar ishlatib oziq moddalar bilan boyitganlar. Tuproq tarkibidagi gumus moddasi (chiqindilar) go'nglar bilan boyitilgan, azot ushlovchi tuproqqa moddalar kiritib boyitgan. Masalan, yerga chiqindilar, go'nglar solib, ulardagi gumus miqdorini 0,80-1,0 foizgacha yetkazishgan. O'rta Osiyoda sug'or- ma dehqonchilik tarixi 7-8 ming yillarni tashkil qilgani holda, ekinlarni oziqlanishi va o'g'itlardan foydalanishga oid ma'lumotlar hozirgi kungacha yaxshi o'rganilmagan. Ammo, (973-1048-y)da yashagan buyuk olim Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad Beruniy o'zining mashhur, «Kitobul jamoxir fi marifotil javohir» asari ona jins tuproq xossalarini o'rganish bo'yicha saqlanib qolgan asosiy manba, qo'llanma hisoblanadi. U, asarda tuproq ona jins- ning nurashidan hosil bo'lishi, uning mineral qismi tabiat va o'simliklar hayotida muhim o'rin tutishi ta'kidangan. So'ngra, XV asrda yozilgan «Ziroatnoma» («Fan-i-kishi ziroda») dehqonchilikga oid ming-yillik ma'lumotlar umumlashtirilgan. Asarda mahalliy o'g'itlar ekinlar hosildorligini oshirishda muhim vosita ekanligini tushunib yetilgan, shuning uchun ham har bir oilada qo'y, echkilar, mollar ko'paytirilgan. Ayniqsa ularning go'nglarini tuproqqa kiritilsa, ekinlar hosildorligini oshirishda asosiy omil ekaniga e'tibor qarata boshlangan. Ajdodlarimiz «Nurini-maxlut» kompost-tayyorlash, ya'ni har xil chiqindilardan tuproq yoki torfda - chiritib tayyorlangan organik o'g'it, bunday o'g'itni go'ng, xazon, xashak, ariq yoki zovur cho'kma tuproqlari, chirigan qamish, eski tom tuproqlari, paxsa loyli devor bo'laklari, kul, achigan meva-chevalar aralashmalarini tuproq bilan ko'mib, ma'lum vaqt o'tgandan so'ng chirigan chiqindilarni o'g'it sifatida foydalanganlar. «Ziroatnoma»dan ilgariroq yozilgan «Dasturi kishvarzon» haqidagi kitobi kabi qimmatbaho asarlar ming afsuski, bizgacha yetib kelmagan. Tarixga nazar tashlasak, O'rta Osiyoga mineral o'g'itlar 1906-yilda keltirilib, ular ustida dastlabki ilmiy izlanishlar, amaliy tajribalarni R.R.Shreder, M.M Busheyev va I.K. Negodnov tomonidan amalga oshirilgan. O'g'it qo'llash stansiyasini ilgari «Qovunchi» nomi bilan ataluvchi - hozirdagi Yangiyo'lda ochilishi o'simliklarni o'g'it bilan oziqlantirish, u jarayonni o'rganish, ilmiy tadqiqot ishlarini keng ko'lamda olib borishga imkon tug'dirdi. Stansiya faoliyatini yurgazish A.N.Qurbotov, D. A.Sabinin, E.A.Jarikov, B.P.Machigin va N.T.Chernov kabi taniqli tadqiqotchilar nomi bilan bog'liqdir. Ular, O'rta Osiyo mintaqalari tuproqlarini o'rganib, birinchilardan bo'lib azotli o'g'itlarni tuproqqa kiritib ijobiy natijalar ko'rdilar va o'simliklarni haqiqatda mahsuldorligi ko'payganidan hamda hosildorligining oshishini guvohi bo'ldilar va o'g'itni tuproqqa solib ijobiy natijalarni isbotladilar.

Xulosa:

Darhaqiqat, Respublikamizda agrckimyo fanining rivoji uning iqtisodiy, ijtimoiy hayotida katta ahamiyat kasb etdi, deyilsa mubolag'a bo'lmaydi. Respublikamizda paxta

xomashyosini yetishtirishda, don mansulotlarini yuqori sentrda olinishida, mevada sabzavot mahsulotlarini mo'liko'l bo'lishi ko'p jihatdan mehnatkash xalqimizning xatti-harakatiga hamda agrokimyo fani yutuqlarini amaliyotda samarali qo'llanishiga bog'liqligi - bu bor haqiqat. Shu o'rinda agrokimyo fanining turli sohalarini rivojlantirishda, olingan natijalarni amaliyotda qo'llashda quyidagi olimlarning hissasi katta: Bular Protasov Pyotr Vasilyevich, Kaziyev Mixail Zavumanovich, Belousov

Mixail Aleksandrovich, Malinkin Nikolay Petrovich, Madraimov Ismat Shonazarovich, Piroxunov Teshaboy Piroxunovich, Zokirov Tojiddin

Solijanovich, Niyozaliyev Irisali Niyozaliyevich, Sattarov Jo'raqul Sattarovich, Rixsiyev Xurshida Tursunovna, Ergashev Abdurahmon Ergashevich va boshqalar. Agrokimyo fanini rivoji tabiiy muhitning asosiy omili tuproq, suv, quyosh nuri va boshqalar bilan bog'liqdir. Ammo hozirgi vaqtga kelib shu narsa ma'lum bo'lmoqdaki, mineral va boshqa o'g'itlarni haddan tashqari ko'p ishlatilishi biosferada ekologik noqulayliklarni keltirib chiqarishda katta rol o'ynamoqda. Ayniqsa qishloq xo'jaligida ekinlarni turli xil zararli kasalliklardan, viruslardan, hasharotlardan va boshqalardan asrash uchun ko'p miqdorda zaharli kimyoviy moddalar ishlatish atrof-muhitni -ya'ni, biosferani ifloslanishiga oxir pirovardida odamlarga, turli xil foydali jonzotlarga o'ta zaharli ta'siri natijasida biosferadagi ekologik holat, mutanosiblik jarayonlari izdan chiqmoqda. Demak, agrokimyo, biosfera, ekosistema va ekologiya masalalariga e'tibor berish va salbiy oqibatlar oldini olish hozirgi kunning eng dolzarb masalasi bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Protasov P. V., Niyozaliev I. N., Toirov T. 3., Paxtachilikdaagroximiya, T., 1981;
2. Zokirov T. S, Pochvenno-agroximicheskiye Osnovi xlopkovodstva, T., 1987.
3. I. N. Niyozaliev, T. Z. Toirov. Agrokimyo, T., 2010
4. Turdaliev A. T. et al. Influence of irrigation with salty water on the composition of absorbed bases of hydromorphic structure of soil //IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. – IOP Publishing, 2022. – T. 1068. – №. 1. – C. 012047.
5. www.ziyonet.uz.

RANGTASVIR SAN'ATI VA UNING TURLARI

*Erkayeva Mehrinoz**O'zbekiston-Finlandiya Pedagogika institutining San'atshunoslik fakultetining
Tas'viriy san'at va muhandislik grafikasi 202 -guruh talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Rangtasvir san'ati va uning tarixi, turlari haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Rangtasvir, akvarel, guash, moybo'yoq, manzara, taxta, karton, qog'oz.

Rangtasvir — real borliqni, hayotni, voqea-hodisalarni bo'yoqlar vositasida mato, qog'oz, taxta, kartonlarda tasvirlash demakdir. Rangtasvir asarlari moybo'yoq, akvarel, guash, tempera va pastelda ishlanadi. Rangtasvir turiga moybo'yoq va boshqa suvda eruvchi ranglar bilan materiallarga ishlangan manzara, turmush voqealari, jang manzaralari, tarixiy voqealar, jonsiz tabiat to'plamlari (naturmort), odamlarning to'la va yarim qomatlari, moybo'yoq, akvarel, guash va boshqa bo'yoqlar bilan ishlangan devoriy rasmlar, shuningdek, kinoteatr dekoratsiyalari uchun ishlangan rasmlar kiradi. Umuman, bo'yoq bilan ishlangan barcha turdagi rasmlar rangtasvir yoki nafis san'at asarlari turiga kiritiladi. Rangtasvirda narsa va voqealar, real borliq, inson tafakkuri hamda biron-bir g'oya bo'yoqlar yordamida odamlarga ko'rinadigan holatda ifoda etiladi. Rangtasvir asarda narsa va voqeaning barcha elementlari, ularning perspektivasi, o'rni, rangi, materiali, turish holati, ichki mohiyatini bo'yoqlar yordamida, badiiy obraz va shakllarda ifodalaydi. Rangtasvir asarlarida kompozitsiya, ya'ni asardagi narsalarning shakli, tuzilishi, ularning o'zaro bog'liqligi, o'rni va turish holatiga ko'ra aniq, to'g'ri ifodalanishi; kolorit — ranglarning uyg'unligi; ritm — asarda kompozitsion elementlarning bejirim, tekis, dinamik holatda takrorlanishi; rang kontrasti — bir xil ranglarning o'z atrofidagi ranglarga mos idrok qilinishi; rang perspektivasi kabi tasvirlash vositalari asosida yaratiladi. Rangtasvir texnikasi deganda — san'at asarini yaratish uchun zarur vositalarni tayyorlash, undan foydalanish usullari tushuniladi. Ma'lumki, rangtasvir asarlarini yaratishda rassom turli bo'yoqlardan foydalanadi.[1]

Rassomlik texnikasi uzoq tarixga ega bo'lib, u rassomlarning ijodiy izlanishlari tufayli rivojlanib, takomillashib keldi. Ibtidoiy jamiyatning paleolit davridayoq qoyalarga ishlangan qizil, jigarrang, sariq va qora rangdagi rasmlar bizning davrimizgacha yetib kelgan. Antik va o'rta asr davri rangtasviri tabiiy, mineral va organik bo'yoqlarda yaratilgan san'at asarlarida yaqqol ko'rinadi. Rangtasvir asarlari moybo'yoq, akvarel, guash, tempera, pastel, rangli qalamda ishlanadi. XV—XVI asrlarda moybo'yoq bilan rasm ishlash rivojlandi. Rangtasvirning amaliy va me'morlik, haykaltaroshlik san'ati bilan bog'liq holda rivojlanishi antik davr san'atining asosiy

belgisi bo'ldi. O'rta asrda esa Yevropa, Kavkaz, O'rta Osiyo, Xitoy, Hindiston, Yaponiyada rangtasvirning qator tur va janrlari rivojlandi. Jahon rangtasvir san'atining uyg'onish davri o'zining ilg'or an'analari, fikr va g'oyalari san'at asarlarida realistik uslubda o'z ifodasini topishi bilan butun san'at tarixiga alohida muqaddima bo'lib kirdi.[2] Uyg'onish davri tasviriy san'ati uyg'onish davrining monumental tarixini yaratdi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Bu davrda ijod qilgan Mazachcho, Franchesko, Bottichelli, Leonardo da Vinchi, Mikelanjelo, Rafael, Titsion, Behzod kabi rassomlar va XVIII—XIX asrlarda ijod qilgan Rubens, Loren, Velaskes, Rem brandt, Karavadjo, Sharden, Lui David, Delokuri, Konstabel, Kurbe, Mane kabi rassomlar ijodida rangtasvir san'ati muhim o'rin tutadi. O'zbekiston hududidan (Teshiktosh g'ori, Zarautsoy, Chust, Sopollitepa, Qizilqir, Yaraxsha kabi) topilgan buyumlar, sopol idishlar va devoriy rasmlarning bo'yoqlar bilan ishlanganligini ko'rish mumkin. Xolchayonda qazib topilgan saroy devorlaridagi, Zarautsoy qoyalaridagi rangtasvir orqali miloddan avvalgi va milodning boshlarida shakllangan rangshunoslikka oid ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin. Eramizning boshlarida va Arab istilosigacha o'zbek rangtasvir san'ati ancha shakllangan bo'lib, unda hayvonlar, odamlar va tabiat tasviri o'z ifodasini topgan. Bu Gavr qal'asi, Afrosiyob, Yaraxsha devorlariga ishlangan rangtasvir san'ati namunalarida ham mohirona aks ettirilgan. Islom dinining O'rta Osiyoga kirib kelishi bilan o'zbek tasviriy san'atida jonli zotlarni tasvirlash qat'iyan man etiladi. Shu boisdan VII asrdan boshlab, o'zbek rangtasvir san'atida portret va anamalistik janrlar rivojlanmay qoldi. Rangtasvir amaliy va me'morlik san'ati asosida rivojlandi. Ma'lumki, VII—X asrlarda Samarqand va Buxoro qog'oz shuhrat qozondi. Bu rangtasvirning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etdi. Ammo mo'g'il istilosi (XIII asr), eng avvalo, O'rta Osiyo san'ati, madaniyati va fanining rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. O'sha davrning eng go'zal, jahonga mashhur Samarqand, Buxoro, Urganch, Xiva, O'tror kabi shaharlarining kulini ko'kka sovurdi. XIV—XVII asrlarda, ya'ni temuriylar davrida o'zbek tasviriy san'ati qayta shakllanib, unda rangtasvir san'ati alohida e'tiborga ega bo'ldi. Rangtasvir amaliy va me'morlik san'ati hamda kitob grafikasi bilan birgalikda taraqqiy topdi.[3] K.Behzod, M.Muzahhib, A.Buxoriy, M.Samarqandiy kabi taniqli musavvirlar o'zbek rangtasvir san'atining rivojlanishiga katta hissa qo'shdilar. O'zbek rangtasvir san'ati tarixiga nazar tashlar ekanmiz, undagi portret hamda anamalistik janming man etilishiga qaramay, o'ziga xos yo'nalishda rivojlanganligi kitob grafikasida va devoriy rangtasvir asarlarida yaqqol ko'rinadi. Sho'rolar davrida o'zbek rangtasvir san'ati yangi yo'nalishga kirdi va u o'ziga xos tarzda rivojlandi. Uning barcha janrlari: portret, manzara, naturmort, maishiy, tarixiy janrlar, jumladan, amaliy san'at ham yangi mazmun, mohiyat va xarakterda taraqqiy etdi. O'zbek rangtasvir san'atining shakllanishi va rivojlanishida L.Bure, A.Nikolayev, P.Benkov, O'.Tansiqboyev, S.Abdullayev, A.Abdullayev, N.Karaxan, Ch.Ahmarov, M.Nabiyev, R.Choriyev, R.Ahmedov, B.Jalolov, J. Umarbekov,

M.Saidov, Z.Inog‘omov kabi rassomlarning xizmatlarini alohida ta’kidlash joiz. Mustaqillik yillarida o‘zbek rangtasvir san’atining keksa ijodkorlari R.Choriyev, R.Ahmedov, M.Nabiyev, N .Qo‘ziboyev, B.Boboyev kabilar bilan bir qatorda, B.Jalolov, J.Umarbekov, I.Turg‘unnazarov, Y.Taldikin, V.Burmakin, S.Alibekov, Akmal Nur, L.Ibrohimov, T.Quryozov, A.Ikromjonov, V.Oxunov, O.Qozoqov kabi yuzlab yosh rassomlar ham ijod qilmoqdalar.[4]

Xulosa:

Rangtasvir asarlari o'zining yaratilish uslubi, maqsadi va vazifasiga ko'ra bir necha turlarga bo'linadi.

1. Monumental rangtasvir — arxitektura, me'morchilik bilan bog'langan holda, jamiyat hayotidan olingan voqealarni ifodalab, umumtarbiyaviy vazifani bajaradi. Bunday asarlar asosan umumiy xarakterda bo'lib, uzoqdan ko'rinishga moslashtirib ishlanadi. Shu boisdan ular bino devorlariga yoki biron sathga devoriy rasmlar bo'yoqlar bilan rangli toshlar, sopol, shisha, oyna kabi materiallar vositasida ishlanadi.

2. Dastgohli rangtasvir — maxsus tayyorlangan ramkaga tortilgan mato (xolost) yuzasiga bo'yoqlar yordamida ifoda etilgan san'at asaridir. Bu asarlar maxsus dastgoh yoki molbert deb atalgan qurilmada ishlanadi, shu boisdan bunday asarlarni dastgohli asarlar, ya'ni dastgohli rangtasvir deyiladi.

3. Dekorativ rangtasvir — asosan, bezatish vositasi sifatida me'morlik va amaliy san'at bilan bog'liq holda ishlanadi. Bu san'at, asosan, bezak san'ati bo'lib, undagi tasvirlar ham ko'proq dekorativlashtirilgan holatda ifodalanadi. Bu san'at naqqoshlik, sahnalarni bezatish, kino san'ati va teleko'rsatuvlarni bezatishda keng qo'llaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. B.N.Oripov. Tasviriy san'atni o'qitish uslubiyoti. Namangan 2001- y. [1]
2. B.N.Oripov, B.B.Oripov. Tasviriy san'atni o'qitish metodikasi (dastur). Toshkent 2001- y.[2]
3. M.Nabyiev, B. Azimova. Rasm chizishni o'rgatish metodikasi. Toshkent 1976- y.[3]
4. B.Oripov. Rasm chizish va uni o'qitish metodikasi (dastur). Toshkent 1986- y.[4]

УДК: 619:616.981.42

**РЕЗУЛЬТАТЫ ИСПЫТАНИЯ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ НАБОРОВ ИФА ДЛЯ
ДИАГНОСТИКИ БРУЦЕЛЛЁЗА ЖИВОТНЫХ****Саидов А.А.¹, Рузимуродов М.А.¹, Абдалимов С.Х.¹, Каюмов Э.А.²**Научно-исследовательский институт ветеринарии,
СП ООО «UNIGEN».**Аннотация**

В статье приведены материалы по испытанию отечественного набора ИФА-«Бруцеллез IgG-ИФА» предназначенного для диагностики бруцеллёза животных. Результаты предварительных исследований указывают на высокую их специфичность и активность по сравнению с традиционным классическим методом РА предназначенного для скрининговой диагностики.

Ключевые слова: Бруцеллез, антиген, антитела, иммуноферментный анализ, конъюгат, стоп-реагент.

Введение. Бруцеллез - особо опасное зоонозное заболевание, склонную к переходу в хроническую форму и широко распространенное среди животных и людей. С момента открытия возбудителя прошло уже более 135 лет. Однако, несмотря на то, что это заболевание хорошо изучено многими отечественными и зарубежными исследователями, проблема бруцеллеза остается актуальной и по сей день во многих странах мира. В экономически развитых странах, таких как США, Франция, Германия, Дания, Норвегия, Швеция, Финляндия, Швейцария и др. достигнуты определенные успехи в борьбе с бруцеллезом крупного рогатого скота, вызванной видом *Brucella abortus*. Иначе обстоит дело с бруцеллезом мелкого рогатого скота, вызываемого видом *Brucella melitensis*, эпизоотическая и эпидемическая ситуация по которым ухудшается. Так, в южной полосе Европы и примыкающих к бассейну Средиземноморья (Юго-восточная Франция, Португалия, Испания, Греция, Италия, Турция, Сицилия, Мальта, Крит и др.) эпидемический бруцеллез достаточно широко распространен среди людей и связано это в первую очередь с поражённостью бруцеллёзом коз и овец и широким употреблением молочной продукции в частности сыров и брынзы [1, 2, 3, 4, 5].

В странах СНГ: России, Азербайджане, Казахстане, Киргизии, Таджикистане, Узбекистане, Армении, Грузии, Туркмении и др., заболевание бруцеллез, также является одной из наиболее актуальных проблем.

В частности, в настоящее время эпизоотическая и эпидемиологическая обстановка по бруцеллезу в Узбекистане остается не совсем благоприятной и

определяется наличием бруцеллеза в основном среди мелкого и крупного рогатого скота.

Сегодня поголовье скота в Узбекистане насчитывает более 12 млн. голов крупного и примерно - 25 млн. голов мелкого рогатого скота. Одной из основных причин наличия бруцеллёза в стране заключается в том, что 94,1% крупного и 83,9% мелкого рогатого скота находится в частных подворьях дехканских хозяйств, где проведение противобруцеллёзных мероприятий и контроль за ним становится очень трудоёмким и затратным. Другой немаловажной причиной является то, что не изученными остаются вопросы эпизоотологии бруцеллёза лошадей, свиней, верблюдов и др. видов животных, которые также могут служить источником данной инфекции и их роль в распространении бруцеллёза имеет существенное значение.

Известно, что первостепенными, в борьбе с бруцеллёзом являются контроль и специфическая профилактика. Задачей контроля и специфической профилактики бруцеллёза является искусственное снижение степени заболеваемости животных до относительно низкого уровня при его возникновении или распространении внутри указанного района. А это решение социальных и экономических вопросов, т.е. исключение его влияния на здоровье людей и торговлю животноводческой продукцией.

Для проведения своевременного контроля необходимо наличие компетентных лабораторий, специалистов и достаточного количества в первую очередь диагностических средств.

Поэтому одной из основных задач, стоящих перед ветеринарной наукой и исследователями, является разработка и внедрение новых инновационных биотехнологических приёмов, направленных на производство высокоэффективных диагностикумов. Одним из эффективных и достоверных методов при диагностики инфекционных болезней является иммуноферментный анализ (ELISA).

Целью наших научных исследований являлось испытание впервые разработанных в Узбекистане отечественных наборов, предназначенных для иммуноферментного анализа и используемых для диагностики бруцеллёза животных.

Материалы и методы

Разработка реагентов для иммуноферментного анализа (ИФА) - «Набор реагентов для иммуноферментного выявления IgG антител к возбудителю бруцеллеза в сыворотке (плазме) крови крупного рогатого скота» (далее «Бруцеллез IgG-ИФА») проводилась совместно со специалистами СП ООО «UNIGEN» и Российской компанией «ХЕМА» на базе Научно-исследовательского института ветеринарии.

При изготовлении наборов «Бруцеллез IgG-ИФА» использовали планшеты - 96-луночные полистироловые, стрипированные (или моноплитки), с сорбированным антигеном. В качестве отрицательного контроля, использовали сыворотку крови КРС, не содержащих антител к возбудителю бруцеллеза. Положительными контролями, служили сыворотки крови КРС, с известным содержанием IgG антител к возбудителю бруцеллеза. Также, использовали готовое к применению конъюгаты антител, конъюгированные пероксидазой хрена с красителем и субстратным раствором тетраметилбензидина (ТМБ) (произведенными компанией «ХЕМА»).

Для производственного изготовления раствора Буфера для разведения образцов, в деионизированной воде растворяли следующие реагенты: натрий хлористый (NaCl), натрий фосфорнокислый однозамещенный 2-водный ($\text{NaH}_2\text{PO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$), натрий фосфорнокислый двузамещенный 2-водный ($\text{Na}_2\text{HPO}_4 \cdot 12\text{H}_2\text{O}$), Твин-20 ($\text{C}_{58}\text{H}_{114}\text{O}_{26}$), краситель.

26-кратный концентрат отмывочного раствора изготавливали путем растворения в деионизированной воде следующих реагентов: натрия хлористого (NaCl), Твина-20 ($\text{C}_{58}\text{H}_{114}\text{O}_{26}$), кислоты бензойной ($\text{C}_6\text{H}_5\text{COOH}$).

Для тщательного и быстрого растворения использовали мешалки с подогревом. После приготовления во всех растворах стабилизировали уровень pH и стерилизовали путем мембранной фильтрацией.

Для приготовления стоп-реагента, использовали 5% раствор серной кислоты.

Изготовленные готовые растворы при постоянном тщательном перемешивании расфасовывали во флаконы из полипропилена, плотно закрывали завинчивающимися крышками.

Качество всех изготовленных реагентов контролировали путем изучения физических, химических, серологических и других свойств на основе классических физико-химических и серологических методов.

Для испытания отечественных наборов для ИФА использовали сыворотки крови, полученные из хозяйств с различной эпизоотической ситуацией по бруцеллёзу. При проведении реакции использовали следующее оборудование: фотометр вертикального сканирования, позволяющий измерять оптическую плотность содержимого лунок планшета при длине волны 450 нм; термостат, поддерживающий температуру $+37 \pm 2^\circ\text{C}$; вошер (промыватель) для планшет; дозаторы со сменными наконечниками, позволяющие дозировать объемы в диапазоне 10–250 мкл; шейкер для планшетов; цилиндр мерный вместимостью 1000 мл.

Определение IgG антител к антигенам возбудителя бруцеллёза крупного рогатого скота (КРС) проводили в непрямом варианте иммуноферментного анализа. Набор «Бруцеллез IgG-ИФА» рассчитан на проведение анализа в

монопликатах 92 исследуемых образцов и 2 проб контрольных сывороток в дубликатах (всего 96 определений). Перед проведением анализа компоненты набора и исследуемые образцы сыворотки крови выдержали при комнатной температуре (+18+25°C) не менее 30 мин.

Алгоритм проведение иммуноферментного анализа по набору «Бруцеллез IgG-ИФА»

Приготовление рабочего отмывочного раствора. Концентрат отмывочного раствора набора необходимого количества развели дистиллированной водой в 26 раз (1 мл концентрата отмывочного раствора + 25 мл дистиллированной воды) и тщательно перемешали.

Разведение исследуемых образцов. Расчёт разведения: 400 мкл Буфера для разведения и 10 мкл исследуемой сыворотки. Контрольные сыворотки не развели.

Приготовление планшета. Установка на рамку (планшет) необходимое количество стрипов для исследуемых образцов (сывороток) и 4 лунки для контрольных сывороток (отрицательный контроль - 2 лунки, положительный контроль - 2 лунки). Вносили в лунки по 100 мкл положительного и отрицательного контролей и исследуемых образцов (разведенные образцы сыворотки (плазмы)). Аккуратно перемешали содержимое планшета на шейкере, заклеивали планшеты бумагой, предназначенной для этих целей. Инкубировали 60 минут при температуре +37°C. После окончания инкубации удаляли содержимое лунок аспирацией и отмывали лунки 3 раза в вошере. При каждой отмывке добавляли во все лунки не менее 250 мкл отмывочного раствора. Вносили в лунки по 100 мкл конъюгата. Заклеивали планшет бумагой, предназначенной для этих целей. Инкубировали 60 минут при температуре +37°C. Отмывали лунки 5 раз отмывочным раствором. Вносили во все лунки по 100 мкл раствора субстрата тетраметилбензидина. Инкубировали планшет в темноте при комнатной температуре (+18+25°C) в течение 10-20 минут в зависимости от степени развития синего окрашивания. Вносили во все лунки по 100 мкл стоп-реagenta. Измеряли величину оптической плотности (ОП) содержимого лунок планшета на фотометре вертикального сканирования при длине волны 450 нм. Бланк фотометра выставляли по воздуху.

Рассчитывали содержание IgG антител к антигенам возбудителя бруцеллеза КРС в исследуемых образцах. Для этого:

1. Рассчитали среднее значение оптической плотности (ОП) отрицательного контроля:

$$\text{ОП (CN116BZ)}_{\text{cp}} = (\text{ОП}_1 (\text{CN116BZ}) + \text{ОП}_2 (\text{CN116BZ})) / 2$$

где, ОП – оптическая плотность (OD); CN – отрицательный (control negative) контроль; cp – средний (mean).

Результаты анализа считали достоверными, если:

- ОП Положительного контроля не ниже 0.4 оптических единиц (ОЕ);
- ОП Отрицательного контроля не выше 0.15 ОЕ во всех лунках.

2. Рассчитывали уровень граничного значения Cut off. Для этого к среднему значению ОП Отрицательного контроля прибавляли коэффициент 0,3. Это значение вносили в Паспорт контроля качества набора.

$$\text{Cut off} = \text{ОП (CN116BZ)}_{\text{ср}} + 0,3$$

3. Рассчитывали Индекс Позитивности (ИП) для каждого исследуемого образца. Для этого ОП образца разделили на значение Cut off.

$$\text{ИП}\% = \text{ОП}_{\text{образца}} / \text{Cut off}$$

Интерпретацию результатов проводили по разработанной инструкции набора «Бруцеллез IgG-ИФА», согласно следующих оценок:

При ИП > 1.1 образец положительный;

При ИП < 0.9 – отрицательный.

При значении ИП, лежащем в промежутке от 0.91 до 1.09 – результаты считались как находящиеся в пограничной зоне (сомнительный). Такие образцы исследовали повторно. Если повторно полученный результат был неопределенным, то проводили тестирование сыворотки (плазмы), полученной через 2–4 недели. В случае получения неопределенных результатов такие образцы считали отрицательными.

Результаты и обсуждения

При выборочном исследовании в РБП и РА 447 проб сывороток крови от КРС и 20 проб сывороток крови собак, полученных из благополучных по бруцеллёзу хозяйств Джизакской области результаты серологических тестов, были отрицательными, т.е. специфические бруцеллёзные антитела обнаружены не были. Данные результаты РБП и РА сравнительно перепроверены методом иммуноферментного анализа (ИФА) с использованием отечественных наборов «Бруцеллез IgG-ИФА». При этом были получены аналогичные отрицательные результаты в ИФА. То есть, при выборочном исследовании набором «Бруцеллез IgG-ИФА» в крови 447 проб сывороток крови КРС и 20 проб сывороток, полученных от собак, были получены отрицательные результаты на IgG антител против бруцеллёза. При этом в лунках с заведомо положительными (контрольными) сыворотками были получены положительные результаты. Полученные результаты свидетельствуют о высокой специфичности отечественных наборов «Бруцеллез IgG-ИФА» при диагностике бруцеллёза.

При проведении испытаний в Самаркандской области в группе сывороток крови, полученных выборочно от 126 голов МРС и присланных для установления иммунного фона на бруцеллёз (т.е. от вакцинированных штаммом Рев-1 животных) получены удовлетворительные результаты, свидетельствующие о наличии

иммунного фона. При этом результаты исследований, полученные при использовании отечественных наборов «Бруцеллез IgG-ИФА» указывали на наличие специфических IgG антител в сыворотке крови иммунизированных животных в 100% случаев, тогда как по реакции агглютинации (РА) реагировало всего 91% иммунизированных животных.

Выводы

Таким образом, испытание наборов ИФА - «Бруцеллез IgG-ИФА» изготовленных на производственном участке базы НИИВ показали высокую их специфичность и активность по сравнению с традиционным классическим методом РА предназначенного для скрининговой диагностики, что является основанием о возможном применении данных отечественных наборов на практике для диагностики бруцеллёза среди животных и оценки поствакцинального иммунного статуса среди них.

Использованная литература

1. Шумилов К.В. Разработка и усовершенствование средств методов специфической профилактики и диагностики бруцеллеза животных: Дисс. д.в.н.- М.: 87 С.46.
2. Ясенявская А.Л., Генатулина Г.Н, Арнаутова К.Ш. «Методы иммуноферментного анализа в современной лаборатории» Астрахань.
3. Нестерова И.Г., Бобкова М.Р. Внутрелабораторный контроль качества неколичественных методов ИФА-определения серологических маркёров различных инфекций// Клиническая лабораторная диагностика. - №6.-2011.
4. Глик Б., Пастернак Дж. Молекулярная биотехнология. Принципы и применение. Москва:Мир, 2002.
5. Poulou A, et al. 2006. A rare case of *Brucella melitensis* infection in an obstetrician during the delivery of a transplacentally infected infant. J. Infect. 53:39–41.

УДК:632.4.01/633.

БУҒДОЙНИНГ ФУЗАРИОЗ КАСАЛЛИГИНИНГ ҲОСИЛДОРЛИККА ЗАРАРИ ВА УЛАРНИ ОЛДИНИ ОЛИШ ЙЎЛЛАРИ

қ/х.ф.ф.д., доцент: Н.С.Хайтбаева

Боратов Сарваржон Бахтиёржон ўгли

Тошкент Давлат аграр университети

Ўсимликлар ва кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари карантини

2- босқич талабаси

Аннотация

Fusarium туркумига мансуб замбуруғларнинг Қашқадарё вилояти Китоб туманидаги фермер хўжаликларида ғўзадан кейин буғдой етиштирила ётган далаларда экин пишиб етилиш олдидан тўсатдан сарғайиб қуришига сабаб бўлаётганлиги, касаллик белгилари ва ҳосил миқдорининг камайиши даги роли кўрсатилган. Касалланган ўсимликдаги донлар миқдори соғлам ўсимликдаги донларга нисбатан 57,9 % га, оғирлиги эса 31,1% га камайиб кетади.

Республика қишлоқ хўжалиги ўсимликларнинг касалликларига қарши курашда чидамли навларни яратиш, уларни қишлоқ хўжалигига жорий қилиш асосида ҳосилни нобуд бўлишига йўл қўймаслик масаласи энг долзарб масала ҳисобланади.

Ғалла экинларининг фузариоз касаллиги Ер юзининг турли мамлакатларида кенг тарқалган ғалла ҳосилдорлигига ва дон сифаига салбий таъсир кўрсатадиган касалликлардан ҳисобланади.

Россиянинг жанубий регионларида 1980 йилда тарқала бошлаган бу касаллик туфайли 20-50% ҳосил нобуд бўлмоқда (Гагкаева ва бош.,2011). Ғалла экинларининг фузариози муоммаси халқаро миқёсдаги масала ҳисобланади. Уларнинг Ер юзида кенг тарқалганлиги, уларнинг ўзгарувчанлиги ,кўплаб ўсимликларни касаллантириш муоммаси, инсон ва хайвонлар соғлигини сақлаб қолиш учун кўплаб мутахасисларни бу маслага мурожаат қилишга мажбур қилади.

Ғалла экинларидан мўл ҳосил олишнинг самарали йўлларида бири ўсимликларни касаллик, хашарот ва бегона ўтлардан ҳимоя қилишдир. Барча қишлоқ хўжалик экинлари ўз онтогенезида тупроқдаги,сувдаги,хаводаги микроорганизмлар билан турлича муносабатда бўладилар.Бу жараён экологик шароитга боғлиқ равишда агрофитоценоздаги барча организмлар нинг фаоллигига ва пассивлигига ҳам таъсир кўрсатмоқда.

Ѓўза ва буғдой алмашлаб экиш йўлга қўйилган далаларда тупроқдаги микроорганизмлар фаолиятига глобал чўлланиш ва шўрланиш жараёни ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда. Натижада тупроқда микроорганизмлар фаоллиги ўзгариб, озика занжиридаги ўрни алмашилишига олиб келмоқда. Бу жараён айниқса замбуруғлар оламида яққол кўзга ташланлигидан айрим патоген турлар фаллиги пасайиб, айрим факультатив паразит замбуруғлар фаоллиги кучайиб бормоқда.

Масалан, 1070-1990 йилларда кенг тарқалган ғўзанинг вертициллёз вилти ўрнига 2000 йилдан бошлаб фузариоз вилтининг кенг тарқалганлиги улар паразитлик қилаётган хўжайин ўсимликлар турлар таркибининг кенгайишига имкон яратилганлигидир. Бунга асосий сабаб ,тупроқдаги замбуруғларнинг популяцияларининг ўзаро чатишиши натижасида янги физиологик ва биохимик хусусиятга эга бўлган агрессив ирқларнинг пайдо бўлиши уларнинг янги ареалини хосил бўлишига, тарқалишига имконият яратмоқда.

Фузариоз вилтини келтириб чиқарувчи *Fusarium* туркумига мансуб забуруғларнинг бундай ирқлари Бухоро ва Сурхандарё вилоятларида ғўзани касаллантирадиган, Қашқадарё вилоятида буғдойни касаллантирадиган агрессив формалари бу туркум вакиллари орасида янги рассалар вужудга келаётганлигини исботлайди. Натижада, янги рассалар популяцияси кенг тарқалган тупроқларда кичик кичик ареалда ғўзани ёки буғдойни касаллантириш холати кузатилмоқда.

Бу популяцияларга этиштирилаётган ғўза ва буғдой навларининг чидамлилиқ даражаси илмий жихатдан ўрганилмаганлигидан касаллик белгиларининг намаён бўлиши, зарари тўлиқ аниқланмаган. Касалликнинг тарқалишини чегаралашда ва унга қарши илмий асосланган кураш чораларини ишлаб чиқишда тупроқдаги замбуруғлар жамоасининг турлар таркибини ўрганиш, даланинг фитосанитар холатини тўғри аниқлаш қишлоқ хўжалик экинларининг иммунитет хусусиятини сақланиб қолишини илмий жихатдан асослаш имконини беради.

Fusarium туркумига мансуб забуруғларнинг янги агрессив ирқларининг популяциялари ареалини чекланган худудларда тарқалишини ва бу ирқларнинг буғдойни касаллантиришини Қашқадарё вилояти Китоб туманидаги “Хошимжон Исомиддинович”, “Набсул эктал”, “Отакул бобо Тошов” номли фермер хўжаликларида ғўзадан кейин буғдой этиштирилаётган далаларда экин пишиб етилиш олдидан умумий сатхи 5-10 м² хажмни эгаллаган майдонларда буғдойнинг тўсатдан сарғайиб қуриш холатлари кузатилди(1- расм).

1- расм. Фузариоз билан касалланган буғдойзор.

Бундай белгиларга эга бўлган ўсимликлардан гербарий тайёрлаб, ТошДАУ фитопатология кафедрасида микологик тадқиқ қилинганда қуйидаги белгилари мавжудлиги аниқланди.

Касалланган ўсимликлар тўлиқ пишиб этилмасдан кичик майдонларда сарғайиб қурий бошлайди. Касалланган ўсимликнинг илдиз тизими қорамтир жигар рангга киради (2-расм), пояси ингичкалашиб, бўғин атрофи қорамтир жигар рангга кирганини кўриш мумкин (3-расм). Бундай пояларда ҳосил бўлган бошоқлар соғлам ўсимликка нисбатан кичика бўлиб, (4-расм), донлари пишмасдан қурий бошлаган, шакли майда, дон юзаси ғадир-будурлашиб кетади (5,6,7-расм). Касалланган донлар оғирлиги кескин камайиб, пуч бўлиб қолади (2-жадвал). Касаллик туфайли уруғларнинг унувчанлиги пасаяди, ўсимлик илдизи чирийди, сўлийди ва бошоқдаги донлар касалланади.

2- расм. Фузариоз билан касалланган (чапда) ва соғлам буғдой илдизлари.

Касалланган буғдой илдизини микологик анализ қилинганда *F.oxysporum* замбуруғи, буғдой поясидан *F.moniliforme* замбуруғи буғдой донидан *F.oxysporum* замбуруғи ажралиб чиқди (8-расм).

3- расм. Фузариоз билан касалланган (чапда) ва соғлам (ўнгда) буғдой пояси.

4- расм. Фузариоз билан касалланган (ўнгда) ва соғлам буғдой бошоқлари.

5- расм. Фузариоз билан касалланган (пасда) ва соғлам буғдой донлари.

6- расм. Анализ вақтида соғлам ва касалланган уруғларнинг кўриниши.

8-расм. Микологик анализ вақтида касалланган буғдой дондан *F.oxysporum* турининг ажралиб чиқиши.

9-расм. Касалланган буғдой ўсимлиги (чапдан ўнга) уруғидан баргидан, илдизидан *Fusarium*, *Trichoderma*, *Penicillium*, *Alternaria* туркумига мансуб замбуруғларнинг ажралиб чиқиши.

Микологик анализ вақтида касалланган ўсимлик уруғидан, поясидан ва илдизидан *Trichoderma*, *Penicillium*, *Alternaria* туркумига мансуб замбуруғлар ҳам ажратиб олинди. Бу туркумга мансуб замбуруғларнинг касалланган ўсимлик ва *Fusarium* туркумига мансуб турлар билан муносабатини келажакда ўрганиш, касалликка қарши биологик кураш стратегиясини ишлаб чиқишда муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга (9-расм).

Буғдойнинг фузариоз каслиги ғалла ҳосилдорлигини пасайтириб қолмасдан, доннинг сифатига ҳам салбий таъсир кўрсатади (1-жадвал).

1-жадвал

Соғлам ва касалланган буғдой тупида донлар сони ва оғирлигининг камайиши

Ўсимлик ҳолати	Бир тупдаги		Дон миқдорининг камайиши %	
	донлар сонига	Донлар оғирлиги,г	сонига	оғирлиги
			сонига	оғирлиги
Соғлам	333	93	0	0
Касалланган	193	29	57,9	31,1

Жадвалдаги маълумотлардан кўриниб турибдики, бир тупдаги соғлам буғдой тупидан 333 донга буғдой донининг оғирлиги анализ вақтида 93 грамни ташкил қилади. Касалланган ўсимликда донлар сони 193 тани, оғирлиги 29 грамни ташкил қилади. Натижада, касалланган ўсимликдаги донлар миқдори соғлам ўсимликдаги донларга нисбатан 57,9 % га, оғирлиги эса 31,1% га камайиб кетади.

Навбатдаги жадвалда ҳар бир бошоқдаги донлар сони ва уларнинг оғирлиги берилган. Касаллик туфайли доннинг шакли ва ривожланиши орқада қолганлигидан уларнинг шакли майдалашиб, оғирлиги кескин камайиб кетади (2-жадвал).

Соғлам ва касланган буғдой тупидаги бошоқларда хосил бўлган донлар оғирлиги

Ўсим-ликнинг холати	1-бошоқ		2-бошоқ		3-бошоқ		4-бошоқ		5-бошоқ		6-бошоқ		7-бошоқ	
	Донлар сони	Оғирлиги гр	Донлар сони	Оғирлиги гр	Донлар сони	Оғирлиги гр	Донлар сони	Оғирлиги гр	Донлар сони	Оғирлиги гр	Донлар сони	Оғирлиги гр	Донлар сони	Оғирлиги гр
Соғлам	47	13	50	14	46	12	47	14	47	13	48	14	48	13
Касаланган	28	3	41	7	41	6	13	2	39	7	4	1	27	3
Камайиш	19	10	9	7	5	6	34	12	8	6	44	13	21	10

Шундай қилиб, буғдойзорладаги ўсимликларнинг донлар пишиб этилмасдан қуриб қолишига тупроқдаги факултатив паразит замбуруғ *Fusarium* туркуми вакиллари сабабли вужудга келади.

Жахон олимлари бу замбуруғларнинг морфологик, биологик, биохимик, физиологик, генетик хусусиятларини ўрганиш асосида уларнинг агробиоценоз даги сонини чегаралашга, зарарини камайтиришга қаратилган.

Бу муомма Халқаро ташкилотлардан ФАО, ВОЗ, ЮНЕП ларнинг диққат марказида бўлишига сабаб, замбуруғнинг ўсимликда хосил қилган захар моддалари инсон ва хайвонлар саломатлигига ҳам таъсир кўрсатади.

Шунинг учун, буғдойнинг фузариоз касаллиги билан курашни ташкил қилишдаги тадбирлар қуйидаги учта йўналишда олиб борилиши керак:

Биринчи йўналиш *Fusarium* замбуруғининг морфологик, биологик, биохимик, физиологик, генетик хусусиятларини Республикаимизнинг экстремал шароитида намаён бўлишини ўрганиш учун фундаментал тадқиқотларни олиб бориш;

Иккинчидан касалликка қарши курашни илмий ташкиллаштириш учун ғўзалла алмашлаб экиш шароитида замбуруғнинг тупроқда хусусиятлари ни намаён қилишини эътиборга олиш;

Уруғларни экишга тайёрлашда фузариоз касаллигига қарши фунгицидлар билан ишлов бериш;

Учинчидан ғалладан бўшаган далаларни чуқур шудгор қилиб экинларни экиш, экин даласидаги бегона ўтлар ва ўсимлик қолдиқларини йўқ қилиб ташлаш, уруғликни намлигини мейёрида сақлаш, уруғликни сара уруғлардан тайёрлаш,

галлазорларга минерал ва органик ўғитларни мейёрида қўллаш, каби агротехник тадбирларни амалга ошириш керак.

Фойдаланган адабиётлар

1. Берестецкий О.А. Изучение фитотоксических свойств грибов// Методы экспериментальной микологии. Киев: Наукова думка. 1973. С. 165-175.
2. Билай В.И. Фузарии. Киев: Наукова думка. 1977. 439 с.
3. Билай В.Й., и др, Морфология микроконидий видов секции *Elegans*. –В кн.: Метоболиты почвенных грибов. К., “Наукова думка”, 1971а, с.184
4. Горленко М.В. Семена как источник распространения болезней сельскохозяйственных растений // Влияние микроорганизмов и протравителей на семена. –М.: Наука. 1972. С. 11-15.
5. Губанов Г.Я. О превращении фенольных веществ у пораженного вилтом хлопчатника// Физиология растений. 1962. Т. 9. Вўп. 5. С. 170-180.
6. Гойман Э.Инфекционные болезни растений. М.: Изд-во АН СССР. 1954.390 с.
7. Калмикова Н.А. Грибы - продуценты фитотоксических веществ как фактор токсичности черноземной почвы // Систематика, экология и физиология почвенных грибов. Киев: Наукова думка. 1975. С. 174-177.
8. Патыка В.Ф. , Гончарова Л.В., Граб Т.А. Микроорганизмы и биологическая токсичность почвы // Республиканская научно - теоретическая конференция молодых ученых микробиологов. Ташкент: Фан. 1978. С. 195
9. Рунов В.Н., Бородин Г.И. Физиология и биохимия возбудителей вилта хлопчатника. Ташкент: Фан. 1970. 158 с.
- 10.Шералиев А., Азимджанов И. Фитотоксические свойства грибов рода *Fusarium Lk.ex Fr.*, поражающих шелковицу в Узбекистане (на украинском языке)// Микробиологический журнал. 1977.Т.39. Вып. 5. С. 668-669.
- 11.Шералиев А., Азимджанов И. Образование фузариевой кислоты *F.oxysporum Schecnt emend.Snyd.et Hans*, *F.monilforme Sheld* поражающие шелковицу в Узбекистане//Тез.докл. II Рес. науч.-теор. конф.молодых ученых-микробиологов. Ташкент: Фан. 1978. С.165-166.
- 12.Шералиев А., Зупаров М., Холмуродов Ч. Сабзавот экин далаларидаги бегона ўтларда учрайдиган замбуруғларнинг фитотоксин хосил қилиш хусусияти// Ўзбекистон барқарорлик-тарақиёт асоси. Тошкент. (Илмий асарлар тўплами. ТошДАУ). 1998. 69-71 б.

«РОЛЬ УЗБЕКСКОЙ СЕМЬИ И ТРАДИЦИИ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА»

Амитова Майисия Рахмателлаевна

Образовательное учреждение «Mehrli Maktab»

В каждой узбекской семье принимают гостей по-своему, но мало где для этого существуют особые традиции и даже ритуалы. В городах Узбекистана, принятие гостей - это одна из самых древнейших традиций и обычаев, которые дошли и до нашего времени.

В данной статье мы рассматриваем основные традиции и обычаи узбекской семьи в развитии общества.

Также нельзя не подчеркнуть о благополучии жизни, так как один из признаков благополучия жизни человека – это, прежде всего, счастливая здоровая семья и уютный дом.

Гостеприимство или принятие гостей - не просто отражает уважение узбеков к своим гостям, это правило для каждой узбекской семьи, принять гостя со всеми необходимыми почестями, неважно какое положение занимает этот человек в обществе.

В каждой узбекской семье хозяин дома, чаще всего сам выбирает место за столом для гостей и только после этого его родные и близкие усаживаются за стол. Есть такой порядок - важных гостей не принято сажать около входа или около двери.

Чаще всего в одном доме, по традиции живут несколько поколений и семей, и безусловно, к самому старшему поколению относятся с большим уважением.

В гости чаще всего приходят с сладостями и подарками для родителей и для детей.

Однако будет считаться оскорблением для всей семьи, а особенно для хозяина дома, если гость решит отказаться от приглашения на ужин или на обед.

Перед тем как приступить к приему пищи, хозяин дома обязательно должен прочитать молитву и благословить трапезу.

Исходя из этого можно добавить, что это не единственные традиции, которые сохранились на сегодняшний день в нашем государстве.

Также можно подчеркнуть, что есть достаточно много обычаев в семьях, с которыми связано с рождением детей, с сватовством, со свадьбами, а также с похоронами и многими другими важными событиями.

Особо важное значение для мусульманской семьи - это рождение мальчика. Для мусульман обязательным является обряд обрезания, который необходимо провести до того, как мальчику исполнится определенный возраст – девять лет.

К этому обряду подходят со всей серьезностью - он проводится торжественным приглашением гостей, накрыванием праздничного стола и весельем после того, как будет совершен сам обряд обрезания. Самое старшее поколение, а именно мужчины, присутствующие на обряде обрезания, благословляют мальчика.

Каждая традиция и обряд имеют большое значение для узбекского общества и каждое поколение почитает традиции этих обрядов, несмотря на то, что, на сегодняшний день во многих городах постепенно начинают отходить от некоторых традиций и семейных ценностей.

В Узбекистане уделяется огромное внимание семьям, к примеру, одно из важнейших направлений Государственной программы "Год семьи" – является повышение роли и значения семьи в дальнейшем развитии в обществе и сохранении и укреплении национальных ценностей.

Также принят определенный комплекс мер в направлении укреплении и развитии семьи, в этом принимает участие центры "Оила", что в переводе означает "Семья", пропагандирует духовную национальную идею и идеологии, ОДМ "Камолот", фонды "Махалла" и "Соглом авлод учун", комитеты женщин и по делам религий.

При содействии местных органов власти по всей стране усердно проводятся агитационно-пропагандистские мероприятия, такие как "Семья - важное звено общества", "Духовность начинается с семьи", "Роль семьи в воспитании молодежи", семинары и конференции "Семейное воспитание: опыт и задачи на перспективу" и "Повышение роли махалли и семьи в противодействии чуждым нашему менталитету влияниям".

Устраивают конкурсы и видеоконференции на тему: "Здоровая семья - это здоровое общество, сильная и стабильная страна", показы художественно-публицистических программ "Процветание Родины начинается с семьи".

Кроме этого, фонд "Ижод", объединения "Узбектеатр", "Тасвирий ойна" и другие учреждения проводят творческие мероприятия, посвященные укреплению семейных ценностей.

Среди них - конкурсы рисунков и фотографий на тему: "Моя семья" и стихотворений "Семья - мой священный сад", а также издание сборника на эту тему, театральные представления с участием молодежи "Долг родителей в формировании крепкой семьи" и "Долг детей перед родителями". Фонды "Форум культуры и искусства Узбекистана", "Меҳр нури" в, РОО "Женское собрание",

При множественных мероприятиях и фондах Совет Федерации профсоюзов в организовали цикл мероприятий, посвященных Международному дню семьи. В их числе известная молодежная акция "Мы - одна команда, мы - одна семья", форумы, ярмарки и конференции.

Наряду с этим, организовано издание газеты "Оила даврасида" , что в переводе означает "В семейном кругу", вместе с общественно-политической сферой , также имеются статьи о формировании благополучной семьи, воспитания и образования детей, что полезно для изучения молодым семьям. Также нельзя не подчеркнуть о совершенствовании репертуара театров. Они отчетливо характеризуют постановками, основанных на взаимоотношениях родителей и детей и сохранению лучших семейных традиций и обычаев.

В заключении, можно добавить, все эти проведенные мероприятия только обогащают духовную сущность семьи и укрепляют семейное благополучие. Что в дальнейшем поможет нам, создать полноценную крепкую и здоровую семью, которая будет основана на доверии, внимании и любви.

Ключевые слова: Узбекская семья, обычаи, традиции, благополучие жизни, поколение, гостеприимство, гость, обряд обрезания, Узбекистан, Государственной программы "Год семьи", ОДМ "Камолот", фонды "Махалла" и "Соглом авлод учун", семейное воспитание, фонд "Ижод", объединения "Узбектеатр", "Тасвирий ойна" , Фонды "Форум культуры и искусства Узбекистана", "Меҳр нури" , РОО "Женское собрание", газета "Оила даврасида", семья.

Список литературы:

- Языкова В.С. Мир семьи: ожидание и реальность. –М, -1996 г.
- Сборник статей «Культура семейных отношений» М., 1985 г.
- Газета «Правда Востока»

BOG'CHA YOSHIDAGI BOLALARNI RIVOJLANISHIDA JISMONIY MASHQLARNING AHAMIYATI

Abdujabborova Sabina Kurbonali qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti,

Maktabgacha ta'lim fakulteti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Maqolada bog'cha yoshidagi bolalarni rivojlanishida jismoniy mashqlarning aloxida o'rni va ahamiyati to'g'risida muallif tomonidan malumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlari: Maktabgacha yoshdagi bolalar, bolalarni harakatga o'rgatish, jismoniy tarbiya, jismoniy tarbiya vositalari, harakat qobiliyatlari.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi prezidenti 2016 – yil 29 – dekabr kuni “ 2017 – 2021 yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora – tadbirlari to'g'risida” gi PQ-2707-sonli qaror tasdiqlandi. Ilmiy kuzatish kuzatish va tadqiqotlarda inson o'z hayoti davomida olinadigan barchani ma'lumotning yetmish foizini besh yoshgacha bo'lgan davrda olib ulgurishi keltirilgan.

Darhaqiqat, bu davrda inson bolasi dunyoni anglaydi, o'z ona tilini o'zlashtiradi, ota – ona, oila, mahalla, Vatanga mehri uyg'onadi, umr davomida olinadigan bilimlarga zamin hozirlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 14 avgust, PQ-3907-son YOshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida qarorida: YOshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturida yuksak ma'naviyatli, qat'iy hayotiy pozitsiya, keng dunyoqarashga ega bo'lgan fidoyi va vatanparvar yoshlarni tarbiyalash, yoshlarni yot g'oyalar ta'siridan himoya qilish, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik, diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlik ruhida tarbiyalash, pedagog xodimlarning qadr-qimmatini va nufuzini oshirish, ularning moddiy-ma'naviy va ijtimoiy himoyasini kuchaytirish, yoshlarning huquqiy madaniyatini yuksaltirish, ular o'rtasida huquqbuzarliklar va jinoyatlar sodir etilishining oldini olish, yoshlar jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, ular o'rtasida sog'lom turmush tarzini shakllantirish, o'quvchi-yoshlarni ijtimoiy muhofaza qilish, ijtimoiy ehtiyojmand oilalar farzandlarini moddiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlash dolzarb masalalarga aloxida urg'u berilgan

Maktab ta'limiga psixologik tayyorgarlik bolaning o'qishga intilishi o'quvchi bo'lish ishtiyoqida bilish faoliyati va tafakkur operatsiyalarining yetarlicha yuqori darajasi bolaning o'quv faoliyati elementlarini egallashi iroda va ijtimoiy rivojlanishning muayyan darajasida namoyon bo'lishda asoslangan tayyorlikni o'z ichiga oladi. Bolani maktabga psixologik tayyorgarligining barcha komponentlari bolani sinf jamoasiga olib kirish maktabda o'quv materialini ongni faol egallash keng doiradagi maktabga oid majburiyatlarni bajarishni qamrab oladi. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashning ustuvor yo'nalishi maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy tarbiyasi bo'lishi kerak, bu bola tanasining tashqi va ichki muhitning salbiy omillariga chidamliligini oshirishga, jismoniy madaniyat sohasidagi nazariy bilimlarni o'zlashtirishga, jismoniy madaniyatni shakllantirishga qaratilgan.

ASOSIY QISM

Maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy tarbiyasini tashkillashtirishda quyidagilarni inobatga olish kerak:

- 1.harakat qobiliyatlarini rivojlantirish;
- 2.jismoniy va aqliy sifat va qobiliyatlarni rivojlantirish;
- 3.jismoniy takomillashtirishga qiziqish va ehtiyoj;
- 4.bolaning shaxsiyatini har tomonlama shakllantirish;

Jismoniy tarbiya vositalarining butun majmuasi, jumladan, kun tartibini, sog'lomlashtirish va chiniqtirish tadbirlarini amalga oshirish, zarur vosita yuklarini ta'minlash, ratsional ovqatlanish asosiy vazifani - sog'lom bolani tarbiyalashga qaratilgan bo'lishi kerak.

Faqatgina kompleks yondashuvni amalga oshirish orqali ta'lim va dam olish ishlarining asosiy vazifalarini bajarishga erishish mumkin. Bolalarning jismoniy va ruhiy salomatligini mustahkamlash, ularning optimal jismoniy rivojlanishi va harakatchanligini oshirishga juda katta yordam beradi. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari uchun mashqlarni to'g'ri tanlash, milliy va zamonaviy o'yinlar hamda mashqlardan samarali foydalana bilish bolalarning salomatligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Sog'lomlashtirishga yo'naltirilganlik prinsipi doimiy tibbiy pedagogik nazoratni, shug'ullanuvchilarning o'z-o'zini nazorat qilishini ko'zda tutadi. Bog'cha yoshidagi bolalarni maktabgacha ta'lim muassasalarida, oilada jismoniy tarbiyalashning asosiy vazifalari ularni sog'lom va baquvvat qilib o'stirish, ular organizmini chiniqtirish, ta'lim va tarbiyani to'g'ri tashkil etishdan iboratdir. Maktabgacha yoshdagi bolalarning sog'lomlashtirish vazifalari - bu jismoniy tarbiyaning eng asosiy vazifasi bo'lib, bola hayotini muhofaza qilish, uning sog'lig'ini mustahkamlash, organizmini chiniqtirish yo'li bilan o'zini himoya qilish va turli kasalliklarga chidamlilik xislatlarini oshirishdan iborat. jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish mashg'ulotlari bolalarni harakatga o'rgatishda asosiy rol o'ynaydi. Bu mashg'ulotlar yasli va bog'chalarning hamma

guruhlarida o'tkaziladi. 1-3 yoshgacha bo'lgan bolalarda har bir bola bilan ayrim jismoniy mashqlar uqalash bilan qo'shib olib boriladi.

1-3 yoshgacha bo'lgan bolalar guruhlarida haftada 1 marotabadan, 3-7 yoshdagi bolalar guruhlarida haftada 3 marta jismoniy tarbiya mashg'ulotlari o'tkaziladi. Yosh ortgan sari mashg'ulotlarning davomiyligi 10-45 daqiqagacha oshirilib borilaveradi. Mashg'ulotlar 4 qismdan - kirish, tayyorlov, asosiy, yakuniy qismlardan iborat bo'ladi va ularning har birida aniq vazifalar hal qilinadi. Jismoniy mashqlar osonlashtirilib, harakatli va syujetli (O'rmonga sayohat va boshqa) shakllarda olib boriladi. Tarbiyachi oldin jismoniy mashqlarni tanlab, so'ngra syujet tanlaydi. Yurish, yugurish, to'siqlardan oshish, suzish va ochiq havoda bo'lish ob-havoga hamda jihozlarga qarab o'tkaziladi. Ertalabki gimnastika yasli va bog'chalarda ertalabki ovqatlanishdan oldin, bolalar uylarida esa uyqudan turgandan keyin o'tkaziladi. Yaslilarda 2 yoshgacha bo'lgan bolalar bilan ertalabki gimnastika individual yoki 5-10 kishiga bo'lingan guruhlarda, kattaroq yoshda esa bolalarning barchasi bilan birgalikda umumiy o'tkaziladi. ertalabki gimnastika xilma-xil yurish, yugurish va turli mashqlar bajarish hamda sakrash bilan olib boriladi.

Ayrim hollarda mashq syujetiga, ritmiga moslashtirilgan qo'shiqlar bilan o'tkaziladi. Jismoniy mashqlar, asosan, bolalarning kuchini, egiluvchanligini mustahkamlaydi, nafas olish, qon aylanish va yurak-tomir tizimi ishlarini, organlardagi modda almashinuvi jarayonini yaxshilaydi. Bundan tashqari, ertalabki gimnastika uyushgan holda yaxshi kayfiyat bilan boshlansa, jismoniy mashqlarning ta'sir kuchi qomatni tutish va jismoniy mashqlarning sog'liqqa foydasi haqidagi dastlabki elementar bilimlarning shakllanishiga olib keladi. Bola organizmining rivojlanishi o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgani sababli, uning vazifalari ancha aniqroq shaklda ifodalanadi; bola suyagini bexato va o'z vaqtida qotishiga orqa umurtqadagi egik joylarning shakllanishiga, tovon yuzasining yaxshi rivojlanishiga, pay-bo'g'im apparatlarni pishitishga yordam ko'rsatiladi.

XULOSA

Bolalarda sport mashg'ulotlariga muhabbat, ularning natijalariga, sportchilarning yutuqlariga qiziqishini tarbiyalash lozim. Jismoniy tarbiya jarayonida axloqiy, aqliy, estetik va mehnat tarbiyasini amalga oshirishning katta imkoniyatlari mavjud. Mashqlarni bajarish jarayonida bolalarda zavqni his qilish va idrok etish, go'zallikni, harakatlarning ifodaliligini, qomatning nafisligini, kiyim-bosh, sport jihozlari, tevarak atrofning go'zalligini tushunish va to'g'ri baholay olish qobiliyatini rivojlantirish; estetik jihatdan ma'qul xulqqa intilishni, faoliyat, so'z va xatti-harakatda qo'polikka muvofiq bo'lishni tarbiyalash lozim. Bolalar asta-sekin egallab boradigan chiroyli harakatlar, aniq saflanish, ularning yoshiga xos o'yin obrazlarining ijodiy ifodaliligi, o'yinlarda she'riy matnlar, o'yin boshlanmalari, sanashmachoqlar – bularning hammasi bolalarda estetik didni tarbiyalash vazifasiga xizmat qiladi. Bolalar va tarbiyachilarning

kostyumlari, jismoniy tarbiya qo‘llanmalari va hokazolarning tashqi bezatilishi katta ahamiyat kasb etadi. Ta’lim jarayonini tashkil etish bolalarni ular kuchi yetadigan mehnat harakatlarida mashq qildirish imkonini beradi.

Tarbiyachi bolalardan jismoniy tarbiya jihozlarini o‘zlari tartibli va toza saqlashlarini (ixcham o‘ralgan bayroqchalar, dazmollangan lenta, ro‘molchalar va h.k.) muntazam talab qilib turadi. Bu haqida birinchi navbatda navbatchilar qayg‘uradilar va zarur buyumlarni avaylab joylashtiradilar. Shu bilan birga ular barcha bolalar foydalanishlari qulay bo‘lishi uchun predmet va inventarlarning joylashish tartibini ham e’tiborda tutadilar. Bolalar sharlar, to‘plar va hokazolarni vaqti-vaqti bilan yuvib, yirik jihozlarni artib turadilar. Bunday tadbirda barcha tarbiyalanuvchilar tarbiyachi rahbarligida ishtirok etadilar. Shunday qilib, harakatlarga o‘rgatish jarayonida bolalarda aqliy qobiliyat, axloqiy va estetik tuyg‘ular rivojlanadi, o‘z faoliyatiga ongli munosabat va shu bilan bog‘liq ravishda maqsadga intilish, uyushqoqlik shakllanadi. Bularning hammasi o‘zaro aloqadorlikda ta’lim jarayoniga umumiy yondashishni amalga oshirilishi hisoblanadi.

Xulosa qilib shuni alohida ta’kidlashimiz kerakki, bolalarning o’sishi va rivojlanishi uzluksiz davom etadigan jarayondir. Bolaning shaxs sifatida shakllanishi ilk bor olamni atrofdagi buyumlar orqali anglab, undan o’zicha ma’no topishga intilishi, qiziqish va xissiyotlari rivojlanishi kuzatiladi. Hayotning har bir davri , rivojlanish xususiyatlari va ehtiyojlariga ko’ra o’ziga xos bosqichlarga ega. Kichik va o’rta guruh bolalarga harakatlarning shakllanishiga yordam berish, gavdani tik tutishga o’rgatish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Tulenova. X., Xo‘jaev.P, Meliev.H., Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. T; Iqtisod-Moliya. 2012
2. Makamjonov.K, Salomov.R, Ikromov.I., Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi. Darslik T; Iqtisod-Moliya. 2008 yil
3. Xujaev I. Raximkulov K.D, Nigmanov B.B «Harakatli o‘yinlar va uni o‘qitish metodikasi» Cho'lpon nashriyoti. Toshkent .2011 y.
4. Qoraboev U. O‘zbekiston bayramlari. Madaniyat instituti studentlari uchun o‘quv qo‘llanma. - T.: “O‘qituvchi”, 1991. – 192 b
5. Jabborov I. O‘zbek xalqi etnografiyasi. – T.: O‘qituvchi, 1994. – 310 b.
6. SH. M. Mirziyoev O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari” to‘g‘risida qarori

BURUN, TOMOQ KASALIKLARI

Fozilova Nozila

Kalit so'zlar: Otorinolarinolog, quloq, tomoq, burun, tonzillit, gaymorit, sinusit.

Ключевые слова: оториноларинголог, ухо, горло, нос, тонзиллит, гайморит, гайморит.

LOR huzuriga borish uchun kasal bo'lish shart emas. Odam o'z sog'ligini kasalliklardan saqlash uchun yilda ikki maotaba LOR ko'rigidan o'tishlari tavsiya etiladi. Ayniqsa sovuq yeyishni hush ko'radiganlar va yaxna ichimliklarni ichishga odatlanganlar doimiy ravishda LOR shifokori ko'rigidan o'tib turishlari lozim. Yuqorida keltirilgan kasallik misolida ko'rsatilganidek, yurak va bo'g'imlar salomatligi og'iz bo'shlig'I, burun va quloqlarni salomatligiga chambarchas bog'liq. Shuning uchun quloq, burun, tomoq sohalarni salomat holda juda muhim.

Otorinolarinolog ya'ni LOR shifokori quidagi kasalliklarni davolaydi: neyrosensor karlik, og'ir quloqlik, otitlarni barcha ko'rinishi, Laringit, Faringit, Rinit, Burun devolini qiyshayishi, Gaymoritlar, Sinusitlar, Tozillitlarni davolaydi. Misolda sizga biroz o'tir tonzillit haqida ma'lumot beramiz. Ikki tomonli lakunar o'tkir tonzillit O'tkir tonzillit (ko'proq so'zlashuvda „Angina“ (lot. angina — bo'g'ilish)) — tanglay murtak bezlarining yalliglanishi bilan kechadigan o'tkir infeksiyon kasallik; ko'proq streptokokk, stafilokokk va boshqa mikroblar qo'zg'atadi. Ular halqumga aksari o'tkir tonzillit bo'lgan bemor foydalangan uy-ro'zg'or buyumlari (mas, yuvilmagan idish-tovoq va boshqalar)dan tushadi. Ko'pincha halqumda bo'ladigan va odatda kasallik qo'zg'atmaydigan mikroblar ayrim noxush omillar ta'sirida, mas, kishi sovqotganda yoki harorat o'zgarganda kasallik qo'zg'atishi mumkin. Halqumga muntazam tushib turadigan tutun, chang, spirtli ichimliklar, shuningdek burun orqali nafas olishni qiyinlashtiradigan adenoidlar va burun-halqumning boshqa kasalliklari o'tkir tonzillitga sabab bo'lishi mumkin. Burun va yondosh bo'shliqlarining yallig'lanishi (mas, gaymorit), shuningdek og'iz bo'shlig'idagi yiringli yallig'lanishlar (chirigan tishlar) ham o'tkir tonzillitga sabab bo'ladi. Kasallik to'satdan boshlanadi. Bemorda madorsizlik, bosh og'rig'i, tomoq qaqrab og'rishi, achishishi, yutinganda og'riq kuzatiladi. Harorat ko'tariladi (38—41°); 476murtak bezlari qizarib, ular yuzasida yiringli karash paydo bo'ladi. O'tkir tonzillit bilan tez-tez og'rish natijasida murtak bezlari surunkali yallig'lanadigan bo'lib qoladi. O'tkir tonzillitning kataral, follikulyar, yiringli va boshqa xillari farq qilinadi. Mahalliy (peritonzillyar abscess, o'rta quloqning o'tkir yallig'lanishi) va umumiy (bo'g'imlar, yurak, buyrakning zararlanishi) asoratlar qoldirishi mumkin. Vrach ko'rsatmalarini beqamuko'st bajarish tez sog'ayib ketishga imkon beradi va asoratlar avj olishiga yo'l qo'ymaydi. LOR a'zolari kasalliklarini davolashda eng muhimi yaxshi LOR shifokorni topish zarur. Shifokor davolashda dori-darmonlardan tashqari xar-hil fizioterapevtik davo usullarida foydalanadi.

**YETUKLIK DAVRIDAGI IJTIMOIIY TARMOQLARGA
TOBELIKNING TASNIFI**

Xusanov Samariddin Maxmadaminovich

Kalit so'zlar: qaramlik (netegolizm), patologik qaramlik, qaramlikning turlari, ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, ijtimoiy tarmoqlarni foydali va zararli tarafi.

Ключевые слова: зависимость (нетеголизм), патологическая зависимость, виды зависимости, социальные сети, мессенджеры, полезная и вредная сторона социальных сетей.

Aloqa vositasi sifatida ijtimoiy tarmoqlar katta ahamiyatga ega. Lekin amalda biz ijtimoiy tarmoqlarga odatlanib qolmoqdamiz. Bunda biz unga odatlanib qolish uchun emas, balki, uni oldini olish uchun ko'proq harakat qilishimiz kerak. To'g'ri vaqtni boshqarish bizni ijtimoiy tarmoqlarga qaram bo'lishdan saqlaydi. Ijtimoiy tarmoqlar yordamida bilim almashish sahifalari yoki hisob varaqlariga ulanib ko'proq bilim to'plash mumkin. Biz ijtimoiy media orqali fikr almashishimiz mumkin va u orqali boshqalar bilan bizning baxt va qayg'uyimizni baham ko'rishimiz mumkin. Internet va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishda ham oltin qoidaga – me'yorni unutmaslik shartiga amal qilish zarur. Tadqiqotlarga ko'ra butun dunyoda 3 milliard kishi, sayyorada 40 foiz inson ijtimoiy tarmoqlardan foydalanadi. Izlanishlar bir kunda o'rtacha ikki soat ijtimoiy tarmoqlarda vaqt o'tkazishni taqozo qilyapti

Kompyuterga qaramlik haqidagi zamonaviy g'oyalar doirasida tadqiqotchilar quyidagi turdagi kompyuterlarga qaramlik bilan ajralib turadilar: Internetga bog'liqlik (tarmoq); kompyuter o'yinlariga qaramlik (kiber-giyohvandlik).

Kompyuterda ishlashga nisbatan patologik qaramlikning mavjudligini aniqlashga yordam beradigan bir qator diagnostika mezonlari mavjud. Kompyuterga qaramlikning belgilari ikki xil bo'lishi mumkin: aqliy va jismoniy:

* kompyuterda qolishingizni nazorat qila olmaydi, kompyuterda o'tkaziladigan vaqtga nisbatan yolg'on;

- boshqa narsalarni qilish, Internet, o'yinlar haqida o'ylash va gapirish;
- * o'qish, muloqot qilish, ijtimoiy hayotga qiziqishning yo'qolishi bilan bog'liq muammolar boshlandi;
- * kompyuterdan ajralib chiqish agressiv tarzda qabul qilinadi, buzilish dahshatga olib keladi;
- * ovqat hazm qilish tizimining buzilishi, mushaklar-skelet tizimi, ko'rish, uyqusizlik, bosh og'rig'i, immunitetning pasayishi;
- tananing ehtiyojlarini e'tiborsiz qoldirish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа личности. - М.Смысл, 2001. — 416 с.
2. Александров Б.Б. Интеллект и компьютер. –СПб.: Анатолия, 2004. –
3. Белкин А.С. Основы возрастной педагогики: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб, завед. - М.: Изд. центр «Академия», 2000. - 192 с.
4. Bogacheva N.V. Компьютер o'yinlari va geymerning kognitiv sohasining psixologik o'ziga xosligi // Moskva universiteti xabarnomasi. 14-seriya. Psixologiya. - 2014. - № 4. - P. 120-130.

YETUKLIK DAVRINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Xusanov Samariddin Maxmadaminovich

Kalit soʻzlar: yetuklik davrining bosqichlari, yetuklik haqida tadqiqot olib borgan psixologlar, oʻzlikni anglash, yetuklik davri qonuniyatlari, yetuklik davrida odam kuch-quvvati, qobiliyati.

Ключевые слова: этапы периода зрелости, психологи, проводившие исследования зрелости, самосознания, законов периода зрелости, сил и способностей человека в период зрелости.

Yetuklik davri ancha murakkab davrdir, mazkur davrda shaxs ham jismoniy, ijtimoiy jihatdan yetuklikka yetgan, jamiyat fuqarosi hamda saylash huquqini qoʻlga kiritib boʻlgan boʻladi. Bularning barchasi ijtimoiy jihatdan voyaga yetish, turmushda oʻz oʻrnini topish, oʻz taqdirini oʻzi hal qilishi, yetuk shaxs sifatida ruhiyati va maʼnaviyatining rivoji uchun jamiki shart-sharoitlarni yaratadi. Shaxs ijtimoiy hayotda, oliy oʻquv yurti jamoasida, tengqurlari bilan shaxslararo munosabatlar davrasidagi, oʻqish va turmush sharoitidagi oʻzgarishlar taʼsiri ostida tarkib topa boshlaydi. Shaxsning mehnat faoliyatida taʼlim-tarbiya jarayonida aqliy va axloqiy jihatdan oʻsishida oʻziga xos oʻzgarishlar, yangi xislat va fazilatlar namoyon boʻlayotganligi koʻrsatiladi.

Yetuklik davrining kamol topishining birinchi bosqichiga 28-35 yoshlardagi erkak va ayollar kiradilar. Yetuklik davrida odam oʻzining barcha kuch-quvvati, qobiliyati, aql-zakovati, ichki imkoniyatlarini oʻz kasbiga, ijtimoiy faoliyatiga, jamoat ishlariga toʻla safarbar qila oladi. Erkak va ayollarning bu davrda mehnat va ijtimoiy faoliyatda muayyan tajribaga egaligi ularni istiqbol sari yetaklaydi.

Yetuklik davrining ikkinchi bosqichida qarilik alomatlari koʻproq oʻrin egallay boradi, uning boshlanish nuqtasi 45-50 yoshlardir, lekin odamlarning oʻziga xos xususiyatlariga koʻra chegara turlicha masalan, bu bir kishida 60 yoshda, boshqa birida esa 70 yoshda boʻlishi mumkin. Shu sababli yosh davrining chegaralari faqat shartli belgilanadi. Bu omil odamlar yashayotgan oila muhitiga tarixiy-ijtimoiy shart-sharoitiga, jugʻrofiy iqlim va hokazolarga ham bogʻliqdir.

Yetuklik davrining asosiy xususiyatlardan biri ijtimoiy yetuklikning jadal surʼat bilan roʻyobga chiqarishdir. Maʼlumki ijtimoiy yetuklik (kamolot) shaxsdan zarur aqliy qobiliyatini hamda ijtimoiy tuzishda bajariladigan turli rollarni egallash (oilalar qurishga), farzandlarni tarbiyalashga, foydali mehnatga qatnashishga (masʼul vazifada ishlashga) tayyorlanishini talab etadi. Mazkur jarayonning bosh mezonlari va koʻrsatkichlari oʻrta maʼlumotlilik koʻrsatish qonunlar oldida javobgarlik, mutaxassis boʻlish imkoniyati, unga intilish tuygʻusi, irodaviy zoʻr berish, yosh otalik va onalik burchi, jamoat arbobi

vazifasini o'tash, ijtimoiy guruhga rahbarlik qilish, sport bilan shug'ullanish, bo'sh vaqtni tashkil eta olish, to'garakda qatnashish va hokazolardan iboratdir.

Psixologlardan M.G. Davletshin, A.V. Dimitrieva, B.G. Ananyev, N.V. Kuznina, N.F. Talizina, V.Y. Lyandus, L.S. Kon, O.T. Lisovskiy, A.A. Badalov, A.V. Petrovskiy, I.I. Ilyasov, Z.F. Esarova, A.A. Verbitiskiy, V.A. Tokarova, E.G'.G'oziyev va boshqalarning tadqiqotlariga ko'ra yetuklik davrining boshlang'ich qismi insonlar uchun og'ir kechadi, chunki bu davrda shaxsning murakkab fazilatlarini xislatlari sifatlarini takomillashish bosqichida bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Дубровина И.В. Возрастная и педагогическая психология. Хрестоматия / И.В. Дубровина, А.М. Прихожан, В.В. Зацепин. - М.: Академия, 2018. – 256 с.
2. Dodge K.A. (1993). Xulq-atvor va depressiyani rivojlanishidagi ijtimoiy-kognitiv mexanizmlar. Yillik psixologiya sharhi, 44, 559-584. doi: 10.1146 / annurev.ps.44.020193.003015.
3. Emelin VA, Txostov A. Sh., va Rasskazova EI (2014). Axborot-kommunikatsiya jamiyatidagi psixologik moslashuv: Texnologiyalar bilan bog'liq psixologik oqibatlar anketasining qayta ko'rib chiqilgan versiyasi. Rossiyadagi psixologiya: San'at holati, 8 (2), 105-120.
4. Garber J., Quiggle NL, Panak WF va Dodge KA (1992). Bola taraqqiyoti, 63 (6), (1992 yil dekabr), 1305-1320. doi: 10.2307 / 1131557
5. Gebel C., & Vütscher S. (2015). Ijtimoiy tarmoqlar vafot etganlar: Verteund Medienkompetenz Jugendlicher. Potenzialen der Medienarbeit mit Social Media ekspertizasi. Myunxen: JFF - Institut für Medienpädagogik in Forschung und Praxis.

GURUHDAN CHETLATILISH MUAMMOSINING IJTIMOIIY VA PSIXOLOGIK XUSSUSIYATLLARI

Ergashev Bunyod Shokir o`g`li

Turon Xalqaro Universiteti Psixologiya fani o`qituvchisi

Kalit so`zlar: o`smir, guruh, autsayder, ijodkorlik, yolg`izlik

Ключевые слова: подросток, группа, аутсайдер, творчество, одиночество.

Keywords: teenager, group, outsider, creativity, loneliness

O'smirlik sohasidagi tadqiqotlar juda kam. Shunga qaramasdan, ularning barchasi tashvishlanish, past darajadagi o'z – o'zini hurmat qilish va o'smirlardagi autsayderda yolg'izlikni boshdan kechirish haqiqatini ochib beradi.

Shunday qilib, G. Krayg, o'smirlarning 80 % tengdoshlari guruhiga kiritilgan bo'lsa-da, ularda sezilarli 20% mavjud emas. U shunday deb yozadi: "odatda biz ularni yolg'iz deb hisoblaymiz. Ko'pchiligimiz yolg'iz bo'lishni yomon deb hisoblaymiz, o'z irodasiga ko'ra, hech kim buni qilmaydi. Biroq, bu har doim ham shunday emas. Ijodiy ish-rasm, musiqa, yozuvchining ishi — masalan, yolg'izlikni talab qiladi. Ijodkorlar tez — tez unga intilishadi yaratish va o'ylash uchun. Yolg'izlik boshqa ko'plab ijobiy fazilatlarga ega. Ba'zi odamlar yolg'iz qolib, qayta tug'ilgan yoki shifo topgandek his qilishadi. Ko'pchilik rassom yoki yozuvchi bilan bir xil sabablarga ko'ra bo'lishni xohlaydi - faqat shu tarzda ular hamma narsani o'ylab, muammolarini hal qilishlari mumkin

Shunga qaramay, yolg'izlik salbiy xususiyatga ega. Bu holat rad etish, izolyatsiya qilish, depressiya va zerikishning og'ir his-tuyg'ulariga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, Yolg'izlikning ikki xil sub'ektiv tajribasi mavjud. Ulardan biri baxtsizlik deb hisoblanadigan majburiy yolg'izlik; majburiy yolg'izlikka munosabat-boshqa odamlarning jamiyatini izlash yoki rad etish hissi tufayli ularni qo'rqitish. Yolg'izlikning sub'ektiv tajribasining yana bir turi-bu ijodkorlik yoki psixologik tiklanish uchun imkoniyat sifatida atrof-muhitning zulmidan qutulish sifatida qabul qilinadigan ixtiyoriy yolg'izlik. Ba'zi o'smirlar bolalikdan o'smirlik davriga o'tishda yolg'izlik hissini his qilishadi. Boshqalarda bu tuyg'u yoshga bog'liq emas, ular bolalik bilan ajralib turadi, lekin do'stlar bilan janjallashish yoki tengdoshlari ularni rad etish hissi bilan bog'liq

Shuni ta'kidlash kerakki, yoshlik va o'smirlik neofreidizm vakillari tomonidan ichki nomuvofiqlik va qiymat yo'nalishining noaniqligi bilan bog'liq davrlar sifatida qaraladi. A. Freydning fikriga ko'ra, bu davrlar, shuningdek, instinktiv tabiatga ega bo'lgan kuchlarning uyg'onishi natijasida yuzaga keladigan ajoyib zaiflik bilan ajralib turadi, bu esa o'smirlar va o'smirlarning yabancılaşma namoyonlariga nisbatan sezgirligini oshiradi.

Neofreidistlar o'smirlik davrida autsayderlashish namoyon bo'lishining dolzarbligini ko'rsatadi. Ular bu fakti o'smirning avtonomiyaga (ozodlik) bo'lgan istagi va ularning qadriyatlarini va standartlariga boshqalar o'rtasida qarama-qarshiliklar paydo bo'lishi bilan bog'lashadi. Neo-freuderlarni tushunishda autsayderlashish mexanizmi quyidagilardan iborat: o'z avtonomiyalarini saqlab qolish uchun o'smir qudratli, qudratli va o'z-o'zini nazorat qilish uchun murojaat qilishi kerak. O'z-o'zini nazorat qilish o'z-o'zini takomillashtirish zarurati bilan namoyon bo'ladi. Biroq, ichki ehtiyojlarga erishish istagi g'azablansa yoki oqlanmasa, o'smir ko'pincha shaxsiy halokat, depressiya, nafrat va nafrat his-tuyg'ulariga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev SH .M .Tanqidiy taxlil ,qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo;lishi kerak.-T; 'O'zbekiston '2018y
2. Mirziyoyev SH .M. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda quramiz .T;O'zbekiston 2017
3. Davletshin M., To'ychieva S. Umumiy psixologiya T.:TDPU,2002.–202 b.
4. G'oziyev E.G'. Intellekt psixologiyasi. T., 1996.
5. G'oziyev E.G'. Tafakkur psixologiyasi. Toshkent. 2002

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРАВ И СВОБОД ЛИЧНОСТИ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Абдуганиев Улугбек Саидакбар угли
Военнослужащий Министерства Обороны,
старший офицер отдела-юрист

АННОТАЦИЯ

В данной статье изложены исследования автора в области обеспечения прав и свобод личности в ходе уголовного процесса, в частности проанализирована ситуация связанная с руководящими принципами Уголовно-процессуального законодательства Республики Узбекистан. Охрана прав личности в стадиях уголовного процесса гарантирована отсутствием исключений из правил конкретным описанием и четкой регламентацией их проведения.

Ключевые слова: права и свободы личности; уголовный процесс; охрана; защита; процессуальные действия.

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада муаллифнинг жиноят процессида шахс ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш соҳасидаги тадқиқотлари, хусусан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал қонунчилигининг етакчи принциплари билан боғлиқ ҳолат таҳлил қилинган. Шахснинг ҳуқуқлари ҳимояси жиноят процессининг барча босқичларида кафолатланган ва ҳуқуқларнинг ҳимоясини амалга оширишда аниқ тартибга солиш қоидаларда истиснолар йўқ.

Калит сўзлар: шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари; жиноят процесси; ҳимоя; процессуал ҳаракатлар.

ANNOTATION

This article outlines the author's research in the field of ensuring the rights and freedoms of the individual during the criminal process, in particular, the situation related to the guidelines of the Criminal Procedure Legislation of the Republic of Uzbekistan is analyzed. The protection of individual rights at the stages of the criminal process is guaranteed by the absence of exceptions to the rules by a specific description and clear regulation of their implementation.

Keywords: individual rights and freedoms; criminal process; security; protection; procedural actions.

ВВЕДЕНИЕ

Совершенствование расследования преступлений в нашей стране с учётом международных стандартов и передового зарубежного опыта, реализация принципов законности и неотвратимости ответственности, дальнейшее совершенствование уголовно-процессуального законодательства, а также обеспечение безусловного соблюдения прав и свобод человека являются приоритетными задачами уголовного процесса. Так, права и свободы человека в уголовном процессе являются на данный период важнейшим фактором, которые определяют форму, содержание и назначение процессуальной деятельности. Вышесказанное положение является частью новейшей методологии изучения и реформирования уголовного процесса в связи с совершенствованием.¹

ОБСУЖДЕНИЯ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Институтом права и прав человека НАНА² произведено исследование проблем обеспечения прав личности при досудебном производстве, в ходе которого по специальной анкете было изучено 500 уголовных дел, расследованных в 2012-2021 гг. различными следственными подразделениями прокуратуры и органов исполнительной власти Азербайджанской Республики, в том числе дела об убийствах, терроризме, кражах, разбоях, грабежах, мошенничестве, незаконном обороте наркотических средств и психотропных веществ и других преступлениях.

При исследовании под обеспечением прав личности понималась система всех форм благоприятствования участникам уголовного процесса в осуществлении их прав, состоящая из следующих взаимосвязанных элементов:³

- а) информирование лица об обладании правами и их разъяснение;
- б) охрана прав; в) защита и восстановление нарушенных прав.

Что касается аспектов составляющих единую систему обеспечения прав личности в юридических источниках нет единого мнения. Так, некоторые авторы включают понятие защиты в содержание понятия охраны, некоторые считают охрану по содержанию шире защиты.⁴

Таким образом принцип охраны прав и свобод человека и гражданина является одним из основополагающих принципов в уголовно-процессуальном законодательстве который подразумевает собой руководящее правовое положение по охране прав и свобод личности, наиболее общего характера

¹ Шадрин В.С. Проблемы уголовного судопроизводства. (учебник) – Санкт-Петербург, 2018 год.

² НАНА-институт права и прав человека при Азербайджанской Академии наук, дополнительная информация на сайте <https://huquq.org.az>

³ Оленев С.Б. Охрана прав и свобод человека и гражданина-принцип российского уголовного судопроизводства (дис.) – Москва, 2005 год.

⁴ Сулейманов Джаваншир Ислам оглы – д.ю.н., профессор, зав. Отделом уголовно-правовых дисциплин Института права и прав человека НАНА (Азербайджан).

и прямого действия, которое состоит из целой системы некоторых обязанностей государственных органов и должностных лиц, ведущих уголовное судопроизводство: обязанность государственных органов и должностных лиц по разъяснению прав, обязанностей и ответственности участниками уголовного судопроизводства (в том числе права на защиту не только потерпевших, но и свидетелей, для избегания трагичных последствий дачи показаний и отказа от дачи показаний), принятию мер безопасности (при наличии необходимости) в отношении участников уголовного судопроизводства, содействующих правосудию, а также их близких родственников, родственников и близких лиц; по возмещению вреда лицу, причиненного в результате нарушения его прав и свобод судом, а также должностными лицами, осуществляющими уголовное преследование.⁵

На мой взгляд, принцип охраны прав и свобод личности – выполнение всех условий для их стопроцентной реализации, а защита – прерывание любых действий в сторону их нарушения. Охрана и защита – понимания связанные между собой, поскольку первое понятие не может существовать без второго. При обеспечении прав личности охрана чаще всего перерастает в защиту, а определённые нарушения воссоздают условия для восстановления нарушенных прав. Отсутствие нарушений прав личности исключает их защиту и восстановление, но охрана состояние необходимое на сегодняшний день.

В.С. Шадрин к формам благоприятствования участникам уголовного процесса в осуществлении прав относит создание необходимых условий для их полноценной реализации. Таковыми он считает право участников процесса заявлять ходатайства и обязанность должностных лиц их рассмотреть, удовлетворить либо отказать с последующим уведомлением о принятом решении⁶.

Обеспечение условий для полной реализации прав участников уголовного процесса, с нашей точки зрения, – это охрана прав, т.е. вынуждение должностных лиц соблюдать определенный порядок, гарантирующий претворение всех элементов обеспечения прав личности.⁷

Так должностные лица и суд информируют лицо об обладании его правами и разъясняет эти права согласно статье 64 УПК Республики Узбекистан «Обязанность разъяснить участникам процесса их права и обеспечить осуществление этих прав» которая гласит:

Дознаватель, следователь, прокурор или судья обязан разъяснить подозреваемому, обвиняемому, подсудимому, а также потерпевшему,

⁵ Сулейманов Д.И. Проблемы обеспечения прав личности в уголовном судопроизводстве. (статья) – Баку, 2018 год.

⁶ Обеспечение прав личности при расследовании преступлений – Шадрин В.С., Москва, 2000 г.

⁷ Данилевич А.А., Петрова О.В. Защита прав и свобод личности в уголовном процессе. (учебник) – Минск, 2008 год.

гражданскому истцу, гражданскому ответчику и их представителям предоставленные им права и обеспечить возможность осуществления этих прав. Одновременно участникам процесса должны быть разъяснены возложенные на них обязанности и последствия их невыполнения.

Таким образом орган или должностное лицо, осуществляющее уголовный процесс, обязаны:

а) разъяснить каждому лицу, участвующему в уголовном процессе, его права и обязанности, создать возможность для их осуществления (выдача лицу в случаях и в порядке, предусмотренном УПК, памятки, в которой перечислены его права и обязанности, не освобождает орган, осуществляющий уголовный процесс, от дачи соответствующих разъяснений по просьбе этого лица);

б) сообщить участникам уголовного процесса фамилии и другие необходимые сведения о лицах, которым могут быть заявлены отводы;

В случаях когда лицо становится участником уголовного процесса и получает соответствующий статус (подозреваемый, потерпевший, обвиняемый и т.д.) его права и обязанности разъясняются до производства с ним следственных или иных процессуальных действий.

Кроме того любой орган или должностное лицо которое осуществляет уголовный процесс, или же лицо, проводящее следственные или иные процессуальные действия, должны разъяснить понятому, переводчику, специалисту, эксперту их права и обязанности до начала производимого с их участием следственного или иного процессуального действия. Свидетелю его права и обязанности разъясняются органом или должностным лицом, ведущим уголовный процесс, один раз до первого допроса и повторно – в судебном заседании.⁸

Также следует отметить, что права и обязанности разъясняются участникам уголовного процесса с учетом уровня их развития, жизненного опыта, образования и других обстоятельств. По просьбе каждого из этих лиц орган или должностное лицо, которые ведут уголовный процесс, должны ещё раз разъяснить им их права и обязанности».⁹

Проведённое исследование показывает, что приведенные положения, хоть и являются положительными по сути, но в ту же очередь, противоречат друг другу, что придает им торжественный характер.¹⁰

Так, как же нам, до проведения допроса или иного следственного действия можно разузнать о степени интеллектуального развития участника уголовного

⁸ Гладышева О.В. Теоретическая модель механизмов обеспечения прав и законных интересов человека и гражданина в уголовном судопроизводстве. (дис.) – Москва, 2013 год.

⁹ Механизм реализации принципа охраны прав и свобод человека и гражданина в уголовном судопроизводстве (дис.) – Москва, 2010 год.

¹⁰ Базюк М.Л. Охрана прав и свобод человека и гражданина как принцип российского уголовного судопроизводства. (дис.) – Москва, 2009 год.

процесса? Вполне реально найти информацию об этом, но это займет достаточно времени и сил, а в ходе проведения следственных действий с участием свидетелей, во многих случаях будет непродуктивным.¹¹

Так, по 500 исследованным уголовным делам значились допрошенными в качестве свидетелей более 3000 человек, т.е. 5-7 человек по каждому уголовному делу. В среднем допрос одного свидетеля по делу (по данным полученным из протоколов) занимал около 1 часа, не считая повторных допросов и времени, затраченного на разъяснение прав и обязанностей. Экспериментально установлено, что на простое перечисление прав и обязанностей необходимо 8-12 минут, а их детальное разъяснение занимает не менее 15 минут на одного человека. Беседа и заполнение анкетной части протокола допроса, с помощью которых возможно установить степень развития интеллекта и образования, а также других обстоятельств также занимает не менее 20-30 минут.¹²

Информирование лица об обладании правами и их разъяснение предусмотрено и другими статьями УПК Республики Узбекистан. Так, ч. 4 ст. 240 УПК Республики Узбекистан гласит, что орган, осуществляющий уголовный процесс, незамедлительно объявляет подозреваемому или обвиняемому (за исключением случаев когда этому препятствует тяжёлое заболевание или лицо находится в розыске) постановление об избрании меры пресечения.

Статья 64 УПК Республики Узбекистан гласит, что во время проведения досудебного производства следователь или дознаватель должны разъяснить всем участникам уголовного процесса участвующим в производстве следственных действий, их права и обязанности, а также последствия неисполнения возложенных на них обязанностей и всё это закреплять в соответствующих протоколах.

Согласно ст. 100 УПК Республики Узбекистан перед проведением допроса следователь (дознаватель) должен разъяснить допрашиваемому его права и обязанности, предусмотренные соответствующими статьями УПК. Кроме того, допрашиваемому вручается протокол о правах и обязанностях. Этот протокол подписывается следователем и допрашиваемым.

Свидетель имеет право: пользоваться юридической помощью адвоката; участвовать с адвокатом в следственных действиях; давать показания на родном языке, если он не владеет или недостаточно владеет языком,

¹¹ Таова Л.Ю. Принцип охраны прав и свобод человека и гражданина и его реализация в ходе предварительного расследования (дис.) – Москва, 2008 год.

¹² <https://huquq.org.az>

на котором ведется допрос, и пользоваться в этом случае услугами переводчика; заявлять отвод переводчику, участвующему в его допросе; собственноручно излагать свои показания; не давать показания против себя; знакомиться с протоколом допроса, вносить в него дополнения и изменения; при даче показаний пользоваться письменными заметками и документами; приносить жалобы в защиту своих интересов, на действия и решения дознавателя, следователя, прокурора и суда.

Здесь же стоит отметить про положение ч. 5 ст. 121 УПК, которая гласит: свидетели и потерпевшие в возрасте до шестнадцати лет не предупреждаются об ответственности за отказ от дачи показаний и за дачу заведомо ложных показаний, но дознаватель, следователь или председательствующий в судебном заседании при разъяснении этим свидетелям и потерпевшим их процессуальных прав и обязанностей напоминает им о нравственном долге давать правдивые показания и способствовать тем самым установлению истины по уголовному делу.

Ведущими нормативно-правовыми актами Республики Узбекистан не предусмотрена ответственность несовершеннолетнего свидетеля за дачу ложных показаний, поэтому разъяснение положений которых нет, как минимум, будет не правильным, а в ряде инцидентов бывает признано ложью. Наряду с вышеизложенным, представляется целесообразным произвести в ч. 5 ст. 121 УПК Республики Узбекистан необходимые на наш взгляд изменения, заменив слово «обязанность» на слово «необходимость».

Как было отмечено ранее, под охраной прав и свобод личности во время ведения уголовного процесса, мы понимаем выполнение необходимых условий для их полноценной реализации путем вынуждения должностных лиц соблюдать установленные нормы.

Охрана прав личности в ходе проведения уголовного процесса создана и приведена руководящими положениями УПК Республики Узбекистан, которые касаются ведения производства по уголовному процессу, а также процесса собирания доказательств и доказывания. Здесь можем наблюдать цепочку связанных между собой необходимых условий уголовного судопроизводства, нарушение которых исключает применение их результатов, однако в ряде случаев условия эти представляются надуманными.

Заключение

На сегодняшний день анализ практики судебного расследования не позволяет полностью обеспечить права и свободы личности во всех делах при расследовании совершаемых преступлений.

Так, принцип защиты прав и свобод человека подразумевает определённое в Уголовно-процессуальном кодексе руководящее положение для прямого

действия, которое включает в себя целый ряд установленных прав и обязанностей государственных органов и должностных лиц, которые ведают уголовным процессом по их защите и реализации. Ст 18 УПК РУз предлагаю изложить в следующей редакции: «Защита прав и свобод человека в уголовном судопроизводстве». Первым этапом реализации прав человека является обеспечение доступа к правосудию. Иначе говоря, доступ к правосудию должны иметь подозреваемый, обвиняемый и любое иное лицо, которое является участником уголовного судопроизводства. Человеку должен быть обеспечен доступ к правосудию и защите своих прав и законных интересов посредством обжалования в суде решений, препятствующих разрешению обвинения (подозрения) по существу. Обосновано предложение о необходимости внесения в ст. 18 УПК РУз соответствующего дополнения.

Библиография

1. Шадрин В.С. Проблемы уголовного судопроизводства. (учебник) – Санкт-Петербург, 2018 год.
2. НАНА-институт права и прав человека при Азербайджанской Академии наук, дополнительная информация на сайте <https://huquq.org.az>
3. Оленев С.Б. Охрана прав и свобод человека и гражданина-принцип российского уголовного судопроизводства (дис.) – Москва, 2005 год.
4. Сулейманов Джаваншир Ислам оглы – д.ю.н., профессор, зав. Отделом уголовно-правовых дисциплин Института права и прав человека НАНА (Азербайджан).
5. Сулейманов Д.И. Проблемы обеспечения прав личности в уголовном судопроизводстве. (статья) – Баку, 2018 год.
6. Обеспечение прав личности при расследовании преступлений – Шадрин В.С., Москва, 2000 г.
7. Данилевич А.А., Петрова О.В. Защита прав и свобод личности в уголовном процессе. (учебник) – Минск, 2008 год.
8. Гладышева О.В. Теоретическая модель механизмов обеспечения прав и законных интересов человека и гражданина в уголовном судопроизводстве. (дис.) – Москва, 2013 год.
9. Механизм реализации принципа охраны прав и свобод человека и гражданина в уголовном судопроизводстве (дис.) – Москва, 2010 год.
10. Базюк М.Л. Охрана прав и свобод человека и гражданина как принцип российского уголовного судопроизводства. (дис.) – Москва, 2009 год.
11. Таова Л.Ю. Принцип охраны прав и свобод человека и гражданина и его реализация в ходе предварительного расследования (дис.) – Москва, 2008 год.
12. <https://huquq.org.az>

ЎЗБЕКИСТОНДА МУТОЛАА МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТ ВА ТАЪЛИМ ТАРБИЯНИНГ АСОСИ СИФАТИДА

Раматов Ж.С.

Тошкент давлат транспорт университети
“Ижтимоий фанлар” кафедраси мудири
+99899 848 45 95

Баратов Р.Ў

Тошкент давлат транспорт университети
“Ижтимоий фанлар” кафедраси доценти
+99897 705 90 38

Тухтабоев Э

Тошкент давлат транспорт университети
“Ижтимоий фанлар” кафедраси катта ўқитувчи
+998903481486

Муратова Д

Тошкент давлат транспорт университети
“Ижтимоий фанлар” кафедраси катта ўқитувчи

Бугунги кунда ёшларга замонавий билим асосларини бериш билан бирга уларда бир қатор маънавий қадриятларни онгу-шуурига сингдириш борасида самарали ишлар олиб борилмоқда. Бу эса ўз-ўзидан жамият маънавиятини юксалтиришга асос бўлади.

Айни пайтда республика ҳукумати аҳоли ўртасида китобхонликни оммалаштириш ва тарғиб қилиш, тегишли меъёрий-ҳуқуқий базани мустаҳкамлаш бўйича мақсадли чора-тадбирларни қабул қилишга катта эътибор қаратмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 31-декабрда 1059-сон қарори асосида тасдиқланган “Узлуксиз маънавий тарбия Концепцияси” да ёш авлоднинг мустақил ва бахтли ҳаёти учун зарур ижтимоий малака ҳамда фазилатларни ёшига мос, босқичма-босқич шакллантиришдан иборат мақсадни амалга оширишда белгиланган чора-тадбирлар мазмунида ёшларда маънавий-ахлоқий фазилатларни шакллантиришда асосий омил сифатида китобхонлик маданиятини оширишга эътибор қаратилган. Албатта, ушбу чора-тадбирлар ўсиб келаётган ёшларнинг маънавий-ахлоқий тарбиясида тарбия жараёнига янгича тизимли ёндашувни, ёшларда таянч фазилатларни кафолатли шакллантиришда оила, таълим

муассасаси; маҳалла ҳамкорлигининг ижтимоий педагогик имкониятини тўлик юзага чиқариш орқали китобхонлик маданиятини самарадорлигини оширишга олиб келади.

Ушбу жараёнда ёшларни китобхонликка даъват этишда ота-оналарнинг, педагогларнинг шахсий наъмунаси муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам ҳар бир оилада шахсий кутубхоналар ташкил этиш, китобхонлик билан боғлиқ маърифий тадбирлар таъсирчанлиги орқали китоб, илм ва маърифат инсонлар қалбига нур, оиласига зиё, жисмига комиллик бахш этадиган, маънавий борлигини юксалтиришга катта эътибор қаратилди.

Маърифатпарвар Абдулла Авлонийнинг “Тарбия биз учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокатдир” деган сўзлари бугунги глобаллашув даврида ҳар доимгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Албатта, энди савол туғилади? Қандай қилиб биз халқимизни миллий ва умуминсоний кадриятлар асосида китобхон халқ сифатида дунёга танитиш мумкин? Қандай қилиб бугунги ёшларни китобга ошно, илм-маърифатли қилиб тарбиялаш мумкин? Бу каби саволларнинг ечими Кайковуснинг “Қобуснома” асаридаги панд-насихатларида ўз ифодасини топган. Асарда шундай дейди, “Илмни дўст, бекорчи турмушни душман тутғил. Соҳибни тамкин ва ҳаракатчан бўлғил, кеч ётғил ва эрта турғил, китоб ва дарсга берилғил, ишдин қайғули бўлмағил, ҳифз этғил, такрор қилғил, ростгўй бўлғил, китоб, қалам, қаламтарош ва бунга ўхшаш нарсаларни ҳамиша ёнингда сақлағил, булардин ўзга нарсани ёдингга асло келтурмағил. Оз сўзлағил ва узоқни ўйлағил. Чунки ҳар бир толиби илм агар бу сифатда бўлса, тез фурсатда замоннинг ягона кишиси бўлур”¹. Ушбу эзгу мақсадларга эришиш учун тинимсиз билим эгаллаш, савияли китобларни ўқиш ва яхши устозларга эргашиш кифоя.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, “Фарзандларимизни мустақил фикрлайдиган, замонавий билим ва касб – ҳунарларни чуқур эгаллаган, мустаҳкам ҳаётий позицияга эга, чинакам ватанпарвар инсонлар сифатида тарбиялаш биз учун ҳамиша долзарб масала ҳисобланади.”²

“Болаларни китобга ўргатиш керак, деб ёзади ёзувчи Саид Аҳмад, - токи улар ишчи кучи бўлиб эмас, онгли, катта жамиятнинг билагон аъзолари бўлиб етишсинлар. Уларнинг ҳозирги туриш-турмуши фақат жисмоний меҳнатдан бошқага ярамайдиган қилиб қўяди”.³ Шу сабабли ҳар бир болани билимли, дунёқараши кенг ва замонавий касб-ҳунар эгалари бўлиб етишишлари учун китобхон қилиб тарбиялашни талаб этади.

Китоб болалар маънавий дунёқараши шаклланишида катта аҳамиятга эга. Ижодий қобилият уйғонишида ҳам адабий китобларнинг ўрни беқиёс. Шу

¹ Кайковус. Қобуснома. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. 131-132 – бет.

² Ш.М.Мирзиёев. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. Т.: – “Ўзбекистон” – 2019. 189 – бет.

³ Said Ahmad. Jimjitlik: Roman. – Т.: “O‘zbekiston”, 2008. 146-bet.

боисдан кишининг китобга бўлган қизиқишини болалигиданоқ шакллантириш яхши самара беради. “Кунларнинг бирида Алберт Эйнштейндан болаларни қандай қилиб ақллироқ қилишимиз мумкинлиги ҳақида сўрашибти. Унинг донишмандларча жавоби жуда жўн бўлибди. *Фарзандларингиз ақлли бўлишини истасангиз, уларга эртак ўқиб беринг. Улар янада ақлли бўлишини истасангиз уларга янада кўпроқ эртак ўқиб беринг,* - дебди у. У мутолаа ва ўйлашнинг аҳамиятини жуда яхши биларди. Ўсмир ёшдаги болаларда фантазияли дунёқараш, образли тафакр ва мантикий фикр юритишни айнан эртак ривоятлар, китобхонлик шакллантиради. Китоб мутолаасида бола эртак қаҳрамони, романдаги образларга ўзини кўйиб кўриб, илк муҳаббат, севги деган туйғуни ўзининг шууридан ўтказиб кўради. Демак, ҳаётдаги ахлоқий-эстетик туйғу, қадриятларга ҳурмат ёки ҳурматсизлик мутолаа маданиятини юксаклиги ёки одмилашишига, ёшларда бадий маданият савиясини юқорилилиги ёки пасайиши сингари омилларга бориб тақалар экан.⁴

Халқимизда “таълим ва тарбия бешикдан бошланади” деган ҳикматли бир сўз бор. Фақат маърифат инсонни камолга, жамиятни тараққиётга етаклайди. Шарқ донишмандлари айтганидек, “Энг катта бойлик – бу ақл – заковат ва илм, энг катта мерос - бу яхши тарбия, энг катта қашшоқлик – бу билимсизликдир”!

Шу сабабли ҳаммамиз учун замонавий билимларни ўзлаштириш, чинакам маърифат ва юксак маданият эгаси бўлиш узлуксиз ҳаётини эҳтиёжга айланиши керак.

Тараққиётга эришиш учун рақамли билимлар ва замонавий ахборот технологияларини эгаллашимиз зарур ва шарт. Бу бизга юксалишнинг энг қисқа йўлидан бориш имкониятини беради. Зеро, бугун дунёда барча соҳаларга ахборот технологиялари чуқур кириб бормоқда”,⁵ - деб таъкидлайди Президент Ш.М.Мирзиёев.

Албатта, ҳозирги вақтда ахборот – коммуникация соҳаси шиддат билан ривожланмоқда, телевидение, радио, интернет, компьютер, мобил телефон кундалик ҳаётимиздан чуқур жой олмоқда. Биз ана шу имкониятлардан самарали фойдаланиб, мамлакатимизда аҳолининг айниқса ёшларнинг онгу – шуурида бугуннинг тили билан айтилаётган “модернизация”, “инновация”ларнинг қувват чироғи – китоб ва уни ўқишга бўлган қизиқишини кучайтириш, китобхонлик савиясини янада оширишга алоҳида эътибор қаратишимиз лозим.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, таълим – тарбия муассасалари, орган ва ташкилотлар, меҳнат жамоаларида шу масала бўйича турли танлов, фестивал ва акциялар, китоб байрамларини ташкил этишимиз керак.

⁴ Самадов А.Р, Қодирова Г.М. Ёшларда бадий маданият ва эстетик иммунитетни шакллантириш масалалари. СамДУ Илмий ахборотномаси 2019 – йил, 2 – сон. 43 – бет.

⁵ Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон халқига мурожаатнома. “Халқ сўзи” газетаси, 2020 йил, 25 январ.

Мавжуд ахборот – ресурс марказларини бойитиш, кутубхоналар йўқ жойларда уларни ташкил этишимиз лозим. Ота – боболаримиздан қолган яхши анъаналарни давом эттириб, навоийхонлик, бубурхонлик, машрабхонлик кечалари ўтказсак, керак бўлса, бадий асарларни телевидение орқали ўқитишни йўлга қўйсак⁶. Энг муҳими, фарзандларимизни ёшлик чоғидан китобга меҳр қўйиш, мустақил фикр юритиш, мураккаб ҳаётий вазиятларда тўғри жавоб топиш кўникмасини шакллантириш, бунинг учун тегишли ташкилий ишларни амалга оширишимиз даркор”⁷, - деган эди.

Китобни азиз деб билиш, уни авайлаб асраш муқаддас қадриятларимиздан биридир. Аждодлардан авлодларга кўчиб, яна сайқал топиб бораётган бу қутлуғ қадрият одамларда китобга, китобга бўлган меҳр – муҳаббатнинг мустаҳкам бўлишига пухта замин яратиш келмоқда. Хусусан, оммавий китобхонликка халқимиз асрлар давомида қадрият даражасида қараб келган. Умумбашарий нодир асарлар оммавий китобхонлик давраларида ўқилган. Улардаги панд-насихат қуруқдан-қуруқ баён этилмаган, албатта. Бадий ғоя қизиқарли сюжетлар орқали ифодаланган. “Қутадғу билиг”, “Девони ҳикмат”, “Гулистон”, “Бўстон”, “Маснавийи маънавий”, “Махбу-бул қулуб”, “Ҳайрат ул-Аброр”, “Чор дарвеш”, “Калила ва Димна”, “Иброҳим Адҳам”, “Қиссаи Машраб”, “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ” ва бошқа ўнлаб асарлар тарбияга хизмат қилган. Бугунги кунда ҳам қатор адибларимизнинг асарлари бу рўйхатни давом эттириш мумкин.

Ёзувчи Хайриддин Султон шундай дейди: Мен “Ўтган кунлар” билан “Меҳробдан чаён”ни қайта – қайта мутолаа қилиб, улардан чексиз маънолар топган кезларимда бу асарларни, энг аввало, андиша билан битилган китоблар, деб айтгим келади. Бу андиша ўлмас санъаткорларимизнинг ижодий эътиқодидан – яъниким, “Ёзганинг ўзингни йиғлатиб – кулдирмаса, ўзгани йиғлатмас – кулдирмас” деган бадий ақидасидан келиб чиқади. Андиша, уят, ор – номус, виждон тушунчалари Қодирий романларининг маънавий устунидир.⁸ Зеро, “Ўтган кунлар” романидаги асосий қаҳрамонларнинг ҳатти – ҳаракатлари, гап сўзлари ва мутолаа маданиятидаги назокат, миллий жозиба халқимиз миллий менталитетига ёрқин мисол бўлишидан ташқари, ёшларнинг эстетик маданиятини шаклланиши ва ривожланишида жуда катта ўрнатимсоли бўлиб хизмат қилади. Унинг бу романидаги “Бу хонадондан ҳеч ким норизо бўлиб кетган эмас” деб айтилган сўзларда олам – олам маъно ва қадриятларимиз мужассам бўлган.⁹ Демак, китобхон бадий адабиётлардан ахлоқий маънавий қадриятларимизни ва

⁶ Мирзиёев Ш.М. Мамлакатимизнинг жавоҳир хазинаси// Унинг ўзи. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – Б.114

⁷ Мирзиёев Ш.М. Тошкент – барчамиз учун онадек улғу ва мўътабардир// Унинг ўзи. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – Б.469

⁸ Хайриддин Султон. Ҳақиқат жамоли. Тошкент “Mashhur – press” 2019. 95-бет.

⁹ Ғайбуллаев О.М. Эстетик маданият. Монография. – Тошкент: “Наврўз” нашриёти, 2020. –Б.192

тарбиянинг юксак мезонлари асосида комиллик даражаси онгу – тафаккурини шакллантириб, маънавий борлигини эгаллаб боради.

Қолаверса, ўқувчиларни кўпроқ бадий адабиётлар мутолаа қилишига ўргатиш лозим. Чунки “Адабиёт киши руҳиятини тарбиялайдиган, келгуси воқеаларга олдиндан тайёрлайдиган, гоҳида ҳандон кулдириб, гоҳида йиғлатадиган, турли асарлардаги танимаган инсонларингизга сизни дўст қилиб кўядиган беқиёс куч. Ҳар бир қалам тебратадиган ижодкор ана шу кучнинг таъсирини, моҳиятини англаб етган ҳолда ижод қилса, мутолаага ошуфта қалбларнинг сони ҳам ўз-ўзидан кўпаяди”.¹⁰

Шу билан бирга, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғат – ит турк”, Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билиг”, Носириддин Рабғузийнинг “Қиссаси Рабғузий”, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг қатор асарларида китобхонликка оид қимматли маълумотлар берилган. Китобхонлик адабиётшунослик ва таълим тарбиянинг муштарак ҳамда муҳим соҳаси сифатида аҳамиятга моликдир.

Соҳибқирон бобомиз Амир Темур таъбири билан айтганда, “Китоб (битиг) барча бунёдкорлик, яратувчилик ва ақл-идрокнинг илму донишнинг асосидир, ҳаётни яратувчи мураббийдир”¹¹ Шу маънода китоблар маънавий қадрият ва миллий ўзлигимизни тарғиб этишга хизмат қилиши айни муддаодир.

Бу борада, халқимизда китобхонлик борасидаги маънавий қадриятларимиз замонлар оша ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Шу ўринда, шох ва шоир З.М.Бобурнинг фарзанд тарбияси, китобсеварлиги хусусида битилган ҳаётини ўғитларига тўхталиб ўтамиз. Бизга маълумки, З.М.Бобур қалбини тўлдирган оталик туйғуси битилган “Мубаййин” номли шеърий китобини Ҳумоюнга тақдим қилади. Шунда, “Ҳумоюн шу вақтгача отасидан олган совғалар орасида энг улкани ва бебаҳоси – мана шу шеърий китоб эканини сезиб, уни қайта – қайта кўзларига суради...”¹² . Энг муҳими, унинг отасига бўлган меҳри, ихлоси шу китоб туфайли янги бир куч билан ўсиб боради.

Қолаверса, З.М.Бобур ўзининг ўсмирлик йилларидан бошлаб умрининг сўнгги кунларида ёзиб тугатган “Вақоий” номли китобини Ҳумоюннинг қўлига тутказиб, шундай дейди, “Буни авлодларинг ҳам ўқисин. Хатоларимни такрор этманглар. Яхши ишларим... оз бўлса, кўпайтиринглар. Бу китобдан нусхалар кўчиртириб, Самарқандга... Тошкентга... Андижонга... муносиб одамларга

¹⁰ Ёрқинжон Ҳайитбоев “Адабиёт руҳият табибидир”.. “Оила ва жамият”, № 9 (1461). 2020 йил 4 март, 4-бет.

¹¹ Амир Темур. Темур тузуклари – Т.: “Ўзбекистон”, 2019 – Б.179

¹² Pirimqul Qodirov. Yulduzli tunlar (Bobur). Roman. /“Asr oshgan asarlar” turkumi// - Т.: “Sharq”, 2009. 419-бет.

юборгин... Мен туғилган юрт билан алоқани узманглар. Шояд мен битган китоблар... икки орадаги алоқанинг ришталари бўлса...”¹³

Бундай тарихий романлар воқеликдан мантиқ излайди. Фикримизча, бундай тарихий воқелик инсон, инсоният ўтмиши, бугуни ва истикболи хусусида фикр юритади. Киши мутолаа жараёнида ўтмишдаги воқеалар ривожининг муайян йўллари аниқлаш асносида тегишли хулосалар чиқаради, ижодий тажрибаларни келажакда давом эттиришга интилади.

Шу боис, халқимиз азалдан китобни қадрлайди. Замонавий илм-фанда мутолаа тушунчаси орқали нафақат китоб ёки бошка нашр махсулотларини ўқиш жараёнини, шунингдек, турли ахборот манбаларидан ахборотни ўзлаштириш жараёнлари ҳам англамоқда. Бу нуктаи назардан олиб қараганда, ўзбек халқида мутолаага интилиш доимо юқори бўлиб келган дейиш мумкин. Чунки, аҳолининг саводхонлик даражаси анча паст бўлган даврларда ҳам, одамларнинг бир жойга тўпланиб, турли китобларни биргаликда ўқиш, ёддан шеърхонлик, ғазалхонлик ёки маснавийхонлик, дostonхонлик кечалари, бахрубайт айтишувлари уюштириб турганликларини ўзига хос мутолаа жараёни дейиш мумкин.¹⁴ Энг асосийси, бугун юртимизда ёшларимизнинг китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини юксалтириш мақсадида кенг имконият ва қулайликлар яратилган. Булардан оқилона фойдаланиш, фарзандларимиз ва набираларимизни буюк боболаримизга муносиб ворислар этиб тарбиялаш, мамлакатимизнинг том маънода, китобхонлар юртига айланишига ҳисса қўшиш олдимизда турган энг долзарб масалалардан биридир.

Президент Ш.М.Мирзиёев ёшларга миллатини, тарихини, қаердан келатганию қай манзил сари кетаётганини билмоғи, англамоғи учун ҳам, халқининг, Ватанининг шаъну шавкати биланд кўтариб, буюк боболари номига лойиқ ва муносиб фарзанд бўлиб камол топтомоғи учун ҳам “Китоб ўқинг”, деяпти. Мутасадди ташкилотлар раҳбарларини, ота – оналарни ёшларнинг қалбида китобсеварлик туйғусини уйғотиш, уларни мутолаа маданиятига ўргатиш масаласига жиддий эътибор қаратишга, бунинг учун шароит яратиб беришга ундаяпти.

“Агар сиз фарзандингизга данғиллама уй қуриб берсангиз – вақти-соати келиб, у эскириши мумкин. Агар энг зўр машина олиб берсангиз – уям тез орада эскириши мумкин. Агар унга моддий бойлик, пул қолдирсангиз – уям бир кун сарф бўлиб тугаши мумкин. Аммо дунёда ҳеч қачон эскирмайдиган, йўқолмайдиган бебаҳо бир бойлик борки, у ҳам бўлса, фарзандингизга берган билим ва ҳунардир. Лекин билим ва маърифатни қаердан, нимадан олиш мумкин?”

¹³ Ўша асар. 539-бет.

¹⁴ Abdulvohid Abdulazizov. Mutolaa madaniyatini shakllantirishning sosiologik tahlili. Monografiya. Toshkent -2016. 157-бет.

Аввало, китоб деган хазинадан”.¹⁵ Президентимизнинг бу сўзлари эртаси куниёк мамлакатимизнинг ҳамма гўшаларида, энг чекка худудларгача аҳолининг барча қатлами орасида ёйилиб тизимли ишлар олиб борилмоқда. Шу ўринда, бу муҳим вазифани амалга оширишда оила китобхонлигини ривожлантириш катта аҳамият касб этади. Зеро, ўзбек оиласи ёш авлодни китоб воситасида тарбиялашда ўзига хос миллий тажрибага эга.

Шундай экан, китоб ўқиш, халқимизни илм эгаллашларида, ёш авлод тарбиясида китобхонликни кенг тарғиб этишда китоб – гносеологик қувват манбаи эканлигини онгу тафаккурига сингдириш керак. Қанчалик кўп китоб ўқиса, илм қуввати унга шунчалик кўп юкланиб бораверади. Зеро, дунёни ангалаш ва тушуниш, олам ранг-баранглигини ва бутун моҳиятини идрок этишнинг асосий воситаси ҳам китобдир.

Муфтий ҳазрат Маҳмудхўжа Беҳбудий миллат келажаги ҳақида қайғуриб фикр юритар эканлар, “Дунё турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдир. Замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқаларга поймол бўлур”¹⁶ деб таъкидлаган эдилар. Зеро, Суқрот ҳаким демишларким, “фақат бир эзгулик бор – билим, ва фақат бир ёмонлик бор – жаҳолат”. Нажот эса бир – Бухорий ҳазратлари ёзганларидай, “дунёда илмдан бошқа нажот йўқ ва бўлмагай”. Қай миллат олам аро улуғликни истабди, илм йўлини истамоғи даркор. Дунё неча минг йиллардан бери илмсиз одамнинг улуғланганини кўргани йўқ.¹⁷

Шундай экан, олам сир – асрорларини билиш, нодонликдан, жоҳилликдан нафратланиш, илм олишдан маънавий лаззатланиш, илм аҳлини эъзозлаш, уларни хайрли ишларда ҳар томонлама қўллаб –қувватлаш, улар иқтидорини Оллоҳнинг буюк инъоми ва неъматини, деб билиш барча фуқаронинг муқаддас бурчи бўлиб қолмоғи лозим.

Умуман айтганда, ҳар бир инсоннинг ҳаётида мутолаа маънавий кадрятлар ва таълим – тарбия негизида онгу тафаккурига сингиб боради. Инсон китобга сингиб борар экан, у ҳақдаги тасаввурлари ҳам кенгайиб, тиниклашиб бораверади.

Айниқса, болалигидан китобга меҳр қўйган инсон учун мутолаа кундалик эҳтиёжга айланади. Одам сув ва ҳавосиз яшолмаганидек, китоб ўқимасдан туролмайдиган бўлади. Мутолаага ташна одам учун китобнинг хуморини бошқа ҳеч нарса босолмайди.

Китобни жону дилидан севган олим деярли барча вилоятлардаги катта-кичик китоб дўконларини яхши билган. Қисқача айтганда, китоб Озод Шарафиддиновга сув ва ҳаводек зарур азиз неъмат бўлган. Китоб мўжизаси ўз соҳасига доир кенг ва

¹⁵ Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. T – “O'zbekiston” – 2019. 29-bet.

¹⁶ Тоҳир Малик. Танланган асарлар: Ён тўртинчи жилд. “Ҳаёт қайиғи”. Биринчи китоб: мақсад на эди ... – Т.: “Sharq”, 2019. 524-бет.

¹⁷ Ўша манба. - 524-бет.

чуқур билим эгаллашга, узоқ ва яқин соҳалардан хабардорликка сабаб бўлган бўлса, табиатидаги сахийлик ва ҳалоллик, мардлигу олижаноблиги, гап – сўзидаги адолат ҳис-туйғуси суҳбату чиқишларига мафтун қилувчи жозиба ва латофат ато этган.

Китобсевар Озод Шарафиддиновнинг ана шундай ибратли ҳаёти, фикрлаш уфқларининг кенглиги ҳамда илм маърифатга, китобхонликка бўлган қизиқиши нафақат ёшларни балки, бутун халқимиз учун ўрнак бўлиб ҳаётини заруриятга айланмоғи лозим.

REFERENCES:

1. Кайковус. Қобуснома. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. 131-132 – бет.
2. Ш.М.Мирзиёев. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. Т.: – “Ўзбекистон” – 2019. 189 – бет.
3. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш, юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент.:Ўзбекистон, 2017. – Б. 25.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг Ислоҳ ҳамкорлик ташкилоти ташқи ишлар вазирлари кенгаши 43-сиссиясидаги нутқи. - Ўзбекистон Республикаси Президентининг расмий веб-сайти, <http://www.president.uz/uz/lists/view/>. //
5. А.Г.Муминов. Миллий сиёсат ва маданий соҳадаги ислоҳотлар. –Тошкент.: «Академиа», 2010. – 193 б.
6. Жуманиёз Султанович Раматов (2021). БАҲАМОЛ ВА СОҒЛОМ АВЛОД – ЎЗБЕКИСТОН КЕЛАЖАГИНИНГ ПОЙДЕВОРИ. Academic research in educational sciences, 2 (2), 225-229. doi: 10.24411/2181-1385-2021-00187
7. Миршод Нўмонович Хасанов (2022) АБУ НАСР ФОРОбИЙНИНГ ИНСОННИ АҲЛОҚИЙ КАМОЛОТИ ТЎҒРИСИДАГИ ҚАРАШЛАРИ ШАКЛЛАНИШИНИНГ ИЖТИМОИЙ-ТАРИХИЙ МАНБАЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 3 (6), 776-784.
8. Gafurovna, A. S., & Juraevna, N. N. (2022). Issues of Formation of Information and Internet Culture at Young People. International Journal of Development and Public Policy, 2(6), 27-30.
9. Ж. С. Раматов, & М. Н. Хасанов (2022). АБУ НАСР ФОРОбИЙНИНГ ЖАҲОН ИЛМ-ФАН ТАРАҚҚИЁТИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ ВА УНИНГ БУГУНГИ КУНДАГИ АҲАМИЯТИ. Academic research in educational sciences, 3 (TSTU Conference 1), 648-653.
10. М. Н. Хасанов, С. У. Бошмонов, & Т. О. Жонибеков (2022). АБУ НАСР ФОРОбИЙНИНГ ИЛМ-ФАНЛАР ТАСНИФИДА АҲЛОҚИЙ ВА ДИНИЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ ТАҲЛИЛИ. Academic research in educational sciences, 3 (TSTU Conference 1), 608-613.
11. Rashid Usarovich Baratov, & Nilufar Jo.,Rayevna Nazarova (2022). YOSHLAR HAYOTIY STRATEGIYASINI SHAKLLANTIRISHDA TA'LIMNING O'RNI. Academic research in educational sciences, 3 (TSTU Conference 1), 830-833.
12. Тохир Малик. Танланган асарлар: Ўн тўртинчи жилд. “Ҳаёт қайиғи”. Биринчи китоб: мақсад на эди ... – Т.: “Sharq”, 2019. 524-бет.10

MAKTABGACHA TA'LIM VA BOSHLANG'ICH SINFLARDA INGLIZ TILI O'QITISHDA HIKOYA USULIDAN FOYDALANISH

Ismailova Gulnoza Odiljon qizi
Namangan Davlat Universiteti

Annotation: This article suggests storytelling as one of the effective ways of teaching English in EFL classes. In this article, some advantages and hints of using this method are clarified. As well as these, the article focuses on how to organize excellent classes in kindergarten and in elementary schools by using this storytelling method.

Anotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinflar hamda maktabgacha ta'lim muassasasida ingliz tili o'qitishda hikoya qilish usulidan foydalanish, va darslarni hikoya usuli yordamida qanday tashkil etish yoritilgan.

Аннотация: Эта статья предлагает рассказывающий метод как один из эффективных способов преподавания английского языка на АИЯ.

Tayanch atamalar: Hikoya aytish, ovoz mexanikasi, yuz ifodalari, voqealar rivoji, innovatsiya.

Maktabgacha ta'lim muassasalari va boshlang'ich sinflarda ingliz tilini ikkinchi til sifatida o'rgatish jarayonida hikoya aytish usuli bolalar uchun eng qiziqarli usullardan hisoblanadi. Bu yoshda, bolalar shaxsiy, ijtimoiy, emotsional rivojlanish jarayonini o'tayotgan bo'lishadi va bilim orttirish bilan bir qatorda dunyoni tushunishni boshlashadi, Xalq og'zaki ijodi sifatida, hikoya aytish turli yoshdagilar va turli qobiliyatli uchun oson kechadigan oddiy, kunlik mashg'ulotdir. Maktabgacha ta'limning kichik guruhlarida til o'rganish vositasi sifatida esa, hikoya aytish erta yoshdagi til o'rganuvchilarni o'zlaridagi yagona ifoda etish qobiliyatlarini ochib beribgina qolmay, ularning his tuyg'ularini, o'y-fikrlarini erkin ommaga taqdim qila olishga bo'lgan qobiliyatlarini kengaytiradi.

Hikoya aytish asosan til o'rganish va o'rgatishda judayam foydalidir. Hikoya qilish bilan mashg'ul bo'lgan bola albatta tarix va madaniyat haqida o'rganadi, ruhiy jihatdan rivojlanadi va o'ziga bo'lgan hurmati va ishonchi oshadi. Bolalar hikoya va ertaklarni eshitishni bag'oyat yoqtirishadi, lekin ingliz tili yoki boshqa bir tilni ikkinchi til sifatida o'rgatayotganda, aytish uchun qanday hikoyani tanlash juda katta ahamiyat kasb etadi.

Ingliz tili ikkinchi til hisoblangan muassasa kichik guruhlarida hikoya aytish – tasavvur etish va turli imo-ishoralarni o'z ichiga oladi. O'qitish metodi sifatida, hikoya aytish aniqlik talab etmaydi. Uning asosiy maqsadi ramziy ma'no berish va bolalarga o'rganilayotgan chet tilida hikoya yaratishni osonlashtirishdir. Aka – uka Grim ertaklari yoki Hans Christian Andersendan biron bir hikoya yoki ertak ushbu metodni qo'llash uchun yaxshi tanlov bo'la oladi. Quyida til o'rgatuvchilarimizga asqotadigan hikoyalar:

Cinderella,	The Little Red Riding Hood,	The Snowqueen,
Snowwhite,	Hansel and Gretel,	The Little Mermaid,
Alphabet hide and seek,	The chocolate shop,	Tortoise and hare story
Giant pandas story,	the Bat,	Pug story,
Thumbelina,	The Little Match Girl,	The Ugly Duckling...etc.

Albatta yuqoridagi hikoyalar til o'qitish mashg'uloti jarayonida, qisqartirilgan uslubda foydalaniladi. Tanlangan hikoya dialoglar va rasmlarga boy bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Bolalarga hikoya aytish usuli o'qituvchi va o'rganuvchini munosabatga kirishishini ko'zlagani uchun, biz bu metod faqat bolalar uchun deya olmaymiz. Ushbu metod uzoqroq vaqt kichik bosqichlarda amalga oshiriladi. Bu mashg'ulot har uchta darsning birida yoki o'qituvchi darsni tashkil etishiga qarab har darsning 10-15 minutida amaliyotda qo'llanilishi mumkin. Shuni aytib o'tish joizki, bu metodga qiziqтира olish uchun o'qituvchi dars boshida yaxshi ochish qila olishi kerak, deylik bolalarga bugungi darsda xonadan chiqmagan holatda boshqa joyga borishlarini yoki o'qituvchi ham bolalar ham butkul boshqa boshqa insonlar yoki mavjudotlar bo'lishlarini aytish bilan ulardagi qiziqishni alangalata olamiz.

O'zaro munosabatda bo'lish bu o'qituvchi bolalarni hikoya davomida boshqarishi, bolalarning o'z roli borligi hamda berilgan dialog qismlarini o'qituvchidan keyin aytishlarini anglatadi. Kichkintoylar hikoyada qaysi qismni aytishlarini yodlashadi va ayni bu jarayon hikoya aytish mashg'ulotidan, rol o'ynash va sahnalashtirish jarayonlariga bog'lanib ketadi. Hikoya aytishdan keyin, bu ikki usul kichik sahna ko'rinishi yaratishga zamin yaratadi. Har bir bola yoki guruh hikoyaga ko'ra o'z roliga ega, o'qituvchi esa moderator va ular birgalikda chet tilida gapirish uchun harakat qilishadi. Ushbu mashg'ulotlarga uzoq vaqt va tayyorlanish ketishi mumkin, lekin rolga belgilangan kiyimlar va niqoblar bilan, natija ota-onalar va bolalarga ma'qul keladigan ajoyib sahna ko'rinishi bo'lishi mumkin. Va albatta, buning bari o'qituvchi uchun katta yutuq sifatida xizmat qiladi.

Hikoya aytish jarayonida quyidagi asosiy qoidalarni yodda tutish lozim:

1) Innovatsiya – til, tovush, va imo-ishoralarga ijodiy va o'zgacha yondashish. Ya'ni voqealar rivojini ijodiy namoyon etib berish.

2) Ovoz mexanikasi (ovoz mohiyati)- bolalarga ular eshita oladigan (na baland, na past) ovozda gapirish. Zerikarli bo'lmagan, hikoyaning ma'nosini ochib beradigan vokal ifodalardan foydalanish. Kerak bo'lganda baqirib, pichirlab, va past ovozda gapirish. Hikoya qahramonlari ovozlari o'z ovozingizdan sezilarli darajada farqlash.

3) Diqqat markazida bo'lish – diqqatni eng yuqori cho'qqisida tuting. O'quvchilar bilan ko'z aloqasini ushlab turish zarurdir. Bolalarga voqealar rivojini eslatib turish uchun rasmlardan foydalanish bizni ko'zlagan maqsadimiz bo'lishi lozim.

4) Tashqi mimika muhim – hikoya aytishda nafaqat tilimiz balki butun bir tanamiz hikoya ayta olishi kerak. Hikoyaning asosiy ma'nosini ochib berish uchun turli xil tana harakatlaridan va mimikalardan, yuz ifodalaridan foydalanish zarurdir. Hikoya aytayotganimizda, so'zlarimizni harakatlarga moslashtirib (misol uchun eshikni qoqib, xona bo'ylab yurib va boshqa so'zlarimizga bog'liq harakatlar qilib) aytganimiz ma'qullanadi.

Hikoya aytishda rasmlarning ahamiyati judayam katta; birinchi o'qituvchi hikoyani o'qiydi, keyin voqealar ketma-ketligi bolalar hayolida qolishi uchun rasmlarni ko'rsatadi.

Hikoya aytishning quyidagi foydali tomonlari bor:

Hikoya aytish usuli til mahoratlarini masalan, so'z boyligi bashorat eta olish qobiliyati, tushunish va analiz qila olish, hamda eslash kabi qator qobiliyatlarni bolada shakllantiradi yoki rivojlantiradi.

Bu usul bolalar xotirasini mustahkamlaydi. O'rganuvchilar qaxramonlar ismlarini va voqealar rivojini eslab qoladi. Ulardagi eslab qolish qobiliyatini rivojlantirish uchun o'qituvchi o'quvchidan eshitgan hikoyani aytib berishini so'rashi lozim.

Hikoya usuli yordamida yosh bolalar o'zlarining dunyo qarashlarini oshira oladi. Hikoyalar orqali hayot tarzini, qadryatlarni, dunyodagi turli mamlakatlar madaniyatini o'rganadi. Hikoya qaxramonlarining harakatlaridan esa hayotdagi oq va qorani ajrata oladi.

Hikoya bolalar e'tiborini tortish uchun eng samarali usul. Bolalar hikoya aytish usulidan foydalaniladigan muhitda ingliz tilini juda ham qiziqarli fan deb hisoblashadi va unga boshqacha munosabatda bo'ladi.

Yana shuni aytish joizki, hikoya aytish yosh o'rganuvchilarimizda ingliz tilida eshinish va gapirish maxoratlarini yuksaltiradi. O'qituvchi hikoya aytganda, o'quvchilar diqqatlarini uning intonatsiyasi va talaffuz qilishiga qaratadi. Undan keyin esa, ular butun bir gap yoki har bir so'zni aytishga taqlid qilishadi. Shuning uchun ularning gapirish va tinglash qobiliyatlari asta sekin rivojlanadi.

Mashxur olim Kieran Eganning (1992) aytishicha hikoya aytish usulidan foydalanib ta'lim berish, biz uchun butun o'qitish dasturini madaniyatimizning hikoyalar to'plami deb yuritishimizga undaydi. Shunday ekan biz o'qituvchilarni o'qituvchi deb emas, balki ma'daniyatimiz hikoyalarini yetkazib beruvchilari sifatida ko'ramiz

“ Inson miyasida rasmlarni shakllantirish va hayol qila olish bu hikoya aytishning ayni qoq markazidadir, nafaqat tinglovchi uchun balki so'zlovchin uchun ham

muhimdir” (Cooper, Collins,&Saxby, 1992.p.9). Bu fikrlar shuni ko’rsatadiki, hikoya aytishning asl mohiyatini anglash uchun, uni hayolda aks ettira olish kerak.

Xulosa o’rnida shuni aytishimiz mumkinki, hikoya aytish farzandlarimiz, ya’ni yosh avlodga nafaqat ingliz tilini o’rgatadi, balki hikoyalar ular ruhini poklaydi, madaniyatini shakllantiradi. Hikoya aytish ularda xalq og’zaki ijodiga bo’lgan muhabbatini oshiradi. Hikoya aytish usuli o’rganuvchi ongida to’g’ridan to’g’ri gavdalangani uchun, ularda aytilgan har bir so’zni yodlarida mukammal saqlanishini ta’minlaydi va bu esa bolalarda ingliz tilida so’z boyliklarini oshirishlariga yo’l ochadi. Mashxur bolalar va kattalar yozuvchisi J.k. Rowling so’zlari bilan aytganda ”Bu hayotda har doim odamlarni u joydan bu joyga olib borish uchun hikoyalarga ehtiyoj tug’ilaveradi.”

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. “ Imagination in teaching and learning” by Kieren Egan. 1992.
2. Internet sources
3. “The power of story” (Cooper, Collins,&Saxby, 1992.p.9).

TO‘Y VA FARZAND BILAN BOG‘LIQ IJOBIY ISTAK MAZMUNLI BIRLIKLARNING MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARI

Melibayeva Sohobaxon Adhammirza qizi

Alisher Navoiy nomidagi TDO‘TA

Universiteti magistranti

Kalit so‘zlar: ijobiy istak mazmunli birliklar, toy bilan bogliq birliklar, fazand bilan bogliq birliklar, milliy madaniyat, urf-odat, istaklar, she’riy ohang

Key words: meaningful units of positive desire, units related to wedding, units related to fertility, national culture, tradition, wishes, poetic tone

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek xalqi hayotining ajralmas qismi, milliy urf-odatlariga asosiga qurilgan to‘y, xalqimizning farzand bilan bog‘liq ijobiy istak mazmunli birliklarning milliy-madaniy xususiyatlari haqida fikrlar bildirilgan. Bu kabi tushunchalar bilan birga qo‘llanuvchi ijobiy istaklar misollar yordamida tahlil etilgan.

Abstract. In this article, opinions are expressed about the national and cultural features of the wedding, which is an integral part of the life of the Uzbek people, based on national traditions, and meaningful associations of our people with a positive desire for a child. The positive wishes used along with such concepts are analyzed with the help of examples.

Ijobiy istak birliklari tematik jihatidan juda rang-barang bo‘lib, o‘zbek xalqi hayotining deyarli barcha jabhalarida faol qo‘llanadi. Bu, albatta, xalqimizning milliy madaniyati va qadimiy xalq og‘zaki ijodi bilan bog‘liqdir. Bularning deyarli barchasida aytiladigan istak, olqish va niyatlarimiz bevosita milliy madaniyatimizdan kelib chiqqan deyish mumkin. Shulardan aynan o‘zbek xalqining to‘y bilan bog‘liq ijobiy istak birliklarining milliy madaniyatimizga xos o‘rinlarini ko‘rib o‘tamiz. Shu o‘rinda to‘y bilan bog‘liq istaklarni ikki xil holatda namoyon bo‘lishini aytib o‘tishimiz kerak. Birinchisi, to‘y marosimi bilan bog‘liq bo‘lib, aynan to‘yning qaysidir marosimida to‘y egalari, to‘y sababchilari uchun aytiladigan ijobiy istak mazmunidagi birliklar. Ikkinchisi esa to‘y marosimi vaqtida aynan to‘y marosimini yoki undagi xursandchilikni kimgadir tilash uchun aytiladigan ijobiy istak birliklari. Ikkinchi turdagi ijobiy istak birliklari bevosita to‘y jarayoni bilan bog‘liq emas.

Xalqimiz orasida to‘y marosimlariga aloqador olqishlarning ajoyib namunalari uchraydi. Ularning mazmunini to‘yning xarakteri belgilab turadi. Beshik to‘ylarida chaqaloq sharafiga, sunnat to‘ylarida to‘y bolaga, nikoh to‘ylarida kelin-kuyovga qarata olqishlar aytiladi.¹ O‘zbek xalqi hayotida to‘y va u bilan bog‘liq urf-odatlar, turli ijobiy istak va niyatlar juda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, kelin-kuyovlar uchun

¹ Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. –Toshkent: Musiqa.– 2010. 158-bet.

“Omin, qo‘shgani bilan qo‘sha qarisin, uvali-juvali bo‘lishsin, ollohu akbar” deya alqansa, to‘y bolaga “Omin, to‘ylarga yetishtirsin, to‘y bolaning umri uzoq, to‘rt muchasi sog‘ bo‘lsin, katta kishi bo‘lib yursin, ollohu akbar” deya yaxshi istak bildiriladi. Yosh bolalar uchun aytiladigan olqishlar mazmunan kengligi bilan ajralib turishi va bolalarga aloqador turli marosimlarning verbal qismi sifatida namoyon bo‘lishini O.Safarov batafsil tahlil qilgan.

O‘zbek xalqida to‘ylarning turli xil ko‘rinishi bo‘lgani kabi, o‘z navbatida har qanday to‘y turining o‘ziga yarasha urf-odatlar ham mavjud bo‘lib, ularning barchasida ijobiy istak birliklari doimiy faol qo‘llanadi. Bu urf-odatlarining barchasi o‘zbek tilida doimiy ravishda qo‘llanuvchi birliklarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan. Masalan: *Shu joylarda o‘sib-unib, tup qo‘yib, tomir yoyinglar.* (S.Ahmad) *Iloyo qo‘shgani bilan qo‘sha qarisin, o‘zidan ko‘paysin. Senlargayam yaxshi joylardan ato qilsin!* (O‘.Hoshimov) *Tursunboy aka: - “Baxtli bo‘linglar, singlim, qo‘sha qaringlar” – deb kissasidan yigirma besh so‘mlik chiqardi.* (O‘.Hoshimov) *Iloyo umring uzoq bo‘lsin, baxtli bo‘l! Insofli – to‘vfiqli bo‘l, mehnatkash bo‘l!* (O‘.Hoshimov) *Uvali-juvali bo‘linglar, tup qo‘yib, palak yozinglar, qo‘sha qaringlar!* (So‘zlashuvdan) *Hayot yo‘ling doimo nurlil va charog‘on bo‘lsin, nomingga dog‘ tushmasin, serfarzand, serdavlat bo‘lgin, topganing o‘zingga buyursin, bolam!* (R.Ochil) *Olti urug‘ning oshini bersin, Luqmoni Hakimning yoshini bersin, qushday qanot quyib bersin, tog‘day uyib bersin.* (So‘zlashuvdan) *Iloyo borgan joyida tinib-tinchisin, o‘zidan ko‘paysin, qo‘sha-qo‘sha o‘g‘il-qizlar bersin, boshi to‘ydan chiqmasin.* (So‘zlashuvdan)

O‘zbek xalqi to‘y-tomoshalar, xalqqa osh berish, o‘yin-kulguni sevuvchi xalq. Aynan xalqimizda “topganing to‘ylarga buyursin” deya niyat va istaklar bildiriladi, olqishlarga, albatta, shu ijobiy istak mazmunidagi birlik birgalikda aytiladi. Bu bilan o‘zbek xalqining milliy madaniyatining asosiy va ajralmas qismi bo‘lgan to‘y marosimlari nazarda tutiladi. Bundan tashqari “to‘y” so‘zi ma‘lum bir marosim ma‘nosidan tashqari xursandchilik, o‘yin-kulgu ma‘nosida umumiylik ham kasb etadi. Ya‘ni, *topgan mol-davlatining faqat xursandchiliklar uchun, o‘yin-kulgular uchun buyursin* kabi ma‘no ham anglashiladi. Bu bilan to‘y so‘zi ma‘nosi kengaygandir. To‘y birligi ma‘nosida yana “boshing to‘ydan chiqmasin” deya keng qo‘llanilib keluvchi ijobiy istak mazmunidagi olqish, niyat ham aynan o‘zbek xalqining milliy madaniyati bilan chambarchas bog‘liq. Bu kabi ijobiy istak birligi ham yuqoridagi “topganing to‘ylarga buyursin” olqishi kabi ma‘lum bir marosim ma‘nosini anglatuvchi to‘y ifodasi va umumiy ma‘noda xursandchilik, quvonch, o‘yin-kulgu ma‘nolarini ifodalaydi.

Ijobiy istak birliklari xalqimiz tomonidan shu darajada mahorat bilan aytiladiki, hattoki ma‘lum bir qolipga kelib qolgan, she‘riy ohangga tushib qolgan olqishlarimiz ham salmoqli. Bunga sabab bu janrga folklor nuqtayi nazaridan qaraydigan bo‘lsak, juda qadimiy davrlarga borib taqaladi va og‘izdan og‘izga o‘tgan sari ommalashib,

ohangdorlashib borgan. Bu kabi olqishlar gender nuqtayi nazaridan tahlil qilinsa, ayollar nutqida uchraydi. Masalan:

*So'yganingiz qo'y bo'lsin,
Ko'rganingiz to'y bo'lsin.*

Yuqoridagi ijobiy istak mazmunidagi birligimizda ham o'zbek xalqining to'y marosimlarini sevuvchi va bu xalq hayotida bunday an'analar qadim zamonlardan tomir otib bo'lgani ifodasini, to'y (xursandchilik, o'yin-kulgu) hayotimiz bilan chambarchas bog'liq ekanligi ko'rinadi.

Ularning aksariyati she'riy ko'rinishdagi aytim-olqishlardan iborat, ular bolani beshikka belanayotganda yoki beshikdan yechib olayotganda, bolaning tishi chiqqanda, ilk bor sochini yoki tirnog'ini olganda, birinchi qadamini tashlaganda va boshqa shunga o'xshash vaziyatlarda chaqaloqqa uzoq umr, farovon rizq, baxtli kelajak tilash maqsadida ijro etiladi. "*Sariq tishlik bo'lsin, oqsochlik bo'lsin, umri uzun, rizqi butun bo'lsin*" deya niyat bildiradi. Xullas, inson o'zining muayyan faoliyatining boshlanishida ham, yakun topishida ham olqish aytadi. Shakliy ixchamlik, mazmunan muayyan maqsad sari izchil yo'nalganlik olqishlarga xos muhim janriy belgilardan sanaladi. Ko'pincha sa'jlangan so'zlar yordamida olqishning mazmuni ta'sirchan qilib ro'yobga chiqariladi. Sa'j va alliteratsiya (tovushlar takrori) olqishlarda eng ko'p qo'llanadigan ifodaviy vositalardir. Ularning ayrimlarida go'zal tashbehtar uchraydi. Xalq o'rtasida ko'pincha fотиha, duo deb yuritiladigan olqish janri o'ziga xos gumanistik ruhi, yuksak ko'tarinki pafosi va hamma vaqt insonga yaxshi istaklar tilash maqsadini ifodalashi tufayli folklorning boshqa janrlari orasida alohida o'rin egallaydi. Olqishlar ma'lum hayotiy ehtiyojlar tufayli vujudga kelgan. Ular, asosan, nasriy ko'rinishda yaratilgan. Individual ijro xususiyatiga ega. Uzoq tarixiy taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tgan.

Xalqimiz qadim zamonlardan bolajon xalq. Boshqa ko'plab madaniyatlardan ajralib turuvchi o'ziga xos jihatlardan eng asosiylaridan biri ham shu xislat xalqimizning qon-qoniga singib ketganidir. Nikoh to'yi bilan bog'liq holda oila qurgan yoshlarga baxtli hayot tilash bilan birga, yaxshi farzandlar ko'rish, ularni voyaga yetkazish va farzandlari rohatiga sazovor bo'lishlari haqida tilak bildiriladi.

O'zbek oilasi azaldan serfarzand bo'lishni orzu qilgani tufayli, yangi oilaga serfarzand, serdavlat bo'lish istagi bog'liq holda turli xil ijobiy istaklar bildiradilar. *Masalan: Ilohi omin, serfarzand – serdavlat, baxtli – omadli bo'lib, qatorlaringdan xato bo'lmay yashash nasib qilsin!* Aksariyat ijobiy istaklarimiz duo ko'rinishida bo'lib, *iloho omin* deb boshlanuvchi nutqiy qolip holiga kelib qolgan birliklar bilan boshlanadi. Ushbu tilak orqali xalqimizga xos bo'lgan serfarzandlilik, farzandlarning boylik ekanligi, ya'ni boylikni mol-davlatdan ko'ra farzand bilan bog'lash holati yaqqol ko'rinib turadi. Serfarzand bo'lish o'z-o'zidan serdavlat bo'lish ekanligiga ishora tarzda aytib o'tiladi.

Yangi oila qurgan kelin-kuyovdan tortib barcha er-xotinlar uchun bildiriladigan ijobiy istaklarimiz borki, ularda milliy madaniyatimiz, urf-odatlarimiz va xalqimizga, odamlarga xos bo'lgan xususiyatlar o'z aksini topgan bo'ladi. *Qo'shganing bilan qo'sha qari, serdavlat, serfarzand bo'l* deya tilak bildirilganda ham doimo tanlagan juftingga sodiq bo'lib, bir umr u bilan mustahkam oila qurishlilik, ko'pgina farzandlar ko'rib, shu farzandlar orqali davlat, ya'ni boylikka ega bo'lish, umr so'nggida ham faqat shu turmush o'rtog'ing va farzandlaring bilan birga bo'lishlilik nasib qilsin deya bildirilgan niyatlar ifodalanadi.

Ilohi omin, o'g'ling ko'kdagi yulduz bo'lsin, qizing yoqadagi qunduz bo'lsin, sizlar doimo izzatda bo'lib, ularning rohatini ko'rish nasib etsin. (Xalq og'zaki ijodi)

Omin, ota-ona sog'-salomat bo'lsin, farzandlari ularning yuzini yerga qaratmasin! (So'zlashuvdan)

Shunday ijobiy istak birliklari borki, xalqimiz orasida azal-azaldan qo'llanilib, og'izdan-og'izga o'tgan sari nasriy qofiya, ya'ni sa'j she'riy san'atiga aylanib qolgan. Ular xuddi she'r kabi ohangdorlikda aytiladi. Shunday qofiyadosh tilaklarimizdan farzand bilan bog'liq quyidagi misolni keltiramiz: *Qozon to'la osh bersin, Yosti to'la bosh bersin. To'qqiz o'g'il-u to'qqiz qizga bosh bo'linglar.* Bu yerda ijobiy istak birliklarida gaplarning o'ziga xos qurilishi bo'lgan kesimi III shaxs buyruq-istak maylidagi fe'l bilan ifodalanishi kuzatiladi. Yosti to'la bosh bersin degan qismida bevosita farzandlarga ishora bo'lib, sinekdoxa usulidagi ma'no ko'chishini ko'ramiz. Ya'ni qism orqali butun, inson tanasining bir qismi bo'lgan bosh orqali butun bir insonni, bu o'rinda farzandlarni nazarda tutilgan. To'qqiz o'g'il-u to'qqiz qizga bosh bo'linglar deganda xalqimizning serfarzandlilikiga ishora ko'zga tashlanadi. Aynan to'qqiz sonidan foydalanilgani sababi ham milliy madaniyatimizga dahldor bo'lib, to'qqiz soni sehrli sonlar qatoriga kiradi va juda ko'plab xalq og'zaki ijodi namunalarida, badiiy asarlarda shu son bilan bog'liq holatlarni juda ko'p ko'rish mumkin. Bosh bo'linglar jumlasida esa vazifadoshlik asosida ma'no ko'chganligini ko'ramiz. Ijobiy istak birliklarini yuqoridagi kabi she'riy ohangdorlikka keltirib aytish gender xususiyatlari bilan ham bog'liq bo'lib, deyarli faqat ayollar nutqida kuzatiladi.

Bolalaringga bosh bo'l deya ijobiy istak bildirilganda, milliy madaniyatimizga xos bo'lgan yana bir jarayon: ota-ona va farzand o'rtasidagi munosabatlar, ota-ona doimo farzandga o'rnak bo'lishi ifodalangan. Bolalaringga bosh bo'l deganda, bevosita umri uzoq bo'lishi va doimo bolalari yonida o'zi turishlilik nasib qilishi kabi tilak ham ifodalanadi. Yoshi katta otaxon va onaxonlar tomonidan yoshlarga shu tarzda niyatlar bildirishadi.

Xalqimizda farzandli bo'lish uchun yoki farzand kutayotgan insonlar uchun *Qo'chqordek o'g'il bersin* deya tilak bildiriladi. Bunda o'g'il farzand qo'chqorga o'xshatiladi va xalq og'zaki ijodiga xos bo'lgan turg'un o'xshatishni ko'rishimiz mumkin.

O'xshatishlar tashqi dunyoni bilishning eng qadimiy usullaridan hisoblanadi. O'xshatishlar muayyan xalqning ilk tafakkur tarzini va tasavvurlarini tamsil etadi. Ularda ma'lum davrda yashagan ajdodlarimizning kechinmalari, tasavvurlari muhrlangan bo'ladi. O'xshatishlar har bir xalqning lingvomadaniy boyligi bo'lib, ular milliy dunyoqarash, dunyodagi predmet, hodisa va harakatlarni milliy tasavvurga ko'ra taqqoslash, qiyoslashdir.

Har xil lingvomadaniyatlardagi turg'un o'xshatishlarni qiyoslash insonning xarakteri va xatti-harakati bilan bog'liq bo'lgan o'xshatishlarning etaloni sifatida hayvon va jonivorlarni bildiruvchi so'zlardan ko'proq foydalanilganini ko'rsatadi.

Yuqoridagi ijobiy istakni bildiruvchi birligimizda ham aynan o'g'il farzandni qo'chqorga o'xshatilganligi milliy madaniyatimizga bevosita daxldor bo'lib, boshqa hayvon yoki jonivorlar emas, aynan qo'chqordan foydalanilgan. Qadimdan turkiy xalqlarda, o'zbek xalq ertaklarida qo'chqor afsonaviy jonivor sifatida aks etgan. Oq qo'chqor qadimgi turkiy xalqlar tomonidan Ko'k tangriga bag'ishlangan qurbonlikdir. Turkiy xalqlarning ayrim sulolalari kuch-qudrat va alplikning ramzi bo'lgan qo'chqorni o'zlariga gerb qilib olganlar. Shu sababdan ham turg'un o'xshatish hisoblanuvchi Qo'chqordek o'g'il birikmasi o'zbek xalqining ham milliy madaniyati bilan chambarchas bog'liqdir.

Ilohim hech kimni tirnoqqa zor qilmasin. Ushbu farzand bilan bog'liq ijobiy istak birligi aksariyat ijobiy istak birliklari kabi kesimi III shaxs birlikdagi buyruq-istak mayli shakli bilan ifodalanadi. Bu tilakda ham xalqimizning milliy madaniyatiga xos bo'lgan bolajonlik va serfarzandlilik jihatlari o'z aksini topgan. Ushbu birlikda sinekdoxa usulida ma'no ko'chishi mavjud, ya'ni butun-qism munosabati ro'y bergan. Qism orqali butun nazarda tutilgan. Inson qo'lining qismi bo'lgan tirnoq orqali butun bir inson, ya'ni farzand nazarda tutilgan. Bu birlik ham ijobiy istak birliklarida ma'lum bir qolip holiga kelib qolgan Ilohim so'zi bilan boshlanadi va bu xalqimizning diniy qarashlarini o'zida ifoda etadi.

O'zbek xalqining milliy madaniyatini o'zida aks ettiruvchi serfarzandlilik, bolajonlilikni ijobiy istak mazmunidagi birliklar orqali o'rganar ekanmiz, shu o'rinda shunday istak, tilaklarimiz borki, oiladagi er-xotinga nisbatan faqat o'zlaridan ko'payib, farzandlar ko'rishlariga niyatlar qilinadi. Masalan: *O'zingdan ko'pay, urug'ingdan ko'paygur* birliklari shular jumlasidan. Har ikkala ijobiy istak birligida farzand ko'rishlilik, o'zlaridan ko'payishlilik niyat qilinadi. Urug'ingdan ko'paygur deganda -gur affiksi ijobiylik ma'nosini ifodalab keladi. -gur affiksli ijobiy istak birliklari, asosan, ayollar nutqida faol qo'llanadi. Odatda, qarg'ishni ifodalovchi -gur affiksli birliklarni bo'lishsiz shaklida qo'llash ayollar nutqi uchun xos bo'lib, bunda ijobiy istak bildiradi: *basharang qurmagur, qurib ketmagur* kabi. Bu xil qurilmalarda salbiy istak ma'nosi kuchsizlanib, neytral holdagi istak mazmuni ifodalanadi: *Ey, qurib ketmagur, nega*

indamading shu vaqtgacha? Basharang qurmasin, tezroq keta qolmay-sanmi! (O'.Hoshimov).

Teng qarib, teng xoringlar, uvali-juvali bo'linglar. Ushbu ijobiy istak birligi ham yosh kelin-kuyov uchun, er-xotinlar uchun, asosan, yoshi kattalar tomonidan aytiladigan tilak bo'lib, er-xotinning doimo ahil-inoq yashashi, umrining oxirigacha birga bir butun oila bo'lib yashashi va ko'p farzand, nevara-chevaralik bo'lishlari niyat qilinadi. Uvali-juvali so'zining etimologiyasiga quyidagicha ta'rif berish mumkin.

UVALI-JUVALI - "ko'p mayda farzandli", "nevara-chevarali". *Ikki yoshning birgalikda uzoq umr ko'rib, u v a l i - j u v a l i bo'lishini tilab duo qilishdi*. Bu takror sifatning ikkinchi qismi birinchi qismi boshlanishiga j tovushi qo'shib hosil qilingan; birinchi qism esa qadimgi turkiy tildagi "urug'", "oila"/ "uy-joy" ma'nosini anglatgan o:ba otaning oba shaklidan -li qo'shimchasi bilan yasalgan; o'zbek tilida o unlisi u unlisiga, b undoshi v undoshiga, a unlisi ä unlisiga almashgan, i unlisining qattqlik belgisi yo'qolgan: oba + li = obali > uvali > uväli².

Ikki yoshning muhabbatli, uvali-juvali bo'lishlariga duo qilishgach, sovchilarga zarrin to'nlar kiydirildi. (A.Qodiriy, "O'tgan kunlar")

Buvi... uy sohibi O'tamning serfarzand, uvali-juvali bo'lishiga istak bildirdi. (H.G'ulom, "Mash'al")

Tolibjon ham uvali-juvali, xotin, bola-chaqasi bilan chiqib, boboni kuzatgani otlangan edi. (A.Muxtor "Chinor")

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, ijobiy istak mazmunidagi birliklarga til va nutqning boshqa belgilariga qaraganda ko'proq ijtimoiy milliylik xosdir. Jumladan, o'zbek xalqi hayotining ajralmas qismi bo'lgan to'y va xalqimiz hayotining mazmunini tashkil etuvchi farzand tushunchalari bilan bog'liq ijobiy istak mazmunli birliklar o'zida milliylikni aks ettiradi. Bu kabi tushunchalar bilan bog'liq birliklarni o'rganishda ularning leksik-semantik tomoni bilan birgalikda lingvokulturologik jihatini ham o'rganish bunday birliklarni yana-da mukammalroq ochib berishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. —Т.: Ўқитувчи, 1990. —109 — 112-136 б.
- 2
3. Ўзбек тилининг изоҳли лутати. Икки томлик. Иккинчи том. —М.: Русский язык, 1981. —715 б.
4. Ҳайитова Ф. Никоҳ тўйи кўшиқларининг лисоний талқини. Филол. фанлари Ёомзоди дисс. ... автореф. — Т., 1998. — 20 б.

а

ф

а

² Ўзбек тилининг изоҳли лутати. Икки томлик. Иккинчи том. —М.: Русский язык, 1981. —715 б.

QOVUN BARGLARIDA UGLEVODLAR ALMASHINUVIGA MIKROELEMENTLARNING TA'SIRI

Ergashova D.O'. - magistr, Samarqand davlat universiteti
Sanakulov A.L. - q.x.f.d., professor, Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada qovunning shifobaxsh xususiyatlari bilan birgalikda qovun barglaridagi uglevodlar almashinuviga ayrim mikroelementlarning ta'sirini o'rganish bo'yicha olingan natijalar keltirilgan. Olingan natijalar asosida xulosalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Qovun, uglevod almashinuvi, fotosintez, mannoza, assimilyatsiya, qurg'oqchilikka chidamlilik, polisaxaridlar.

Аннотация: В данной статье представлены результаты изучения влияния некоторых микроэлементов на обмен углеводов в листьях дыни в совокупности с лечебными свойствами дыни. На основании полученных результатов даются выводы.

Ключевые слова: Дыня, углеводный обмен, фотосинтез, манноза, усвоение, засухоустойчивость, полисахариды.

Abstract. This article presents the results of the study of the effect of certain micronutrients on the metabolism of carbohydrates in melon leaves together with the medicinal properties of melon. Conclusions are presented based on the obtained results.

Key words: Melon, carbohydrate metabolism, photosynthesis, mannose, assimilation, drought resistance, polysaccharides.

Aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirish, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash bugungi kundagi dolzarb masalalardan hisoblanadi. Buning uchun yil davomida turli oziq-ovqat mahsulotlarini yetishtirish, saqlash, qayta ishlash borasida ilmiy asoslangan innovatsion texnologiyalar yaratilishi maqsadga muvofiq.

Hozirgi kunda poliz mahsulotlariga bo'lgan talab kun sayin ortib bormoqda. Zotan, poliz ekinlari mahsuloti bo'lgan qovunda inson salomatligi uchun bir qancha foydali xususiyatlar mavjud.

O'zbekiston qovunlari o'zining shirinligi, betakror mazasi, hidi, uzoq muddat saqlanishi bilan butun dunyoga mashhur [1].

O'zbekistonda hozirgi vaqtda qovunning 160 dan ortiq navlari tarqalgan bo'lib, ular bir-biridan tezpisharligi, hosildorligi, kasalliklarga va boshqa noqulay sharoitlarga bardoshliligi, ta'mi, saqlanuvchanligi, tashiluvchanligi, qayta ishlash va quritishga yaroqliligi kabilar bo'yicha farqlanadi. Qovun navlari mevasining qanddorligi 10,4-14,9%gacha bo'ladi [2; 3].

Hozirgi davrda qovunning 36 navi Davlat Reestriga kiritilgan bo'lib, shundan: 9 tasi ertapishar, 15 tasi o'rtapishar, 12 tasi kechpishar navlardir. Davlat Reestriga kiritilgan ko'pchilik qovun navlari bir necha o'n yilliklar mobaynida yetishtirilib kelinmoqda [4].

Ma'lumki, qovun barglarida uglevodlar, azotli moddalar, organik kislotalar va boshqa birikmalarning sintezi va gidrolizlanishining kuchli biokimyoviy jarayonlari sodir bo'ladi. O'simliklarning turli qismlarida uglevodlar tarkibidagi o'zgarishlar turli omillar bilan bog'liq.

O'simlik barglaridagi uglevodlarning tarkibi fotosintez jarayonining intensivligi bilan belgilanadi. Ushbu jarayonning energiyasidagi o'zgarishlar uglevod tarkibidagi tegishli o'zgarishlarga olib kelishi mumkin. Mikroelementlar ta'sirida nafaqat uglevodlarning tarkibi, balki o'sishi, barglardan moddalarning chiqishi, protoplazmaning fizik-kimyoviy holati, shuningdek, oksidlanish-qaytarilish jarayonlari ham o'zgaradi. Mikroelementlar ta'sirida uglevod tarkibidagi o'zgarishlar ushbu elementlarning uglevod almashinuviga ko'p tomonlama ta'siri sifatida ko'rib chiqilishi kerak. Uglevodlar muhim oziq moddalar, qish davrida nafas olishning energiya zahirasi hisoblanadi. Bundan tashqari, ular o'simliklarni past harorat ta'siridan himoya qiladi. SHunday qilib, mikroelementlar uglevod almashinuvi jarayoniga katta ta'sir ko'rsatadi. Bir qator mualliflarning tadqiqotlarida ma'lum bir mikroelementlar ta'sirida o'simliklardagi uglevodlarning turli shakllari tarkibida sezilarli o'zgarishlar kuzatilgan. Bir qator tadqiqotchilar o'simliklardagi qand miqdorini oshirishda rux va borning ijobiy ta'sirini aniqlagan.

Materiallar va qo'llanilgan metodlar. Tadqiqotlarda qovunning Amiri, Sariq Gulobi va Qizil Gulobi navlari barglaridagi uglevodlar miqdori o'simlikning rivojlanish fazalarida (7 barglik, gullash, meva shakllanish) aniqlandi. Tahlil natijalariga ko'ra, barglardagi mannoza miqdori o'simlik ulg'aygan sari kamayib, saxaroza, kraxmal va gemitsellyuloza miqdori ortib borganligi qayd etildi.

Qand miqdori modifikatsiyalangan Bertran-Koreyshi usuli bilan aniqlandi.

Tadqiqot natijalari va ularning tahlili. O'simlikning 7 barglik davrida mannoza miqdori tajriba variantlarida 2,98-3,12 mg/100 g ni tashkil etib, eng yuqori miqdori kobalt qo'llanilgan variantda qayd etildi.

Qovun barglarida uglevod almashinuvini o'rganish butun vegetatsiya davrida amalga oshirildi. Biz uglevodlar asosan ikki guruh bilan ifodalanganligini ko'ramiz: spirtida eriydigan qand va polisaxaridlar. Qand guruhida saxaroza juda katta miqdorda (50% gacha va undan ko'p) mavjud. Mazkur qandning fiziologik va biokimyoviy ahamiyati adabiyotlarda ko'plab yoritilgan. A.L.Kursanov [3] kraxmalning biokimyoviy jihatdan saxaroza bilan maltoza o'rtasida kuchli bog'liqlik mavjudligini aniqlagan. Olim ushbu qandning urug'lanish davrida uglevodlar harakatida alohida rolini ta'kidlaydi. Bargdan assimilyatlarning asosiy qismi saxaroza shaklida mevaga

o'tadi. Qovundagi bu uglevodning yuqori miqdori nisbatan trinspirin monozaolari o'simlik hosilini oshirish uchun imkoniyatlari kattaligidan dalolat beradi. Saxaroza, askarbin kislota va o'simliklarning qurg'oqchilikka chidamliligi o'rtasida ham muayyan bog'liqlik mavjud. Binobarin, biz ham qovun o'simligining qurg'oqchilikka chidamliligi va ularning erta pishib etilishini tasdiqlaymiz. Shunisi e'tiborga loyiqlik, uglevodlar miqdori Amiri navida ko'proq, Qizil gulobida biroz pastroq, Sariq gulobida esa undan ham kamligi aniqlandi.

Mis, rux va qisman marganes ta'sirida mazkur qand miqdorining ko'payish tendensiyasi ularni tuproqqa qo'llash variantlarida aniq namoyon bo'ldi. Polisaxaridlar mevaning o'sish davrida qovun barglaridagi oz miqdorda kraxmal emas, balki gemitsellyulozani o'z ichiga oladi. Shuni esda tutish kerakki, gemitsellyuloza sitaza fermenti tomonidan emas, balki amilaza tomonidan qayta ishlanadi, ammo ikkinchi holatda gidroliz jarayoni faqat yuqori haroratlarda sodir bo'ladi. Binobarin, uglevod almashinuvi uchun sovuq emas, balki issiq iqlim lozim.

Shunday qilib, biz bu o'simlikning termofil tabiati haqida xulosa qilamiz. Bu ma'lum darajada mantiqiy bo'ladi. Mikroelementlar va polisaxaridlar o'rtasida hech qanday bog'liqlik aniqlanmadi. 2020 yilda barglardagi uglevod almashinuvi bo'yicha tadqiqot faqat qandga qaratildi.

Asosan mis, marganes va rux ta'sirida saxarozaning mutloq va nisbiy miqdori ortdi. Gullash va meva o'sish fazasida umumiy qand miqdorining kamayishi aniqlandi. Bu ehtimol, qandning vegetativ organlardan mevaga harakati tufayli bo'lishi mumkin. Ko'p hollarda, saxarozaning ortishi kuzatildi, ehtimol umumiy qand miqdorining ko'payishi saxarozaning ortishi tufaylidir. Navlar bo'yicha ma'lumotlarni solishtirsak, Qizil gulobi navida qand biroz ko'proq to'planishini ta'kidlaymiz. Yana bir bor xulosa shuki, urug'lar mikroelementlar eritmasida namlanib ekilgandan ko'ra, mikroelementlar tuproqqa qo'llanilganda qand ko'proq to'planadi.

Xulosa o'rnida aytganda, mikroelementlarning o'simliklarning uglevod almashinuviga ta'sirini o'rganish shuni ko'rsatdiki, saxaroza va gemitsellyuloza rux, marganes, mis mikroelementlari ta'sirida navlarning ko'pgina ijobiy xususiyatlarini namoyon qiladi, saxaroza biosintezini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Mavlyanova R., Rustamov A., Khakimov R., Turdieva M., Padulosi S. O'zbekiston qovunlari. –T., 2005, -205 b.
2. Остонақулов Т., Санаев С., Хамдамова Э. Самарқанд қовунлари. –Самарқанд, 2016. -39 б.
3. Тилавов Х., Остонақулов Т., Амантурдиев И. Қовун навларининг қуритишга яроқлилиги // О'zbekiston qishloq xo'jaligi. 2018. -№10. -Б.31-32.
4. Лапасов В., Санакулов А.Л. Қовуннинг шифобахш хусусиятлари ва етиштириш технологиясининг айрим жиҳатлари // Ветеринария ҳамда чорвачилик илмини ривожлантиришдаги илк қадамлар. Иқтидорли талабалар ва магистрларнинг илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами. 6-7 май 2020 йил. –Самарқанд, 2020. –Б. 373-376.

DEVELOPMENT OF ORAL SPEECH IN ENGLISH LANGUAGE

*Akramaliyeva Bakhtigul**2nd year student of the Faculty of Translation of the
Uzbekistan State University of World Languages*

Abstract: This article aims to increase the interest of students of general Secondary School in the English language and to give them insight in simple ways as well as to make effective use of visual aids. Current research provides extensive explanation in terms of the development of speech perception and perceptual learning.

Keywords: oral speech, speech activity, the grammatical side of speech, vocabulary, communication, mathematical aspect, knowledge and upbringing.

One of the most basic tasks in teaching and educating students is to teach students the native language, as well as to teach foreign languages, from this point of view, to teach English. It is to get the student interested in the English language, to develop his speech in English, to teach speech attitude, manners. the main purpose of cultivation: is to develop the oral speech of students in the English language, the formation of the skills of conversational communication with the surrounding people. Speech integrative function includes many special functions: 1. To introduce students to classrooms and surroundings, to develop their speech, to enrich their vocabulary 2. Formation of the grammatic side of speech. 3. Nurturing the sound culture of speech. Working on the dictionary is also carried out by introducing visual weapons from the images in the classroom, as well as introducing them to the environment. In the process of acquaintance of readers with the objects on the sides, phenomena, plants, animal world, etc., we will tell their names, attributes, characteristics in English words. For example: the name of the items means: (things) mirror (Mirror) comb (comb), soap (soap), carpet (carpet), cupboard, (traumatic) bad (Kirov), tablecloth (tablecloth). Vegetables: (carrot(carrot), cabbage (cabbage), turnip (turnip), cucumber (cucumber), which means vegetables. Fruits: (fruits) apple (apples), pear (pears), cherry (Cherry), peach (peach), banana (banana), grape (grapes) domestic animals (pets) rooster (Rooster), hen (Chicken), horse (Horse), cow (Cow), dog (dog), cat (Cat), goat (goat). Verbs (representing action) washing (wash), cleaning (clean), doing iron (iron), cooking (brew) and others. Adjectives: words (adjectives) big (large), small (small), red (red), green (green), hot (hot), cold (cold), etc. are included in the dictionary of pupils in the process of acquaintance with the classrooms and environs of the students, as a result of which their dictionary is enriched, speech develops. In English lessons, it is very important to work with a dictionary, the teacher, with the help of a selective and dialogical speech, which will help the students to enter into a conversational dialogue with their partner in

English, will be able to enter into their speech. They not only teach students to understand the translation of words, but also become accustomed to actively practicing these words in speech. Dictionary is the building material of the language. Grammaticals, however, determines the change of words in the sentence and their way of connecting. In addition, grammatics determines the construction model of the language (word-building, word-changing). The more early the reader mastered all the grammatical forms of the English language, the faster it develops both intellectually and in colloquial terms. If the grammatic side of speech is incorrectly formed in the reader, the development of the mind is delayed. The teacher must correct the grammatic mistakes in children's speech in each type of training and game. Not corrected in time, the grammatical error is strengthened in the child's speech, which also causes the appearance of grammatical errors in the speech of other children who listen to it. However, in specially organized games in child speech, it is necessary to timely eliminate thematigmatic errors that arise in the speech of the child by working on warning him or her of these negative aspects. In special organized games and classes, the child's attention is attracted only to the necessary grammatic forms. A word, a change in its form, a word combination or sentence, they remain the content of their mental activity. As a result of taking such classes consistently and consistently, children begin to understand how to speak, try to speak competently beautifully. Classes organized in the spirit of comfortable workmanship prevent the child from distracting attention, they carefully listen to the teacher's explanations, instructions, observe the speech of their comrades. They take a sample of speech in training and use it in their speech. Many students become the closest assistant of the teacher in correcting the mistakes of their fellow students. In carrying out special exercises, which are organized for the purpose of warning, correction of grammatical errors in children's speech, it is necessary to follow the following methodological instructions. Gram training on the formation of the right speech from the point of view has an instructive game character, in which visual materials or visualmasiz are conducted. For each initial class is selected instructional games, exercises corresponding to the program content. For example: for the first classes "English alphabet", "Numbers", "Domestic animals", "Family" and others. For the second class and higher classes, use Verbs, Jobs, Body, Seasons, Months and weeks, and so on. It is necessary to correct the mistakes in the child's speech with a friendly, kind attitude. Never repeat the mistake in the child's speech is naughty, it is permissible to repeat the words, educational games in which the good is correct, the teacher during the lesson is obliged to monitor the child's speech and correct the grammatic mistakes during the yakiturly homogeneous games. In the reader's speech, it is necessary to correct thematigmatic mistakes in the course of the lesson in a sufficient tone of voice, making them more auditory to other students. In addition to teaching students how to speak correctly, it is also necessary to teach the sound culture of speech. Students will

exchange some sounds because the English language has grown to the Latin alphabet. For example:” school “[sku:l] the word” school“,” book “[this:k] the word book,”bag ” [ba: g] bag. It is of great importance to teach colloquial speech (dialogue) in teaching knowledge and education to students. The formation of colloquial speech in a child is the ability to listen and understand the speech of others, to support colloquial speech, to answer and ask questions (ask questions). The degree of development of colloquial speech in a child depends on his vocabulary, on the possession of the grammatic side of the language. The appearance of school classrooms also occupies a special place. That is, the light should be enough, the tables, equipment should be suitable for the height of the pupils. There should be a constant sitting position of the students and the teacher, when the students are sitting at the table, the teacher should clearly see, the students should sit on the teacher, and the teacher-on the students. The air in the classroom should be constantly updated. In conclusion, I can say that the foundation of any strong-willed building is immortal. To some extent, this falsification also relates to the sphere of Education. Therefore, the more thorough the knowledge the student has in the class, the easier it will be to study in the upper classes. After all, the importance of kindergartens and schools, which serve as both a kindergarten and a primary school, can not be overemphasized for future students to adapt to school lessons, to be aware of the initial aspects of their cognitive skills. The teacher should pay special attention to students whose speech in the lesson is not well developed. Especially indecisive, one should approach the talkative pupils singly, not wanting to be polite, not being able to behave.

References

1. Starodubtseva, O. G. Types of exercises for the formation of lexical skills of oral speech in a non-linguistic university [Text] / O. G. Starodubtseva // Scientific and Pedagogical Review. - 2013. - Issue 2 (2). - pp. 45-48.].
2. Konyshova A.V. Modern methods of teaching English. - Minsk: TetraSystems, 2011. - 304 p.
3. Suvorova N. A. Interactive learning: new approaches. M.: Verbum, 2005. 42 p.
4. Baumer T. Handbuch Interkulturelle Kompetenz. Zürich: Orell Füssli Verlag AG, 2002. 223p.
5. Lamy M. N., Hampel, R. Online communication in language learning and teaching. London: Palgrave Macmillan, 2006. 258 p.
6. Stepanova S.N. Application of information and educational technologies in teaching a foreign language to students of a non-linguistic university / S. N. Stepanova // Philological sciences. Questions of theory and practice. Tambov: Diploma, 2014. - No. 9. - Part 2. - pp. 156 - 159.

SELF STUDY

*¹Qalmuratova Shaxlo**Student of Karakalpak State University
named after Berdakh, Uzbekistan**²Jumaniyazova Feruza**Teacher of Karakalpak State University*

Annotation: The article examines efficacious approaches of learning a particular subject individually. We attach importance to functional exercises, tips and substantial encouragement for those who desire to learn the aforementioned science spheres productively, provided with examples.

Key words: motivation, time, goals, notes, reviews, intention, schedule

In our fast-paced society, the significance of self study is becoming one of the essential phenomena. This is mainly because; today everyone who wants to improve his skills has a myriad of opportunities to learn individually. For instance: availability of well-developed technologies, internet services, electronic books and practice tutorials for individual learning on social media.

This article, in particular will focus on the activities that should be done during the process of learning individually. In this case, the main part might include a different number of paragraphs. Let us focus on each of them...

Initially, in order to develop the efficiency of studying individually one should keep a weekly and monthly schedule planner. For this the time and energy of individual have to be correctly-made. For instance spending 3 hours for reading per day and frequent break times. It would be productive if one deals enough time for each of his subjects and more time for difficult subjects. And individuals should organize study places that should be very comfortable for studying. They can design their study place with creative pictures, stickers which help to write the most important part of knowledge. Moreover, all needed tools such as notebooks, textbooks, pens, pencils, computer, dictionary, variety of books and others. Student should think only about studying for this there should not be obstructive actions such as phones ringing, doors opening and closing and many others.

One of the best ways to enhance one's knowledge is by using review tools as it makes learning more effective and interesting. For this one should design his own tools. Review tools could be concept maps, study, checklists and some cards. With the help of them student can revise and easily understand study skills.

As we know people who want to study individually should identify their learning channels. They could be visual learner, auditory learner and hands on learner. In this

place we can mention some tips for each of these learners. Firstly, visual learners ought to visualize what they are studying, have tools such as colorful pens, highlighters. They could learn by drawing pictures that are related to their subject, using mind maps and learn with the help of creative slides, videos. If we mention about auditory learners, they could learn easily by listening to productive post casts, reading out loud, having debates with their friend on particular subject and many other. As a hand on learner should use hands in order to write notes and tips, move around the room while studying, experiment with objects, should revise their topic on the process of working out or walking and the most significant is to be physically active. By conducting these rules one could achieve great results in studying.

There might be some tips for individuals who prefer self study.

1. Setting pragmatic goals
2. Maintaining study environment
3. Watching videos related to the subject
4. Assessing learning recourses
5. Learning what works for you and collaborating with other learners.

Now let us involve each of them. Initially, setting goals helps people to focus and enhance the productivity while gaining new knowledge. For instance, when wanting to learn foreign language, one should invest some time in this language. It might be writing article, reading poetry or listening foreign songs. In order to maintain learning environment, one should sit in front row for focusing his subject ,take notes with the help of highlightrs, and paper instead of mobile devices and keep silence. Individuals may use creative pictures or papers which have verious motivations on it. Watching videos has always high results according to its interesting contents. When people watch the topic that they need, they could visualise the process and could think deeply on it. By this they could listen the advices, opinions and motivations of other learners. During the process of learning students should assess learning resources. This is because unlike traditional classroom learning studying individually could be sporadic process which does not follow a strict plan and syllabus. They should focus only needed and productive information but not outdated or incorrect information. Moreover, people may use academic databases like Google Scholar, scientific journals or books. The effective method while studying is using online learning platforms. As they hone creativity of individuals. As mentioned above people should contact with each other while studying. For instance it could be their friends or people who are learning the same direction.

In today's world, there are myriad of books for self-study learners. Every learner could find effective books which are related to their spheres. Thus it may be very advantageous side of it. Additionally, there could be plethora of merits of self study.

- 1) Self study might be more entertaining than regular teaching.

- 2) It provides students with freedom of learning.
- 3) It makes learners more responsible and self-confident.
- 4) There will not be fear of criticism
- 5) Students could focus their loved subjects

On condition that one is learning individually, he will have the opportunity of opening the doors of gaining greater knowledge and he might not have to sign up for a traditional course or may not need the help of tutors. One main thing is studying harder with confidence in order to make one's dreams into reality.

References:

1. Importance of Self Study // [electronic resource]= Access mode: <http://targetstudy.com>
2. Mayland Community College. "Developing effective study habits"

**TA'LIM JARAYONIDAGI INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR - O'QUV
MASHG'ULOTLARNI MODULLI TEXNOLOGIYA ASOSIDA
LOYIHALASHNING ASOSI SIFATIDA**

A.X.Xoshimov, K.E.Bolliyev

Qarshi davlat universiteti o'qituvchilari

Annotatsiya: Ushbu maqolada Ta'lim jarayonida ishlatiladigan innovatsion texnologiya va metodlar, modules texnologiya asosida loyihalash haqida malumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim, innovatsion metodlar, bilim, ko'nikma, muammo, axborot, texnologiya.

XXI asr boshlarida barcha rivojlangan mamlakatlarning ilmiy siyosati fanning o'z potensialini mustahkamlash bilan bir qatorda, uning yutuqlarini samarali amalga oshirishni ta'min etadigan jarayonlarga ham qaratilmoqda. Jumladan, innovatsiyalarni yaratish va tarqatishning, puxta ishlab chiqilgan mexanizmi jamiyatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy quroliga aylanmoqda. Jamiyat hayotida ro'y berayotgan o'zgarishlar ta'lim tizimi oldiga yangi muammolarni qo'yimoqdaki, bularga nimani o'qitish va qanday o'qitish muammosi dolzarb qilib qo'yilmoqda.

O'qitish asrlar davomida ma'lum bilimlar majmuini egallashdan iborat bo'lib kelgan bo'lsa, hozirgi paytda bilimlarning bir avlod hayoti davomida eskirib qolayotganligini kuzatish mumkin. Bunda, bilimlar hajmi, hatto ayrim ixtisosliklar doirasida ham shunchalik ulkanki, mavjud o'qitish metodikalari asosida uni o'zlashtirish amalda mumkin bo'lmay qoldi. Bularning hammasi ta'lim oldida yangi axborotni mustaqil qabul qilish, baholash va tegishli qarorlarni qabul qilishga qodir bo'lgan ijodkor shaxsni tarbiyalash vazifasini qo'yimoqda.

XX asrda ro'y bergan ko'pchilik falokatlarning sababi texnosferadagi texnologik mashina va jihozlarida emas, balki mutaxassis kadrlarning kasbiy kompetenlikning yetishmasligidadir. Bunday muammolarni hal etishda ta'lim tizimi ham yetakchi o'rinlardan birini egallaydi [60].

Ta'lim samaradorligini oshirish uchun ta'limga jumladan, texnologiya fanlarini o'qitish jarayoniga innovatsion texnologiyalarni qo'llash hozirgi kunning talabi hisblanadi.

Bunda mazkur fanlarning mazmuni asosiy o'rinni egallaydi hamda unga asos bo'ladigan ushbu fanlarning didaktik maqsadlarini haminobatga olish lozim bo'ladi, shu jumladan:

- talabalarning pedagogik-psixologik, metodik tayyorgarligini shakllantirish;

- mutaxassislik malaka talablari asosida talabalarning kasb-hunar madaniyati, ijodiy va ijtimoiy faolliklarini rivojlantirish;
- texnologiya fanlarini o'qitishning samaradorligini oshirishga imkon beradigan innovatsion texnologiyalar bilan tanishtirish.

Ta'lim-tarbiya jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etish, avvalo, mavjud innovatsion texnologiyalarni tahlil etish, o'qitiladigan fanlarning mazmunini e'tiborga olgan holda, ularni qo'llash yuzasidan metodik tavsiyalar ishlab chiqishni taqozo etadi.

Ishlab chiqilgan metodik tavsiyalarni ta'lim jarayonida amaliyotga tatbiq etish va ularning samaradorligini aniqlash pedagogikada muhim ahamiyatga ega. Ta'lim-tarbiya jarayonida innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish mazkur fan o'qituvchilaridan muayyan tayyorgarlikni talab etadi.

Pedagogik kadrlarni, xususan, matematika turkumiga kiruvchi fan o'qituvchilarini innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorlashda ularning metodik tayyorgarligini shakllantirish jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etish mazkur jarayonning samaradorligini orttirishga zamin tayyorlaydi.

Oliy ta'lim muassasalarida tashkil etiladigan ta'lim-tarbiya jarayoniga innovatsion texnologiyalarni qo'llash quyidagi didaktik maqsadlarni ko'zda tutadi:

- ta'lim-tarbiya jarayonini shaxsga yo'naltirish, uning Davlat ta'lim standarti bilan belgilangan bilim, ko'nikma va malakalarni egallash samaradorligini oshirish;
- talabalarning kasbiy-pedagogik, metodik tayyorgarligini oshirish, ularni innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorlash;
- talabalarning innovatsion texnologiyalarga asoslangan mashg'ulotlarda faol ishtirok etishini ta'minlash va ta'lim-tarbiya jarayoni subyektiga aylantirish orqali innovatsion texnologiyalardan foydalanish uchun zarur bilim, ko'nikma va malakalarni egallashiga zamin yaratish.

Yuqorida qayd etilgan didaktik maqsadlarni amalga oshirish talabalarni kasbiy tayyorlash, ularning bilim, ko'nikma va malakalarini oshirish, matematika turkumiga kiruvchi fanlarni o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish zaruratini keltirib chiqaradi.

Bu esa talabalarning kasbiy mahoratlarini shakllantirishda innovatsion texnologiyalaridan foydalanishni, ta'lim-tarbiya jarayoni samaradorligini oshirish, ularni innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorlashni ustuvor maqsad qilib belgilashni talab etadi.

Innovatsion texnologiyalar sharoitida talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishda kasbiy-pedagogik tayyorgarlik muhim o'rin tutadi. Uning tarkibiy qismlari ilmiy-nazariy va pedagogik-psixologik tayyorgarlikdan iborat.

Shu sababli innovatsion texnologiyalar sharoitida talabaning bilim, ko'nikma va malakalari tarkibiy qismlariga muayyan o'zgartirishlar kiritish, uning mazmunini yangilash, mazkur tayyorgarlikni amalga oshirishda fanlararo aloqadorlikni amalga

oshirish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqish, matematika turkumiga kiruvchi fanlarni o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish yo'llarini ishlab chiqish dolzarb pedagogik muammolaridan biri sanaladi.

Tadqiq etilayotgan muammo mohiyatini ochib berishga xizmat qiladigan ilmiy manbalarni o'rganish talabalarning kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni egallashga ko'mak beradigan metodik adabiyotlarini takomillashtirish kerakligini ko'rsatdi. Bu sohadagi manbalar tadqiq etilayotgan muammoning muayyan jihatlarini yoritishga xizmat qilganligi bilan alohida ahamiyatga ega. Ta'lim muassasalarida innovatsion ta'limni rivojlantirish va takomillashtirish sohasida B.A.Abdullayev [2], Л.Н.Ващенко [12], О.В.Иншаков [25], Е.Лебедева [33], tadqiqotlar olib borishgan, pedagogika sohasida innovatsion model va metodlarni qo'llash ishlariga О.М.Железнякова [22], М.В.Кларин [28], К.Б.Колбаев [29] kabilar o'z hissalarini qo'shgan;

Innovatsion ta'lim texnologiyalari sharoitida talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish jarayonini loyihalash va uni amalga oshirish quyidagilarni taqozo etadi:

- innovatsion ta'lim texnologiyalari sharoitida talabaning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishga ilmiy-amaliy jihatdan yondashish;
- texnologiya fani o'qituvchilarining e'tiborini innovatsion ta'lim texnologiyalari, usullari va shakllaridan foydalanish masalalarigajalb etish;
- innovatsion ta'lim texnologiyalari sharoitida texnologiya fani o'qituvchisining metodik tayyorgarligini shakllantirish tizimini yaratish;
- innovatsion ta'lim texnologiyalari sharoitida talabalarni bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish jarayonini faollashtirish uchun ularni rag'batlantirish yo'llarini ishlab chiqish;
- talabalarni ko'proq innovatsion ilmiy-tadqiqot ishlariga jalb etish;
- innovatsion ta'lim texnologiyalari sharoitida talabalarni bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish metodikalarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish.

Ta'lim sifati va samaradorligini oshirish, raqobotbardosh kadrlarni tayyorlash masalasi innovatsion pedagogik texnologiya va uning tamoyillari asosida ishlab chiqilgan ta'lim jarayonining loyihalari hamda uni amaliyotda qo'llashda foydalaniladigan zamonaviy va interaktiv usullar asosida amalga oshiriladi.

Innovatsion pedagog texnologiya to'g'risidagi bilimlarga ega bo'lishi, yangilik yaratish va ularni tatbiq etish, ilg'or tajribalarni targ'ibot qilish, ommalashtirish, innovatsion faoliyatlarning natijalarini baholash bo'yicha zaruriy bilim va malakalarga ega bo'lishi zarur. Shundagina, kelajak uchun yetuk, bilimli, fidoiy, mahoratli texnologiya fani o'qituvchilarini tayyorlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mavlyanov A., Javlonov Sh.S., Abdalova S., Yusupova L. Pedagogik texnologiya tamoyillari asosida dars mashg‘ulotlarini olib borish texnologiyasi. T. 2010 . -117 b.
2. Maxamov X.T., Bolliyev K.E., Qurbonov B.E. “Texnologiya ta’limi praktikumi” amaliy ishlar (uslubiy qo’llanma). Qarshi-2021 y.
3. G‘afforova T. va boshqalar. Ta’limning ilg‘or texnologiyalari. - Qarshi.: Nasaf. 2003. -112 b.
4. Якубов С.Х., Холмуродов Д.С. Совершенствование технологической подготовки современного спетсиалиста. Моделирование процесса формирования учебно-познавательной деятельности учащихся профессионального колледжа: монография / С. Х. Якубов, Д. С. Холмуродов. - Deutschland, Palmarium Academic Publishing, Saarbrucken, 2017. - 90 p.
5. Якубов С.Х., Якубова Л.С. Методическая система инновационной подготовки учителей технологии при переподавании обшетехнических дисциплин//Мир образование-образование в мире. Научно-методический журнал, 2022. №1(85).- С 83-92.

SPECIFICITY, MECHANISMS AND TEACHING OF CEFR IN UZBEKISTAN

Musulmonov Rustam Hamza o'g'li.

Surxondaryo viloyati Boysun tumani 47-maktab

Ingliz tili fani o'qituvchisi

Annotation: The Common European Framework of Reference (CEFR) is the most comprehensive, and the most widely used set of foreign language education standards throughout the world. The recent reforms in foreign language teaching in Uzbekistan have mainly touched upon teaching English language in all levels and stages of education. At this point CEFR plays as the main framework to be adopted in developing the national standard. In this article, we shall discuss reforms of adoption and implementation of the new standard which was a requirement of time and has started a new era in the whole system of foreign languages learning in Uzbekistan.

Keywords: CEFR, teaching, learning, assessment, CEFR levels, education, stages of education, foreign language.

INTRODUCTION

The beginning of 2000's marked a new era in foreign languages teaching in Uzbekistan when all stakeholders including teachers, students, schools, colleges, lyceums and universities started to feel the changes in the way of foreign languages were taught and learned. (Jalolov 2015). In order to provide effective higher education, Uzbekistan accepted significant reforms by performing use of the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) and National Qualifications Framework (NQF) in the country. CEFR standards provide effective learning of foreign language EFL classes. Both projects will take part in the implementation of Presidential Decree № 1875 of December of 2012 in enhancement of the teaching and learning of foreign languages in order to strengthen the communication skills and international effect of future Uzbekistan specialists in all fields.

MATERIALS AND METHODS

Overview of the Common European Framework of Reference for Languages

The Common European Framework of Reference for Languages, which is commonly referred as CEFR (Council of Europe, 2001) is considered as an innovative language policy document designed and developed by the language policy division of the Council of Europe in the 1990s. The CEFR facilitates cooperation among various educational institutions and educational and other stakeholders around the world, moreover, providing easier mobility opportunities for professionals and common citizens across countries (Council of Europe, 2001). Goullier (2007) and North (2007) suggest that the CEFR is a descriptive document, rather than a prescriptive document. In other words it

refers and can be used with all languages and its primary goal is to enhance language practitioners’ reflections on their specific educational and geographical contexts, language learners and language teaching objectives. According to North (2007, p. 656) the CEFR is defined as a “concertina-like reference tool, not an instrument to be applied”. Therefore, it should be referred, consulted and adapted depending on the needs and realities of a definite local area rather than blindly followed as a set of concrete unchangeable and discrete rules. It was published online in 1996 and in 2001 it was introduced in a paper version.

RESULTS AND DISCUSSION

Since its gaining popularity around world the CEFR document has been translated into 39 languages and has been used and/or referred by a number of countries around the world for the development and introduction of foreign language policies, including Uzbekistan. As it is declared by the Council of Europe the main purpose of the CEFR is the alignment of language learning, teaching, assessment and testing and ultimately guarantee correlation of learning outcomes across languages, contexts and countries. The document “provides a common basis for the elaboration of language syllabuses, curriculum guidelines, examinations, textbooks, etc.” (Council of Europe, 2001 p1). The development of the CEFR coincided with fundamental changes in language teaching, with the move away from the grammar-translation method to communicative approach. That is to say, the document is considered to act as a tool that can “be used to analyze L2 learners’ needs, specify L2 learning goals, guide the development of L2 learning materials and activities, and provide orientation for the assessment of L2 learning outcomes” (Little, 2006, p167), and in coherent and comprehensible way. The CEFR 1 - depicts competencies language learners need to form to be an effective language user; 2 – it suggests sets of “can do” descriptors that point out what learners can do when they reach a certain competency in a definite proficiency level; 3 – it offers instructional guiding principles on how to teach and assess learners competencies; 4 - it offers a common reference level scales for the comparability and recognition of language competences across contexts and countries.

The CEFR provides a reference point for language competency around the world as in the Table N1:

Global	CEFR scale	General Level	TOEFL (ICT)	Cambridge ESOL Level	IELTS Level
Proficient User	C2	Advanced		CPE	IELTS 7-8
	C1	Upper-Intermediate	233-270	CAE/BEC/Higher	IELTS 6-7
Independent User	B2	Intermediate/Upper Intermediate	152-213	FCE/BEC Vantage	IELTS 5-6
	B1	Pre-Intermediate	100-133	PET/BEC Preliminary	IELTS 4
	A2	Elementary	40-85	KET	IELTS 3

Basic User	A1	Beginner	-	Starters, Movers, Flyers	IELTS 0-2
-------------------	----	----------	---	-----------------------------	-----------

CONCLUSION

Uzbekistan has already established teaching English language in all levels and stages of education based on CEFR as the main framework to be adopted in developing the national standard. Graduate learners of Uzbekistan educational system who are able to communicate as fluently and proficiently as possible in English so that language communication skills make them more employable and better to undertake further study and research in their further career.

REFERENCES

1. J. Jalolov. Methodology of the English language Teaching -T .: 2015.
2. Khoshimov O., Yakubov I. Methodology of the English language Teaching -T .: 2003.
3. Little, David. (2006). The Common European Framework of Reference for Languages: content, purpose, origin, reception and impact. Language Teaching 2.
4. Little, David. (2007). The Common European Framework of Reference for Languages: Perspectives on the Making of Supranational Language Education Policy. Modern Language Journal, 91(4), 645-655.
5. Little, David. (2011). The Common European Framework of Reference for Languages: A research agenda. Language Teaching, 44(3), 381-393.
6. Goullier, F. 2007. Council of Europe Tools for Language Teaching. Common European Framework and Portfolios. Paris: Didier

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA AJDODLAR MEROSIDAN FOYDALANISH YO'LLARI

Axmedova Mahliyo Ro'ziboy qizi
Urgut tumani 113-umumta'lim maktabi
Boshlang'ich sinif o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada muallif o'quvchilarning ma'naviy dunyoqarashini shakllantirishda o'tmish mutafakkirlarining shaxsi va asarlariga oid mavzulardan foydalanib, o'quvchiga tushunarli qilib yetkazib berish haqida fikr yuritgan.

Kalit so'zlar: Irodali inson, pedagog, o'quvchi, uslub, savodxonlik, interaktiv, zamonaviy pedagogik texnologiyalar.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-marifiy o'zgarishlar mazmunida tarixiy, milliy, ma'naviy qadriyatlarni o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Beruniy, Kaykovus singari Sharq mutafakkirlari e'tirof etgan inson ma'naviy kamolotining zaruriy shartlaridan biri mustaqil va mantiqiy tafakkurdir. Bu jarayonda o'quvchi mukammal faollik, ijodkorlik, tashabbuskorlik ko'rsatadi. Madaniy merosimizga o'zlarining beqiyos hissalarini qo'shgan allomalarimiz Beruniy, Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Qoshg'ariy, Yusuf Xos Hojib va boshqalar ijodini o'rganish kelajak avlod uchun katta ma'rifiy-tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Ularning har biri jahon sivilizatsiyasining rivojiga tegishli hissasini qo'shib kelgan. Bu silsilada Yusuf Xos Hojibning nomini ham faxr va iftixor bilan tilga olish mumkin. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» hamda Mahmud Qoshg'ariyning «Devoni lug'otit-turk» asarlari ma'naviyat durdonalaridan biridir. Shu o'rinda «qomusiy» so'zini qo'llaganimiz tasodifiy emas. Har bir yaratilgan asar o'quvchini, kitobxonni bir yo'nalishda tarbiyalaydi. «Qutadg'u bilig» asari esa davlatni idora qilish usulini, siyosatini, qonun-qoidalarini, rasm-rusumlarini, axloqiy prinsiplarini o'zida mujassamlashtirgan, qomusiy asar sifatida yuzaga keldi. Bu asar didaktik yo'nalishga ega bo'lib, unda davlatni idora qilish usullari, oddiy xalqdan tortib oliy darajadagi mansab egalari elikxonlargacha □ olim, shoir, dehqon, chorvador, kosib singari ko'plab tabaqa, toifa, ijtimoiy guruhlarning fe'l-atvori qanday bo'lishi lozimligi, davlat qurilishi, turli ijtimoiy tabaqalarning jamiyatdagi o'rni va ahamiyati, umuman, siyosiy-ijtimoiy, moddiy-ma'naviy, axloqiy-tarbiyaviy masalalar o'sha davr talabi nuqtayi nazaridan yo'l-yo'riqlar badiiyat qonunlari asosida tavsiflangan. Yusuf Xos Hojib o'z zamonasining donishmandi, mutafakkiri, ilg'or fikrli faylasufi edi. U o'z asarida ilm-fan, bilim va zakovatga alohida e'tibor bilan yondashadi:

Bilimsiz kishi bir yemishsiz yig'ach,

Emishsiz yig'achig' neku qilsu ach.

(Bilimsiz kishi bir mevasiz yog'ochdir, Mevasiz yog'ochni och kishi nima qilsin).

Bu ifodalarning ixcham, lo'nda, samimiyat bilan yo'g'rilganligi e'tiborni tortadi. Ifodaning ravonligi, tilga olinayotgan hodisaning tabiiyligi, bevosita kundalik turmush bilan zich bog'lanib ketganligi ham uning ta'sir kuchini oshiradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini ma'naviy-axloqiy jihatdan barkamol, bilimli inson qilib tarbiyalash vazifasi ko'p jihatdan boshlang'ich sinflarda ta'limni to'g'ri uyushtirish, xususan, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish, ularning nutqini talab darajasida o'stirish bilan o'zaro bog'liq. So'z zahirasi boy o'quvchining fikrlash doirasi keng, ma'naviyati yuksak, o'qish-o'rganishga ishtiyoqi baland bo'lishi tabiiydir. Boshlang'ich sinflardagi o'qish darslari orqali o'quvchilarda savodxonlik sifatleri shakllantiriladi, kitobga bo'lgan muhabbat tuyg'usi uyg'onadi, ularning atrof-muhit haqidagi bilimlari kengaytiriladi, nutq va tafakkuri oshadi. Nutq tarbiyasida «matn» ham markaziy tushuncha hisoblanadi. Zero, umumiy o'rta ta'lim maktabida nutqni rivojlantirish bo'yicha ishlarning pirovard maqsadi o'quvchini o'z fikrini og'zaki va yozma shaklda erkin bayon qilishga o'rgatishdir. Bola kichik yoshida ta'sirchan, atrofdan kelayotgan barcha ma'lumotlarni tez qabul qiluvchi bo'ladi. U nimani eshitsa, eshitganicha talaffuz qilishga va uni, nutqida qo'llashga intiladi. Shuning uchun ham boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'quv yili boshidanoq nutq doirasini aniqlab, nutqidagi nuqsonlarni bartaraf etish choralarini ko'rish va ular ustidan ish olib borish lozim. So'z boyligi o'quvchilarga barcha fanlardan beriladigan bilimlarni tez va puxta o'zlashtirib olish hamda ta'lim dasturlarida ko'zda tutilgan ko'nikma-malakalarni o'zlashtirishga zamin yaratadi. O'quvchilarning o'qish malakalarini takomillashtirish, savodxonligini oshirish, nutqini o'stirish talabi zaminida, nutq madaniyati turadi. Farzandlarning ma'naviy kamolotida qadimdan nutq madaniyati va odobiga alohida ahamiyat berib kelingan. O'qish, tarbiya, hatto ona tili darslarida ham o'tmishda yashab o'tgan, odob-axloq bobida tengsiz madaniy meros qoldirgan ayrim ulug' bobokalonlarimiz, jahon ilmu fanining benazir siymolarining yozib qoldirgan asarlari o'rganiladi. Shuningdek, hozirgi davrning zabardast yozuvchilari asarlari, xalq og'zaki ijodi namunalari o'rganiladi. Bu o'quvchilarni sharqona odob-axloq ruhida tarbiyalashda boy imkoniyatga ega, muhim omil bo'ladi.

Masalan, 1-sinf «O'qish» kitobida «Ajdodlarimiz faxrimiz» bo'limida Amir Temur, Alisher Navoiy, Mirzo Ulug'bek, Bobur kabi sarkarda, davlat arbobi, yozuvchi, olimlar hayoti va ijodi bilan tanishamiz. Ularning hayotiy tajribalari asosida yuzaga kelgan pandlari, o'g'itlari, hikmatli so'zlar berilgan. Shuningdek, ularni hayoti bilan bog'liq tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan hikoyat, rivoyatlar keltirilgan Alisher Navoiyning «Bilmaganni so'rab o'rgangan olim, orlanib so'ramagan o'ziga zolim», «Oz-oz o'rganib dono bo'lur, qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur» kabi hikmatli so'zlari bilim olishga intilish, bilim esa

oz-ozdan o'rganib yig'iladi. Uni keyin birdaniga egallab olaman deb o'ylash noto'g'ri. Bilmagan narsasini kibr bilan so'ramaslik faqat zarar keltirishi ta'kidlangan. «Chin so'zni yolg'onga chulg'ama, chin ayta oladigan tilni yolg'onga bulg'ama» to'g'ri so'zlik xususida bitilgan mazkur hikmat to'g'ri, chin so'z insonni ulug'likka yetaklasa, «Yaxshi kishi yomonlarga ham yaxshiligini unutmaz», «Yaxshilikni bilmasang yaxshilarga qo'shil» hikmatlar bolalarni yaxshilik qilishga undaydi. Navoiyning donoligini ifodalovchi «Non isi» hikoyati o'quvchilarni hushyorlikka, sezgirlikka undaydi. Bu hikoyat sahnalashtirilsa, uning ta'sirchanligi yanada ortadi. «Sharafli burch» hikoyati esa bolalarni o'tmishdagi ajdodlarimiz ruhini, hokini hurmatlash, ularni bot-bot eslab turish haqida bolani ogohlantiradi.

Amir Temurning do'stlik haqidagi gaplari: Yaxshini yomon kunda sina. Sodiq va vafodor do'st o'z do'stini ranjitmaydi. Dushmandan qo'rq, munofiqdan qo'rq, do'stlik sinovda chiniqadi. Birliksiz kuch bo'lmas. Bular o'quvchilar orasida do'stlik, mehr-oqibatning mustahkam bo'lishiga yordam beradi. Aql va adolat haqida: Bir kalima shirin so'z qilichini qinga kirgizadi. Kuch adolatdadir. Oq bo'lsang ont ichma. Til qilichdan o'tkir. Qo'rqmasang yov qochar. Boshga qilich kelsa-da, rost so'zla kabi dono fikrlar zamirida tajribalar yotganini Amir Temur hayotidan olingan misollar bilan tushuntirilsa uning samarasi yaxshiroq bo'ladi. Bu kabi hikmatlarda ilgari surilayotgan fikr-g'oya o'quvchilarga tushuntiriladi. Ularga o'quvchilarning munosabatlari so'raladi. So'ng ular yod oldiriladi. Bunday hikmatlarga amal qilish ta'kidlanadi. Amir Temurning muruvvatpesha, saxovatli va ojizlarga mehr ko'rsatishi haqidagi hikoyat o'quvchilarni tabiatni asrashga, qush va parrandalarga, umuman, jonivorlarga bo'lgan munosabatini o'zgartiradi.

Shunday ekan, o'quvchilar nutqini o'stirishga yo'naltirilgan amaliy vazifalar hal etilishi lozim. Shu o'rinda 1-sinf o'qish kitobini «Biz-buyuklar avlodi» bo'limi orqali birinchi bo'lib yozuvchi Muhammad Alining «Amir Temur» bobomiz haqida ibratli matn berilgan bo'lib, undan so'ng Amir Temur o'g'itlari o'quvchilarga aniq va tushunarli holda bayon etilgan. Bo'limdagi mavzularni o'tishda quyidagicha usullarni qo'llashimiz mumkin. O'quvchilar buyuk mutafakkirlar: Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek, Bobur Mirzo va Amir Temur nomlarini esda saqlab qolishlari lozim.

Agar o'quvchilarni boshlang'ich sinfdan boshlab ma'naviy dunyoqarashini shakllantirar ekanmiz, birinchi navbatda ularning qiziqishlarini, bilish darajasini

hisobga olishimiz kerak. Ma'lumki boshlang'ich sinf o'quvchilarining yoshi 7□11 yoshni tashkil etsa, ularning o'yin faoliyatiga bo'lgan qiziqishi 75□80 foizni tashkil etadi. Shu o'rinda o'quvchilar ma'naviy dunyoqarashini o'stirish va barkamol inson qilib voyaga yetkazishda quyidagi gapga ahamiyat qaratish lozim:

– o'quvchilar ma'naviy dunyoqarashini o'stirishda mavzularni, ma'naviy tushunchalarni bir-biri bilan chambarchas bog'liq tarzda o'rgatib borish.

– ma'naviy dunyoqarashini shakllantirishda o'qish darslarida berilgan o'tmish mutafakkirlarining asarlariga oid mavzulardan keng foydalanish va o'quvchiga tushunarli qilib yetkazib berish.

– o'quvchilarning mavzularni o'zlashtirishlariga, mustaqil fikrlashlariga erishish choralarini topish.

– har bir darsga ijodiy yondashish.

– darsda turli usullardan, interaktiv metodlardan, ilg'or pedagogik texnologiyalardan, o'rinli va maqsadga muvofiq foydalanish.

– turli didaktik o'yinlar bilan o'quvchilarni mavzuni o'rganish va o'zlashtirishga qiziqtirish.

– metodik yangiliklardan va pedagogik tajribalardan har doim boxabar bo'lib, ularni ta'lim jarayoniga tatbiq etish.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, boshlang'ich sinflarda maktab ta'limining yetakchi predmetlaridan bo'lgan o'qish darslari orqali olingan bilimlar poydevori quriladi. O'quvchilar ma'naviy dunyoqarashini o'stirishda eng munosib, eng qulay metod va usullardan, ilg'or pedagogik texnologiyalardan o'z o'rnida va maqsadga muvofiq foydalanish, o'qish-o'qitish ishlarida samarali natijalar beradi. Pedagog va o'quvchilarning birgalikdagi ijodiy faoliyati mavzularning o'zlashtirilishini osonlashtiradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Sariyev Sh. Ma'naviyat ko'zgusi. O'quvchilarning milliy ma'naviyatini shakllantirishda boshlang'ich ta'limning o'rni. □ T.: «TDPU», 2009. □ 250
2. Xalq ta'limi sohasida axborot-kommunikasiya texnologiyalarini rivojlantirish markazi: www.multimedia.uz
3. Toshkent davlat pedagogika universiteti huzuridagi xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti: www.giu.uz.
4. Ijtimoiy axborot ta'lim portali: www.ziyonet.uz.

ABDULLA QODIRIYNING “O‘TKAN KUNLAR” ROMANIDA O‘ZBEK OTASI TASVIRINING POETIK SUVRATLANISHI

Suyunova Zarina Muzaffar qizi

+998938909197

www.zarina97suyunova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada birinchi o‘zbek romanida tasvirlangan yurt otasi obrazi tahlil qilingan. Yusufbek hojining davlat miqyosidagi tadbirlari hamda oila a‘zolari bilna bo‘lgan munosabatlarda tarbiyali, uzoqni ko‘ra biladigan shaxs sifatida gavdalantiradi.

Kalit so‘zlar: Yusufbek hoji, davlat amaldorlari, xon istibdodi, adolatpeshalik otalarcha mehr, milliylik, itoatlilik

Asarning bosh qahramoni, millat ertasi timsoli, ilk syujetni ifodalovchi obraz Otabekdir. Asar uning hayotida bo‘lgan voqealar bilan birgalikda kechadi. Muallif tomonidan “og‘ir tabiatlik, ulug‘ gavalik, ko‘rkam va oq yuzlik, kelishkan qora ko‘zlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabz urgan bir yigit” deya ta’riflangan bu yigit yigirma to‘rt yoshda edi. Uning davlat boshqaruvi haqidagi qarashlari Shamayga savdo-sotiq uchun qilgan safari o‘sadi. Abdulla Qodiriy Otabekni mavjud ijtimoiy tuzimga o‘z nuqtai nazariga ko‘ra baho bera oluvchi shaxs, atrofini o‘ragan muhitdan yuqori turuvchi, xalqparvar, xalq uchun qayg‘uruvchi yurtning ertangi kuni sifatida tasvirlaydi. U xonliklarni butunligicha og‘darishni emas, balki davlat idorasiga davlatni adolat bilan boshqaruvchi xon kelishi tarafdori hisoblanadi. U ishq yo‘lida har qanday jasoratni amalga oshiradi. U har bir ishni avvalo yurak amri va aql tarozisida o‘lchab bajaradi. Otabekning jasurligi Musulmonqul qarshisida turganda: “Siz meni qanday tanig‘an bo‘lsangiz-bo‘lingiz, men o‘shandog‘ kishining o‘g‘li,-dedi bek. – Men bilan otam siz bilan qushbegiga necha turlik bo‘lib tanilsaq-da, o‘z vijdonimiz oldida bir turlikkinadurmiz! Shuning uchun siz tilagan tarafingizga hukm qilingiz-da, buyrug‘ingizni beraveringiz!” deb aytgan so‘zlaridan ham bilishimiz mumkin. Otabek otasi oldida ham, onasi oldida ham o‘zining yuksak tarbiyasini namoyon etadi. Yusufbek hoji bilan O‘zbek oyim o‘g‘lini Toshkentdan uylantirmoqchi bo‘lgandagi holati:

-O‘g‘lim, hali san eshitdingmi, yo‘qmi haytovur biz saning ustingdan bir ish qilib qo‘ydiq.

-Aqllik kishilarning o‘g‘ullari ustidan qilgan qilg‘an ishlari albatta noma‘qul bo‘lmas”. Otabek aql-farosatdan bebahra qolmagan, ota-onasining istaklarini ham yaxshi bilgani holda, shu tarzda javob qaytaradi. Bu javobdan haqiqiy millat otasi bo‘lmish Yusufbek hoji mulzam qolishga majbur bo‘ladi.

Otabek nohaqlikka qaray olmaydiigan yurt kishisidir. Qipchoq qirg'inidan so'ng Otabek uyga borib kechki oshni ham yemadi, otasiga ham ko'rinmadi. Yirtqichlar dunyosidan berkingandek ko'rparasiga o'ranib oladi. Nima bo'lgan taqdirda ham Otabekning yoshligi, hali g'orligi ko'rinadi. Chunki siyosiy o'yindan qochib ko'rpaning ostiga yashirinish go'daklar ishiga xosdir. Buning o'rniga otasidan bor haqiqati so'rab bilish hamda nohaq qon to'kuvchilarni topib ularni jazolashga kirishishi lozim edi.

Yana bir shunday obraz borki xarakter jihatidan mukammal tarzda tasvirlanuvchi millat otasi bo'lmish Yusufbek hojidir. Uning tashqi ko'rinishi deyarli tasvirga olinmaydi. Xarakter jihatidan esa uning bir qiziq odati haqida gapiriladi: "Yusufbek hoji xotini bilangina, emas, umuman uy ichisi bilan har qanday masala ustida bo'lsa bo'lsin uzoq so'zlashib o'lturmaydur. Otabekmi, onasimi, Hasanalimi, ishqilib uy ichidan birartasining so'zlari va yo kengashlari bo'lsa, kelib hojining yuziga qaramasdan so'zlay beradilar; maqsad aytib bitkandan so'ng sekingina ko'tarilib uning yuziga qaraydirlar. Hoji bir necha vaqt so'zlag'uchini o'z og'ziga tikiltirib o'lturg'andan so'ng, agar ma'qul tushsa "xo'b" deydir, gapka tushunmagan bo'lsa "xo'sh" deydir, noma'qul bo'lsa "durust emas" deydir va juda ham o'ziga noma'qul gap bo'lsa bir iljayib qo'yish bilan kifoyalani, mundan boshqa so'z aytmaydir va aytsa ham uch-to'rt kalimadan nariga oshmaydir. Uy ichi uning bu fe'liga juda yaxshi tushunganliklaridan ko'pincha bir og'iz javob olish bilan kifoyalana dirlar. Ammo Otabek bilan birar to'g'rida so'zlashmakchi bo'lsa, uni aksar mehmonxonaga chaqirib yoki chaqirtirib oladir".¹ Yusufbek hojining bu odati uning oila a'zolariga nisbatan bir xil pozitsiyada ekanligidan dalolat beradi. Yusufbek hoji davlat ishlarida ham adolatli bo'lganidek, oila a'zolariga nisbatan ham o'sha adolat tarozisi ishlaydi. Chunki Kumushbibini kelishi arafasida O'zbek oyimning kundashi kelishini Zaynab bilishi shart emas qaroriga qarshi tushib uni ham bundan xabardor etishga, shuning bilan bir qatorda kundoshi bilan ahil yashashga so'z oladi. Yusufbek hojining adolatining yana bir ko'rinishi kundoshlar o'rtasida chiqib turgan tortishuvlardan xabar topsa, ikkala kelinni ham yoniga chaqirtirib, ikkalasini ham qator o'tqizib qo'yar, avval Kumushdan o'pkalanib uning yoshi kattaligini, kattadan kichikka shafqat lozimligi haqida gapirar, Zaynabga esa hali yoshlik g'ururi ketmaganligini, shunday bo'lsa ham Yusufbek hojining farzandi ekanligini unutmastikni tayinlar, so'ngra bir-birisiga salom berdirar edi. O'zbek oyimning nabira ko'rish masalasida ortiqcha dabdalgarga ishtiyoqini Zaynabning ko'ngli sinib qolishi ehtimoli yuzasidan qaytarar, ba'zida esa Zaynabning ko'ngliga qarashni, unga ozor bermastikni tayinlar edi. Yusufbek hoji shaxsiyati u mutolaa qiladigan "Daloyil" va "Qur'on" kitoblaridan ham bilib olishimiz mumkin. Yusufbek hojining xalqparvarligini Azizbek oldidagi qilgan xizmatlari hamda Muhammad Rajab qo'rboshining uyida bo'lgalar rejalashtirayotgan qipchoq urug'i vakillariga nisbatn qo'llanilayotgan qirg'inga qarshi chiqishi haqidagi to'lqinlanib so'zlaganlaridan ham bilib olishimiz mumkin. Yusufbek hoji uzoqni ko'ra

¹ Abdulla Qodiriy. Tanlangan asarlar. T.: "Sharq" nashriyoti. Toshkent-2018. B102.

oluvchilik qobiliyati bilan rus askarlari eshik ostonasida yurtda nifoq chiqishini poylab turgani, yurtni kofirlar bossa kelajak avlodning bo‘yniga sitam arqonlarini bog‘lab uning uchini ruslar qo‘liga topshirishning natijasida kelib chiqadigan vaziyat haqida yozg‘irganligi guvohi bo‘lamiz. Yusufbek hojihar bir ishga aql doirasida o‘ylab harakat qiladi. Yusufbek hoji obrazi yozuvchining Turkiston ijtimoi, iqtisodiy, siyosiy hayotiga tegishli qarashlarini xalq ommasiga yetkazuvchi vazifasini o‘taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar.-T.: Yangi asr avlodi, 2011
2. Jabborov N. O‘tkan kunlarda milliy ruhiyat talqini.-T.: Sharq, 2019
3. Jo‘raquloov U. Qodiriy va roman tafakkuri.- T.: Nurafshon business, 2020
4. Karimov B. Qodiriy germinetikasi. –T.: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2017
5. Mirzayev T. Va boshqalar. O‘zbek xalq maqollar.- T.: Sharq, 2005
6. Qosimov B. Quyosh borligiday oydin haqiqat /Uyg‘ongan millat ma’rifati. – T.: Ma’naviyat, 2011.
7. Qo‘shjonov M. O‘zbekning o‘zligi/Tanlangan asarlar. – T.: Sharq, 2018.
8. Suyunova Z. Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida milliy ruhiyat talqini/ magistrlik dissertatsiyasi. – T.: Toshkent. 2022.

XX ASR TURKISTON YIGITLARI TASVIRINING POETIK SUVRATLANISHI

Suyunova Zarina Muzaffar qizi

+998938909197

www.zarina97suyunova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada birinchi o‘zbek romanida tasvirlangan er-yigitlar obrazi tahlil qilingan. Yozuvchi niyati asar yigitlarining vazifasiga yuklatilgan.

Kalit so‘zlar: Otabek, Usta Olim, Usta Parfi, Homid, Sodiq, Mutal polvon, va’ daga vafo, do‘stlik, sadoqat, jasorat, qiziqqonlik

Abdulla Qodiriyning yurt kelajagi, uning istiqboli yo‘lida harakat qiladigan, ma’naviyat va ma’rifat bir tanda mujassam etgan, komillik darajasiga erishgan obrazi – Otabekdir. Otabek asraning bosh qahramoni bo‘lib, asar Otabek umrining ma’lum bir qismidan boshlanishi ham bejiz emas. Roman voqealari uning hayot chizig‘i bilan davom etib uning taqdiri bilan tugaydi. Asardagi butun voqealar uning hayoti, kurashi bilan ancha-muncha bog‘langan. U tug‘iluvchi burjuaziya munosabatlarini tajassumlantiruvchi shaxs. Otabek chet bozor bilan savdo ishlariga kirishgan, zamonasining tushungan yosh savdogari. Abdulla Qodiriy Otabekni mavjud ijtimoiy tuzilishga oppozitsiyada bo‘lgan, atrofini o‘ragan muhitdan yuqori, xalq sevuvchi, xalq uchun qayg‘uruvchi va “ideallar” ila yashovchi nir yosh yigit kabi tasvirlaydi.¹ “O‘tkan kunlar” romani chin ma’noda qayg‘ular va tuyg‘ular romanidir. Romanda tuyg‘ular jonli til bilan shunchalar go‘zal ifoda etilganki, asarni o‘qigan kitobxon qayta-qayta mutolaa qilishdan zerikmaydi. Har safar o‘qiganda “O‘tkan kunlar” romani yaqin o‘tmishdan hikoya qilaveradi, o‘quvchiga yangidan yangi lazzat baxsh etaveradi. “O‘tkan kunlar” romani bosh qahramonlaridan biri bo‘lgan Otabek chin ma’noda otasining bolasi. U uzoqni ko‘ra bilish hislatini otameros qilib olgan, sertafakkur, mard yurt o‘g‘lonidir. Hojining o‘g‘li odob-axloq qoidalari asosida tarbiya ko‘rgan, ta’limni ham madrasalarda ko‘rgan dono yigit yurt ozodligi yo‘lida harakat qiladi va jon beradi. Otabek asarda ramziy ma’no tashiydi, yurtning kuchga to‘lgan, ilm-ma’rifatli yoshlar ramzini bildiradi. Beklarbegi madrasasida olgan tahsili va Shamayga qilgan tijoriy safari uning dunyoqarashiga ijobiy ta’sir qiladi. Davlat boshqaruv ishlariga o‘z nuqtai nazaridan turib fikr bildiradi. Hattoki, bek-u hokimlar ko‘magi ostida ruslarning idora usullarini tatbiq etmoqchi bo‘ladi. Abdulla Qodiriyning 1924-yilda Moskvaga boradi. Ba’zi manbalarda Abdulla Qodiriyning Moskva adabiyot kursida tahsil oldi deya ma’lumot bersa-da, “Mushtum” jurnalida “Maskov xatlari” turkumidan Julqunboyning

¹ Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybek. Mukammal asarlar to‘plami//o‘n to‘rtinchi tom.T.:“Fan” nashriyoti. Toshkent - 1979. B131.

Moskvadan turib yozgan xatlarini nashr etiladi. Nashrlarga qaraganda bu safar 1924-yildan boshlanadi. Qodiriy Moskvada yurganida u yerning iqtisodiyoti, san'ati, siyosati bilan ham tanishadi. Moskvada o'ylab yurgan fikrlarini "O'tkan kunlar" romanida Otabek tilidan aytiradi. Rus diyorining davlat idora tuzumini mahalliyashtirib o'zlashtirish kerakligini, ammo ma'naviyat va madaniyatini o'zlashtirishga hojat yo'qligini o'z publitsistik maqolalarida bayon etadi. Adib Otabekning so'zlari misolida millatning o'sha davrdagi ahvolini qay darajada tahqiq va tadqiq etadi. Davlatning idora usulini mutlaq o'zgartirish zamon talabi ekanligiga oid bunday fikrlar zamirida qanchalik keng dunyoqarash, nechog'lik teran siyosiy ong turishi isbot talab etmaydi. O'sha davrdagidek murakkab va ziddiyatli zamonda ushbu haqiqatni bosh qahramonlar tilidan shu tarzda dadil va ishonch bilan ayta olish uchun katta yurak, ulkan jasorat kerak edi.

Shunday jasorat egasi bo'lgan Otabekning umri ham yurti ozodligi, millatini kofirlar bosqinida himoya qilish yo'lida yakun topadi. 1277-hijriy yilning kuz faslida Yusufbek hoji Qo'qon xonligi amiri lashkari Qanoatshodan maktub olishi va maktubda Olmotada rus qo'shinlari bilan bo'lgan jangda Otabek va uning do'sti mardlarcha jang qilgani va shaid ketgani yozilgan edi. Shuningdek, xatda Qanoatsho ularni o'zi dafn etgani yoziladi. "Yusufbek hoji xatmi qur'on qilib yurtka osh berdi, O'zbek oyim qor kiyib ta'ziya ochdi" so'zlari bilan yakunlanuvchi "O'tkan kunlar romani Vatanning asl o'g'lonlari yurtni yovdan himoya qilish chog'ida mardlarcha jon berganlari, yurtning otalari farzand dog'ida farzand ruhi shod bo'lishi chun xatmi qur'on qilib, yurtka osh bergani yoritiladi. Millatimiz onalari ertangi kun avlodlari shahid bo'lganidan qora kiyib a'za ochadi. O'zbek oyim aynan Otabek uchun emas, balki o'zbek xalqining orzu-umidlari, ertangi baxtli kelajagi barbod bo'lgani uchun ham qora kiydi, ta'ziya ochdi. Yusufbek hojidek inson umrining so'ngida farzand dog'ida qoldi. Hayoti davomida xalq faravonligi uchun harakat qilgan, kerak bo'lsa jonini ham ayamagan yurt otasi siymosi ertangi umidi, dilbandidan judo bo'ldi. O'zbek oyim kiygan qora libos – yurtni keyingi taqdiri, ya'ni ruslar istibdodida xalqining boshiga tushajak qora kunlar ramzini ham ifodalanadi.

Asar xotima bilangina yakunlanmay, roman oxirida "Yozg'uchidan" nomli bo'lim bor. Bu bo'limda yurt uchun jonini ham ayamagan Otabekdek kishilarning avlodlari qismati haqida qisqacha axborot berib o'tiladi. Otabek va Kumushning sof muhabbati mevasi bo'lmish Yodgorbek o'sha davrning o'n to'qqiz va yigirmanchi ochliq yillarida vafot qilgani yoziladi. Yusufbek hoji va Mirzakarim qutidordek xalqning o'ziga to'q vakillarining yakka-yu yagona nabirasi ochlik yillarida vafot etishi taajjublanarli holdir. O'ziga to'q xonadon vakili ochlik yillari vafot etgan bo'lsa, xalqning oddiy vakillari qanday hayot kechirdi ekan?! Yo'g'on cho'zilib, ingichka uzilar zamonda yashagan Yodgorbekning nahot yashab qolishiga imkoni bo'lmagan. Yurt otasi Yusufbek hoji, millat onasi O'zbek oyim hamda yurtning asl farzandi Otabek

avlodi Yodgorbek nom-nishonsiz ochlik yillari vafot etishi ramziy ma'noda qo'llanga bo'lib, yurti, millati hurligi yo'lida kurashgan, ushbu yo'lda jonini-da ayamagan jasur kishilarning farzandlarini mustabid tuzum tomonidan ochlikka, xorlikka mahkum etganlar. Asarda yana bir shunday voqea borki, millatning abgor holga kelganini shundan ham anglab olsak bo'ladi. Bu holat: Yodgorbekdan qolgan ikki o'g'il qolgani hamda ulardan biri Marg'ilonning mas'uliyatli ishchilaridan biri bo'lib, ikkinchisi Farg'ona bosmachilari orasida ekanligini, uning bu kunda o'lik yoki tirikligini noma'lumligi aytilishidir. Bir insonning ikki farzandi ikki siyosiy tarafda bo'lishi, albatta tasodifiy holat emas. Otabekdek yurt o'g'lonining avlodlaridan biri bosqinchilar siyosatiga, oqimiga xos tarzda harakat qilsin, ikkinchisi yurtni ozod ko'rish istagida kichik-kichik guruhlar tuzib harakatlansin. Otabek chor Rossiyasi mustamlakasiga, keyingi ikki avlodi bo'lmish o'g'li va nevarasining sho'rolarning mash'um istibdodiga qarshi kurashda halok bo'lgani ham muallifning asl maqsadi milliy ozodlik orzusini tasvirlash bo'lganini anglatadi. Asar oxirida Qodiriy yurti taqdiriga bo'lgan muhabbati, uni qanday kelajak kutib turgani haqida bashorat qilgandek bo'ladi. Yusufbek hoji o'z davradoshlariga qarata ruslar yurtni abgor qilishini, avlodlari bo'yniga qullik tamg'asini urishlarini yonib aytmaganmi edi?! Ayrim shuhratparast, mansabparast va nafsi chakalak otgan yurtning boshida turgan kimsalarning xatosi tufayli olim-u-fuzalolar, mard va jasur, diyonat va insof hislatlarini o'ziga asos qilib olgan xalq mustamlakachilar qo'lida ezildi.

Ikkinchi darajali obrazlar silsilasiga kiruvchi usta Olim asarga hunarmandlar turmush tarzini ifodalash hamda Otabek va Kumushbibining dushmanini tanib olish vositasini bajaradi. Usat Olimning tashqi ko'rinishi taxminan qirq yoshlar, yuzi qonsiz, soqollari siyrakkina, qo'y ko'z, ko'p vaqt madrasa riyozatini chekkannamo, qotma, uzun bo'yli deya tasvirlanib, asli Qo'qonda tug'ilgan, ota-onasi yoshlikda vafot etgani uchun tog'asi qo'lida tarbiya topgan bir yigit. O'n yetti-o'm sakkiz yoshlarda Marg'ilonga bir do'sti bilan kelib to'quvchiga shogird tushadi. Mehnatsevarligi, yaratuvchiligi bilan u to'qigan nusxalar mashhur bo'lib usta Olim nomiga ega bo'ladi. Uning ilk syujetdag kabi muhabbatga ega bo'ladi. Rafiqasi Saodat bilan uch yil baxtli-saodatli hayot kechirib, Saodat xonadoniga ham boshliq vaifasini bajaradi. Saodat farzand ko'rish jarayoniga vafot etgach, qaynonasi tomonidan akasi qimorboz bo'lgan bir qizga uylantiriladi. Ikkinchi xotini usta Olimning barakasini uchirib barcha narsani akasiga tashib, ajralishlariga sababchi bo'ladi. Otabek soxta taloq xati tufayli Mirzakarim qutidor xonadonidan quvilgan kuni Otabekni bir adashgan musofir sanab uni uyiga taklif etadi. O'zini Shokirbek deya tanitgan Otabek usta Olim Jannat xolaning qo'shnisi bo'lganidan, shuningdek, usta Farfi, ya'ni usta Olimning do'sti tomonidan o'zining asl dushmani Homidboy ekanligini ularning gurunlari orasida bilib oladi. Usta Olim obrazi Julqunboy tomonidan Otabekni haqiqatga olib boruvchi bir yo'l vazifasini o'tashi bilan birga, uniga yaqin do'st hamdir. Asar yakunida Yusufbek hoji Qanoatshodan olgan

xatida Avliyo otada bo‘lgan jangda Otabek va uning bir do‘sti – katta ehtimol bilan usta Olim mardlarcha ruslar bilan kurashib shahid ketgani yozilgan edi. Usa Olim sevib uylanishni qadrlaydigan, birinchi muhabbati bo‘lgan Saodatga bo‘lgan sevgisi tufayli yashayotgan obrazdir.

Asarda Otabekning maslakdoshi sifatida qaraluvchi yana bir ikkinchi darajali obraz borki, bu obraz Hasanalidir. Otabekning “ma’naviy otasi” bo‘lgan Hasanali bolalik vaqtida Erondan kishi o‘g‘irlab kelguchi bir turkman savdogaridan Otabekning bobosi o‘n besh tillaga sotib olgan, Otabeklar xonadoniga qariyb ellik yillardan beri xizmat qilib kelayotgan, o‘ttiz yoshlarida bir sotib olingan cho‘riga uylangan bo‘lsa-da befarzand bo‘lgan qul edi. Yusufbek hoji va Otabekka ixlos bilan qilgan xizmatlari evaziga ulardan ham ishonch va hurmat ko‘rar edi. Muallif Hasanalining tashqi ko‘rinishini oltmish yoshli, cho‘ziq yuzli, do‘ng peshonali, sariqqa moyil yuzli, to‘garak qora ko‘zli, oppoq uzun soqolli, oyoq qo‘li chaqqon g‘ayratli sifatleri bilan ta’riflaydi. Otabekning Marg‘ilonda uylanishiga boshqosh bo‘lgan, dor tagidan qutqaradigan maktub yozdirib kelgan, uni qiyin vaziyatlardan qutqaruvchi ikkinchi darajali qahramonlardan biridir. Befarzandligi tufayli Otabekka ixlosi boshqacha ekanligi yozuvchi tomionidan ta’kidlab o‘tilgan Hasanali Otabekdan uni vafotidan so‘ng ko‘mishi to‘g‘risida va’dalar ham olib yuradi.

Akram hoji, Ziyo shohichi kabi obrazlar asar boshida o‘zlarini namoyon qilib, Ziyo shohichi Otabek nomidan Mirzakarim Qutidor uyiga borgach boshqa asarda ko‘rinmaydi.

Davlat idorasida qatnashgan Xudoyorxon, Musulmonqul, Azizbek, O‘tabboy qushbegi, Normuhammad qushbegi, Mahammad Rajab qo‘rboshi kabi qahramonlar asarda faqat davlat idorasiga doir ishlardagina o‘zini ko‘rsatadi.

Mirzakarim qutidor obrazi Kumushning otasi bo‘lib, Marg‘ilonda savdogarlik bilan shug‘ullanuvchi, qizining baxti uchun Otabekni har xil vaziyatlarga tushishiga sababchi bo‘lgan, ammo muallif tomonidan unchalik ham yaxshi yoritib berilmagan obrazdir. Olim ponsod haqida uch o‘rindagina ma’lumot keltiriladi: 1) O‘zbek oyim Zaynabbibiga sovchilikka borganda; 2) to‘ydan so‘ng charlai bo‘lish arafasida betob bo‘lib yotganida; 3) Xushro‘ybibini uzatish voqeasida.

“O‘tkan kunlar” romanida ijobiy obrazlar bilan bir qatorda salbiy bo‘yoqdorlikka ega bo‘lgan obrazlar ham borki, ular muallif tomonidan noijobiy sifatlar bilan tashqi ko‘rinishiga ta’rif beriladi. Ulardan bittasi Homid bo‘lib, uzun bo‘yli, qora cho‘tir yuzli, chag‘ir ko‘zli, chuvoq soqolli, o‘ttiz besh yoshlardagi ko‘rimsizgina bir kishidir. Ikki xotinli bo‘lgan Homid Mirzakarim qutidorning qizini uchinchi xotin qilib olish niyatida Otabek va Kumush o‘rtasiga tushib, ularning ko‘plab qiyinchiliklarga duchor bo‘lishiga sababchi bo‘ladi. Unda ko‘riladigan ichi qoralik, kalta fikrlik, nodonlik kabi hislatlar majlislarda uning qanaqa shaxs ekanligini oydinlashtiradi. Soxta chaqimchiligi tufayli Otabek va uning qaynotasi Mirzakarim qutidorni dor tagiga eltadi. Homid qilmishlariga

munosib jazo oladi, o‘ziga dushman sanovchi Otabek tomonidan jarohatlanadi. Olgan jaohati tufayli halok bo‘ladi. Homidning ayollar, to‘g‘rirog‘i xotinlar to‘g‘risida “Xotining ko‘nglingga muvofiq kelmas ekan, muvofiqini olib, xotinni ikki qil. Bunisi ham kelishmasa, uchinchisini ol. Ko‘b xotin orasia azoblanish nima degan so‘z? Qamchiningdan qon tomib tursa, yuzra xotin orasida ham rohatlanib tiriklik qila olasan. Men bu kungacha ikki xotin o‘rtasida turib janjalg‘a to‘ygunimcha yo‘q, ammo xotinni uchta qilishg‘a ham o‘yim yo‘q emas.”² fikri bilan xotin erkak kishiga muvofiq bo‘lganidek, erkak kishi ham xotiniga muvofiq bo‘lishi darkor fikrida bo‘lgan Otabek va Rahimbeklarga qarshi bo‘lishi ham uning shaxsiyatida faqat o‘zini o‘ylash kabi yomon xislatlar egasi ekanligidan dalolat beradi.

Muta, Sodiq kabi yana bir salbiy obrazlar borki, ularning qilgan ishlari zo‘rluk-u birovning yostig‘ini quritishdan iborat. Julqunboy Sodiqni tasvirlar ekan, uning yigirm ikki yoshdaligi, sariq tanli, ukkining ko‘zidek o‘ynab, chaqchayib, yonib turgan qizil ko‘zlari bilan, yuziga parchinlab tashlagan puchuq burni bilan, peshonasi tashqariga turtib chiqqanidek, yuzi ichkariga shunchalar botib ketgani bilan tasvirlaydi. Hayotida dini islomni mahkam tutmagan, birovlariga yomonlikdan boshqasini sog‘inmagan Sodiq hayoti ham fojeali tugaydi. Yakka-yu yagona o‘g‘lidan ayrilgan Jannat opa esa bergan noto‘g‘ri tarbiyasi natijasida umrining oxirida yolg‘iz qolishga majbur bo‘ladi. Mutal polvon kuchli, baquvvat bo‘lishiga qaramay, hayotining asosiy qismini mushtumzo‘rlik, tomtesharlik, o‘g‘rilik bilan o‘tkazgan obraz bo‘lib, qilmishiga yarasha jazolanadi, Otabek tomonidan o‘ldiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar. - T.: Yangi asr avlodi, 2011
2. Jabborov N. O‘tkan kunlarda milliy ruhiyat talqini. - T.: Sharq, 2019
3. Jo‘raquloov U. Qodiriy va roman tafakkuri. - T.: Nurafshon business, 2020
4. Karimov B. Qodiriy germinetikasi. - T.: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2017
5. Mirzayev T. Va boshqalar. O‘zbek xalq maqollar. - T.: Sharq, 2005
6. Qosimov B. Quyosh borligiday oydin haqiqat /Uyg‘ongan millat ma‘rifati. - T.: Ma‘naviyat, 2011.
7. Qo‘shjonov M. O‘zbekning o‘zligi/Tanlangan asarlar. - T.: Sharq, 2018.
8. Suyunova Z. Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida milliy ruhiyat talqini/ magistrlik dissertatsiyasi. - T.: Toshkent-2022.

² Abdulla Qodiriy. Tanlangan asarlar. T.: “Sharq” nashriyoti. Toshkent-2018. B18.

ABDULLA QODIRIYNING “O‘TKAN KUNLAR” ROMANIDA MILLAT QIZLARI TASVIRI

Suyunova Zarina Muzaffar qizi

+998938909197

www.zarina97suyunova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada birinchi o‘zbek romanida tasvirlangan qiz-juvonlar obrazi tahlil qilingan. Xushro‘ybibi, zaynabbibi hamda Kumushbibilar turmush tarzi, xarakter-xususiyatlari konflikt tarzda tahlilga tortiladi.

Kalit so‘zlar: Kumushbibi, Xushro‘ybibi, Zaynabbibi, mehr, vafo, go‘zallik, serfikrlilik, muhabbat.

O‘zbek adabiyoti tarixida roman janri qonun-qoidalariga javob bera oladigan dastlabki roman “O‘tkan kunlar” bo‘lib, bu asar o‘z vaqtida son-sanoqsiz o‘quvchilariga ega bo‘lgan, hattoki, matnini yod bilgan kitobxonlar qodiriyxonlik kechalarini tashkil etishgan. Abdulla Qodiriy “O‘tkan kunlar” romanida Xudoyorxon davrini tasvirlasada, biroq o‘zi istiqomat qilayotgan vaqtda sodir bo‘layotgan voqealarga zimdan ishora qiladi. Qodiriyning ilk romanida o‘sha davrdan to bugungacha yozilayotgan asarlarda ko‘rilmaydigan milliylik, an’anaviylik, etiqod va diniy axloq masalalari go‘zal tarzda o‘z ifodasini topgan.

Abdulla Qodiriy “O‘tkan kunlar” romanida qiz-juvonlarni tasvirlashda go‘zal iboralar, chiroyli o‘xshatishlar, noziklikni bildiruvchi so‘zlar bilan tasvirlaydi. Muallif qizlarni tasvirlashda ularning xarakter-xususiyatini ham birgalikda berib boradi. Asar bosh qahramonlaridan biri bo‘lgan Otabekning Marg‘ilonda Mirzakarim qutidorning qiziga uylanish sahnasida ko‘rishimiz mumkinki, qizlar majlisi latif so‘zlar bilan qizlarning ta’rifi beriladi. Qizlar Kumushbibini xotinlik olamiga uzatish uchun yig‘ilishib ularning kiygan eng asl, eng nafis kiyimlari, favqulodda yasanib olganlari husn olamini yana bir qat, yana bir qayta yuksakka ko‘taradi. Majlisga yig‘ilgan qizlar husnda bir-biridan qolishmaydigan malak va parilarga qiyoslanadi. Kumushning hamsuhbatlari Anorgul, Savra, Gulsin, Xonimbibilar ko‘rsatiladi. Ular aytgan ashula-yu labarlar, kuy-u qo‘shiqalar majlisga o‘zgacha shukuh bag‘ishlaydi. Qizlar ipga tuzilgan marjondek uy tevaragida o‘tirishib, bunnig ustiga yovoshlik, o‘ychanlik ularning ko‘rinishlariga ma’naviy bir husn va jiddiyat berib, bir husnga yuz husn qo‘shgan edi. Qaysi qiz chiroyli ekanligidan bahs boylashsa, bahsning oxiri ko‘rinmasligini so‘z ustasi bo‘lgan Julqunboy: Agar bu uyga kirib, bu majlis a’zolarini bir martaba ko‘zdan kechirsangiz, hzirdanoq aytib qo‘yishim mumkinki, albatta esingiz chiqib ketar: - Bu gulmi, ko‘hlik? Yo‘q, narigisi! Undan ko‘ra bunisi! Barchasidan ham o‘ttasi!... Ana shunday qilib esdan ham ajrarsiz, gul tanlashda bir qarorg‘a kelalmay el ichida kulgiga

ham qolursiz, rasvo ham bo'lursiz." – deya ta'rif etadi. Kumushning ko'nglini ko'tarish uchun qizlarning shaddodi bo'lgan Gulsinbibi va Xonimbibilar majlisning eng qiziq tarafi bo'lgan lapar aytishni boshlab yuborishadi.

Hali o'n uch – o'n to'rt yoshlarda bo'lgan Sharif miltiqchining qizi Saodatning Qodiriy usta Alim tilidan suratini ajib so'zlar bilan chizadi, uning qo'g'irchoqdek qaddi qomatiga mos bo'lgan do'ndiqligi, bo'y-bastiga yarashib tushgan gunohsiz o'ynab turuvchi qora ko'zlari, qizil olmadek taram-taram yuzlari, qosh-u kipriklari bilan tasvirlaydi. Saodatni husndagina emas, balki usta Alimning hayotiga ham baxt bo'lib kirdi. Saodatga bo'lgan mehr muhabbat usta Alimning bir g'ayratiga o'n g'ayrat qo'shib ro'zg'orining yana-da to'lishiga sababchi bo'ladi.

Kumush tasviri "O'tkan kunlar" romanida berilgan eng ko'p ta'riflardan biri hisoblanadi. Chunki asarning bosh qahramonlaridan biri bo'lgan Kumushbibi asar davomida qanday holat va vaziyatlarni boshdan kechirgan bo'lsa, muallif har bir vaziyatda Kumush holatini, ichki kechinmalarini batafsil tasvirlaydi. Asarda Kumushning dastlabki tasviri par yostiqa yotgan qora zulfli, quyuq jingala kiprikli, tim qora ko'zli, qop-qora o'tib ketgan nafis, qiyig' qoshli, to'lg'an oydek g'uborsiz oq yuzi biz oz qizillikka aylangan, latif burnining o'ng tomonida, tabiatning nihoyatda usta qo'li bilan qo'ndirilgan qora xoli, oq ozik qo'llari bilan beriladi. Kumushning nikoh qshomida bo'ladigan qizlar bazmida esa boshqa holda tasvriga olinadi: qizlar bazmiga yangalar tomonidan uzatilgan Kumush boshida oq shohi ro'moli, oq shohi ko'ylak ustidan oq kumush zarrin sirilgan po'stin, baqbag'alarini o'rab turgan yoqa qunduz kiyimlar, qora jingalak sochlarini sollanib tushgan, issiq bug'dam oppoq yuzlari bo'g'riqqan holda; Kumush ota-onasi bilan Toshkentga kelganda paranjisi qo'lida, qora atlas ko'ylak, zangor latta mursak, oq shohi ro'moli, shahlo ko'zlari kulimsirashga yaqin uyalinqiragan holda tasvirlanadi. Kumushni ham barcha ayollar singari rashk tuyg'usi cho'lg'ab olgan sahnasini Toshkentga ilk kelgan kunlaridan bilishimiz mumkin. Kumush har taraflama: husn borasida ham, aql borasida ham, muhabbat borasida ham kundoshi bo'lmish Zaynabdan ustun edi. Kumush vafot etgan bo'lsa-da o'zidan zurriyod – Yodgorbekni dunyoga keltirishga ulgurdi. Hayotga kelib sevilishga-da sazavor bo'lmagan Zaynab taqdiri jununlik ila yakunlandi. Kumushning o'rniga Otabek sevgisiga sazavor bo'lishni xohlab yosh juvonning joniga zolim bo'lgan Zaynab ko'p malomatlarga qoladi. Kumushning xati ila yo'lga chiqqan Mirzakarim qutidor va Oftob oyim Kumushning vafotiga uch kun bo'lgachgina yetib keladi. Ular yolg'iz farzandini oxirgi yo'lga kuzata olishmadi. Qancha orzular bilan yo'lga chiqqan ota-onani baxtsizlik qurshab oldi. Bechora ona, bechora ota!..

Xushro'ybibi Zaynabning o'zidan yetti yosh katta bo'lgan opasi, Mohira oyim va Olim ponsodning katta qizi edi. Yozuvchi tomonidan unga singdirilgan uzun bo'y, qotma va zarcha tanalik kabi tashqi ko'rinish Xushro'yning xarakteri: yengil, tez lavzli, ko'zi o'ynab turuvchi, har sekundda o'n yoqqa alanglaydigan sifatlar asar davomida

Xushro‘ybibining Yusufbek hoji oilasida bo‘lgan voqealarga arashuvlarida qo‘l keladi. Xushro‘yga bolalik chog‘idayoq uy ichi va qo‘ni-qo‘shnilari tomonidan “shaddod” ismi berilgan. Chunki u kimdan bo‘lsa-bo‘lsin, aytkanini qildirmay qo‘ymas edi. Agar birorta ish uning tilagiga teskari bo‘lsa, shovqin-suron qilib hammani jonini halak qilardi. Shuning uchun uyda Xushro‘yning nima ovqat yeyishini bilmasdan turib uyda ovqat qilinmas edi. Hayit bayrami munosabati bilan kiyimlik bir oylar ilgari olinsa ham, Xushro‘yga yoqmasa yoqadigani almashtirilar, mehmondorchilikda ham u boraman desa uni tashlab ketishga hech kimda had bo‘lmas, mobodo borish fikriga qarshi bo‘lsa, hammadn oldin fikrini e‘lon qilar, uni joyidan bir qadam siljitishga hech kimda haq qolmas edi. Xushro‘ybibining turmush qurush sahnasi ham o‘zining fe‘lidek bir sharoit, bir yo‘sinda sodir bo‘ldi. Eshigiga kelgan sovchilarning yoniga chiqib: “ersirab qolganim yo‘q”, - deya ularga javob berib yuboradi, b ishi bilan ota-onasining yuzini yerga qaratadi. O‘ziga musht ko‘targan akasi Azimbekni ham haq so‘zlari bilan fikridan qaytaradi. Xushro‘yning turmushga chiqishi favqulodda bir hodisa bo‘ladi. Turmushga chiqmagan, buning ustiga baobro‘xonadon qizi bo‘lgan Xushro‘ybibi Nusratbekdan kelgan sovchilarga rozilik bildirib, uyi va qo‘ni-qo‘shnisini xayron qoldiradi. Chunki Nusratbek oilali, uni ikkinchi xotinlikka olyotgan edi. Xushro‘ybeka to‘ydan so‘ng Nusratbekni birinchi xotinini ikkita bolasi bilan quvlaydi. Nusratbek farzand ko‘rmayotganini hazil aralash Xushro‘ybekaning yuziga solganda “bolasiz kishi dunyoda turolmaydigan bo‘lsa, bir oz zahar bilan avval sizni, keyin o‘zimni o‘ldiraman”, - deya po‘pisa qiladi. Xushro‘ybeka Julqunboy tomondan salbiy obraz sifatida tasvirlanadi. Uning qilmishlari gullab turgan Nusratbek oilasini yo‘q qilibgina qolmay, singlisi bo‘lmish Zaynabni ham siqilishga, buning natijasida Kumushni zaharab o‘ldirilishiga sababchi bo‘ladi. Xushro‘ybibi muallif tomonidan tanlangan kontrast obrazdir. Huddi Jannat xoladek ismi jismiga mos tushmaydi. Ismining ma‘nosi “go‘zal, chiroyli” bo‘lgan Xushro‘yda tashqi tarafdin ham, ichki tarafdin ham go‘zallik alomatlari sezilmaydi. Faqat o‘zini o‘ylaydigan bunday kimsalar uchun birovning g‘amini yeyish kabi odamiylik tuyg‘ulari begona. Ismigina Xushro‘y bo‘lgan badiiy qahramon asarda ikkinchi darajali obraz bo‘lsa-da asarda burilish nuqtasi yasalishiga turtki bo‘ladi.

Mohlar oyim va Olim podsodning kenja farzandi O‘zbek oyimning orzusiga ko‘ra uylangan Otabekning ikkinchi rafiqasi, asar fojeaviy tugashiga sababchi bo‘lgan obraz aynabdir. Zaynab muallif tomonidan qisqa bo‘y, oq tan va go‘shtdor sifatlari bilan tasvirlanadi. Faqat tashqi ko‘rinishda emas, ichki xarakter jihatidan ham bir qorindan talashib tushgan Xushro‘ybibidan farq qilardi. Zaynab loppos, o‘nta so‘zga zo‘rg‘a bitta so‘z bilan javob beradigan, ichidagi o‘y-fikrni so‘nggi daqiqalardagina aytadigan “ichimdagini top” kishilar xilidan edi. Shuning uchun uy ichi va yor-u do‘stlari tomonidan “pismiqlik” ismi berilgan, bu ismga mosligini Mohlar oyim hayit bayramiga bir oy avval farzandlariga Olim podsodga aytib oldirgan, bayramga qadar tiktilgan

kiyimlar Zaynabga yoqmaganligini arafa kuni onasiga ko‘z yoshlari aralash bayon qilinar, bunda ham kech bo‘lgan bo‘lar edi. Zaynab ulg‘ayganda ham bu odati uni tark etmaganligini Kumushbibi ota-onasi bilan Toshkentga kelish arafasidagina o‘zini namoyon etadi. O‘z jufti haloli bo‘lgan Otabekning unga befarqligiga unchalik ham e’tibor bermaydi. Bu e’tiborsizlik Otabekka qo‘l kelib, unga befarqligicha qola beradi. Zaynabning ko‘ngli borligi, ne umidar bilan bir yostiqa bosh qo‘yganligini faqat kundoshi bo‘lgan Kumushbibi ota-onasi bilan Toshkentga kelishidan bir necha kun oldingina ko‘z yoshlari bilan Otabekka ma’lum qiladi. Ammo bu vaqtda kech bo‘lgan edi. Kumushni aynan Zaynab tarafidan zaharab o‘ldirilishi o‘quvchi nigohida Zaynab salbiy obraz sifatida muhrlanib qoladi. Zaynab salbiy obraz sifatida tasvirlansa-da, Zaynabning Otabekka bo‘lgan chin muhabbati ortidan Kumushbibi hayotiga zomin bo‘lganining guvohi bo‘lamiz. Zaynabdagi tabiat tomonidan tuhfa etilgan xarakter sevgisini o‘z oshig‘iga vaqtida izhori dil qilishga yo‘l qo‘ymaydi. Ag‘yor Kumushbibi Toshkentga kelmaguniga qadar Otabekning Toshkentda yurishi, uning sog‘ligi va borligi bilan kifoyalaniy yurgan, sidqi-dilda qaynota va qaynonasiga xizmat qilib yurgan bibi Zaynab, raqibasi kelgachgina yorini qizg‘anish holatiga tushdi. Zaynabbibi ham muhabbat borasida Kumushdan kam sevmadi, uning birgina aybi Kumush erishgan baxtga, ya’ni sevikli yor bo‘lish baxtiga erishmadi. Bir osmonga ikki oftob sig‘maganidek, bir ko‘ngilga ikki yor ham sig‘mas. Mirzakarim qutidor va uning oila a’zolari kelish sahnasiga diqqat qiladigan bo‘lsak, tabiatan chala-dumbul deya ta’riflangan O‘zbek oyim qo‘ni-qo‘shni va Zaynab hamda uning onasi Mohira oyim, opasi Xushro‘ybibi, yangasi Hanifanisolar yonida Marg‘ilonlik qudasi Mirzakarim qutidorning mol-dunyosi, fahm-farosati to‘g‘risida so‘zlar, qutidorning o‘g‘lim bo‘lsa shundog‘ bo‘lar edi-da, mendan keyin hamma davlatim shuniki, ilohi omon bo‘lsin deb yurganlari haqida mehmondorchilikka yig‘ilganlarga aytib maqtab o‘tiradi. Bu albatta Zaynab tarafning g‘ashini keltiradi: Mohira oyim allanuchkalangani holatda javob berar edi: - Ha, aylanay quda, qars ikki qo‘ldan chiqadir, deganlar... Buzoq yaxshi bo‘lsa, ikki onani ham emar ekan... Mohira oyim qudasini sal bo‘lsa-da hovuridan tushurish, buning ustiga Zaynabni ham yerga urdirib qo‘ymaslikka harakat qilib aytdadi. Gapda qo‘llangan “Ha, aylanay quda,” iborasi aynan ma’nosiga ko‘ra tasdiq ma’nosini bildirsa-da, ammo uzviy ma’nosi yalinish, iltimos ohanglarini ham beradi. Yusufbek hoji xonadonisda cho‘rilik qiladigan Oybodoq mehmonlarning kelgani xabarini berishi bilan O‘zbek oyim gapirayotgan gapini ham chala qoldirib ularning iqboliga shoshishi yana bir bor Zaynabning nafsoniyatiga tegmay qolmaydi. Zaynabning kundoshini kutib olish o‘rniga bo‘zarg‘an holatda uyiga kirib ketishiga sabab bo‘ladi. Zaynab barcha qizlar qatori kelinlikni turmush o‘rtog‘i, ne umidlar bilan bir yostiqa bosh qo‘yganidan topishni orzu qiladi. Bu orzusi unchaik ham amalga oshmagan bo‘lsa-da, eri tarafidan qattig‘ so‘z eshitmaganligidan, qaynota va qaynonasining xushfe’l va tarbiyaliligi uning chin ko‘ngildan bu uyga mehr berishiga sabab bo‘ladi. Millatimizda qaynonani o‘z

onasidek ko‘rish holatlari uchrab tursa-da, ammo doim kelinlar o‘z qaynotalarini o‘zining tug‘ishgan otalaridek mehr berishlari odatiy holga aylanib qolgan. Zaynabda ham mana shu holatni Qodiriy oddiy so‘zlar orqali juda nozik holda ifodalaydi: “Qayin ona, kelin qarshisig‘a kelib o‘lturishkandan keyin hoji Zaynabka qarab oldi:

- Bolam, Zaynab, - dedi, - biz Marg‘ilondagi opang ko‘chini olib kelmakchi bo‘ldiq... Sen shunga nima deysan?

Zaynab yalt etib qayn onasig‘a qaradi, chunki O‘zbek oyimning boyagi gapi endi unga onglashilg‘an edi. Do‘stni dushman yonida ko‘rib bilinar-bilinmas entikdi. ¹

Yusufbek hoji hamda O‘zbek oyimni o‘ziga do‘st bilgan, damba-dam domla-yu mullaga o‘g‘lini duo qildirtirishga kelini Zaynabni undaydigan O‘zbek oyim tezda o‘zgargani Zaynabnisani entiktirgan edi. Dushmani kelar payti shuning uchun bo‘zrayib o‘z xonasiga kirib ketishga majbur bo‘lgan edi. Doim o‘ziga hamfikir, do‘st deb o‘ylaydigan O‘zbek oyim gapirib turgan gapini-da tashlab Marg‘ilonlik kelinni kutib olishga shoshgani shundoq ham ezilgan yuragini battar ezdi. Zaynabning aybi oanasining xohishicha o‘zi sevmagan bilmagan xonadonga kelin bo‘lib borishida desak, Zaynabda ham ichi qoralik hislati ko‘rinadi. Kundoshi kelar mahal Yusufbek hoji tomonidan Zaynabga berilgan “egachi – singil bo‘lib ketish munosabati”iga u “bo‘lib ketarmiz” javobi bilan yana qayta so‘ralganda esa “bilmadim, qars ikki qo‘ldan chiqadir, men yaxshi bo‘lg‘anim bilan opam yomon bo‘lsa, hozirgi bergan va‘damdan nima foyda bo‘lsin” , - deya aytgan gaplaridan ham bilishimiz mumkinki, agar Kumush yaxshi bo‘lsa men ham yaxshi, u yomon bo‘lsa men ham yomon manisidagi gapni aytadi. “Kundoshlik uyda kunda janjal” deganlaridek Marg‘ilondan Toshkentga kelgan Kumushda ham qizg‘anchilik holati bir necha bor kuzatiladi. Zaynabni ham o‘ylamay, u ham ne orzu-umidlarda bir yostiqaqa bosh qo‘ygan demay hattoki Otabekdan Zaynabnisani taloq qildirish haqida so‘z ham olishi Kumushning ham doimiy ijobiy qahramon degan fikrdan, uning ham farishta emas balki, odam bolasi ekanligidan dalolat beradi. Zaynab Kumush kelgan halovatini yo‘qotadi. Uch-to‘rt oy ichida dam o‘tmasdan uyda chiqqan janjallar natijasida ota uyiga, qarindosh-urug‘larinikiga ketib qolishga majbur bo‘ladi? Chunki Kumush o‘z aql va fahm-farosati, ochiq fe‘lliligi-yu go‘zal hulqi, buning ustiga eri tomonidan sevilisi barcha oila a‘zolarining Kumushning tarafini olishiga sababchi bo‘ladi. Birgina Yusufbek hojigina oiladagi bunday holatni adolat tarozisida o‘lchab, ikkala keliniga ham xushmuomalalik bilan munosabatda bo‘ladi. Zaynab ikki yillab yonida bo‘lgan muhabbati egasidan ko‘rmagan iltifotni Kumush Toshkentga kelganiga hali bir oy ham to‘lmadsanoq sazavor bo‘ladi. O‘zbek oyimning shu ikki yil ichida Zaynabga xo‘jako‘rsingagina yalpog‘lanishi ham o‘z nihoyasiga yetib, ba‘zida Zaynabga nisbatan adolatsizlik qilganini ham muallif tomonidan Yusufbek tilidan aytib o‘tib ketadi. Hayotdan zerikkan, sevimagan bechor Zaynab so‘nggi urush-janjaldan so‘ng opasi shaddod Xushro‘ybining uyiga borganda

¹ Abdulla Qodiriy. Tanlangan asarlar. T.: “Sharq” nashriyoti. Toshkent-2018. B243.

opalarigagina xos bo'lgan jonkuyarlik holat ro'y beradi. Singlisining bu holga tushishiga faqat va faqat singlisini ayblab, undagi muammoni ochiq aytadi. Xushro'ybibi hech qachon Zaynabga "oilangdagilarni zaharla" deb aytmaydi. Singlisiga joni achiganidan, ko'z yoshlarining daryo bo'lganidan kuyinib "Sening o'ringda bo'lganimda bilasanmi nima qilar edim, Zaynab, dunyosini ost-ust qilar edim, bir tomchi yoshimni yuz tomchi zahar bilan qo'shib tashlar edim",- deya gapiradi. Xushro'ybibi o'zicha o'ylagan to'g'ri yo'lni Zaynabga ko'rsatadi, ya'ni erdan chiqishni maslahat beradi. Ammo Zaynabning chin oshiq bo'lganidan bexabar opa agar Kumushning tinchini buzaversang seni taloq qiladi deya uning yuragiga yana yog' sepadi. Zaynab chin oshiq ersa-da, yorini o'zgasi bilan baxtli ko'rishga chidolmaydi. U shunchalar Kumush o'rnida bo'lishni xohlaganidan o'zining ismini-da unutadi. Otabek tomonidan Kumushga tuhfa etilgan muhabbatga erishmoq istagi Zaynabni faqatgina Kumushning o'limi bilangina amalga oshishiga ishontiradi. Kumushni zaharlagandan so'nggina bu qarori xato ekanligini tushunib yetdi. U faqatgina Kumushni zaharlamadi, balki o'zining keyingi hayotini ham zaharladi. Kumush vafotidan keyin uning aqlidan ozishi qilgan ishiga pushaymonligidan bo'lsa ajab emas. Kumush vafotidan bir yil o'tkach Otabek do'sti usta Alim bilan Marg'ilondan Toshkentga keladi. Toshkentda ekanligida marhuma Kumushning qabri ziyoratiga borganda Zaynab ham Otabekni ko'rgani boradi. E'tibor berishimiz kerak bo'lgan yana bir sahna borki, nega aynan Zaynab Otabekni qabristonda ko'radi. Axir Marg'ilondan qaytgan Otabekni ko'cha-kuyda yoki qabristondan boshqa joyda uchratishi ham mumkin ediku. Zaynab o'z qurboni Kumushni zaharlagandan afsusda, mozoristonni kezib yurishi, sevikligi bir kunmas bir kun albatta ziyoratga kelishini bilgani holda oshig'ini kutadi. Asarda majnuna deya ta'rif berilgan Zaynab suyuklisini-da taniydi, unga yaqinlashmoqqa, Kumushga bo'lgan Otabek mehrini o'zida his qilmoqqa intiladi. "Otabek holsizlanib oyog' uzra turdi va orqasidag'i yarim yalang'och ko'lagani ko'rib bir necha qadam qabr tomong'a tislendi... Ko'laga yaling'ansumol unga yaqin yurib keldi...

-Kim bu?

-Men Kumush!...

Otabek tovush egasini tanidi. Bu majnuna Zaynab edi.

-Ket mundan!

-Men Kumush! – dedi yana Zaynab, ammo ketmay iloji qolmadi. Zeroki dunyodagi eng yaqin kishisi unga "ket!" amrini bergan edi. Zaynab orqasig'a qaray-qaray Otabekdan uzoqlashdi. Otabek qaytib unga qaramadi, qabr yonig'a tiz cho'kdi...²Julqunboy tomonidan qo'llangan ushbu tasvir har qanday yuragi urib turgan kishini rahmini keltirishi turgan gap. Zero, muhabbati yo'li-da o'z ismidan-da kechish, aqlidan ozgan bo'lsa-da sevgilisi Otabekni tanish hamda begi uchun u sevgan Kumush bo'lishga-da tayyorligi albatta, chin oshiq bo'lmog'i lozim.

² Abdulla Qodiriy. Tanlangan asarlar. T.: "Sharq" nashriyoti. Toshkent-2018. B301.

Abdulla Qodiriy birinchi o‘zbek romanida Xushro‘ybibi bilan Zaynabning fe‘l-atvori orqali konflikt yaratgan bo‘lsa, kundoshlik qismati bilan qarshilantirishni yuqori darajaga olib chiqdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar.-T.: Yangi asr avlodi, 2011
2. Jabborov N. O‘tkan kunlarda milliy ruhiyat talqini.-T.: Sharq, 2019
3. Jo‘raquloov U. Qodiriy va roman tafakkuri.- T.: Nurafshon business, 2020
4. Karimov B. Qodiriy germinetikasi. –T.: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2017
5. Mirzayev T. Va boshqalar. O'zbek xalq maqollar.- T.: Sharq, 2005
6. Qosimov B. Quyosh borligiday oydin haqiqat /Uyg‘ongan millat ma’rifati. – T.: Ma’naviyat, 2011.
7. Qo‘shjonov M. O‘zbekning o‘zligi/Tanlangan asarlar. – T.: Sharq, 2018.
8. Suyunova Z. Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida milliy ruhiyat talqini/ magistrlik dissertatsiyasi. – T.: Toshkent. 2022.

**BOLALAR SEREBRAL FALAJI KASALLIGI BILAN KASALLANGAN
MAKTABGACHA YOSHDAGI TARBIYALANUVCHILARNI MAXSUS
JISMONIY MASHQLAR ORQALI KORREKSITALASH**

Djurabayeva Dilafruz Ergashbayevna
Chirchiq Davlat Pedagogika Universtiteti
2-bosqich magistranti

Annotatsiya; Miya falaji bo'lgan bolalarda noto'g'ri harakat shakllari barqaror bo'lib, tananing va oyoq-qo'llarining patologik pozitsiyalari va pozitsiyalarining shakllanishiga olib kelishi mumkin. Mushak tonusi engil buzilgan ayrim bolalarda apraksiya (maqsadli amaliy harakatlarni bajara olmaslik) kuzatiladi. Bunday bolalar o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish ko'nikmalarini alohida qiyinchilik bilan o'zlashtiradilar: kiyinish, yechish, tugmachalarni bog'lash, oyoq kiyimlarini bog'lash va hokazo. Shuni ta'kidlash kerakki, maqsadli amaliy harakatlar harakat tajribasi jarayonida shakllanadi; motor faolligi etarli bo'lmaganda, ikkilamchi apraksiya qayd etiladi.

Kalit so'zlar; Miya falaji, patologik pozitsiyalari, mushak tonusi, motor faolligi, spastik diplegiya.

Bosh miya strukturasi zararlanish sohasiga qarab bolalar nevrologiyasida DSPning 5 turi farqlanadi. Ular orasida eng keng tarqalgani spastik diplegiyadir. Bunday holat barcha DSPlarning 40-80 % ini tashkil etadi.

Bosh miyaning harakat markazlari zararlanadi, natijada oyoqlarda parezlar kelib chiqadi. Bosh miyaning faqatgina bir yarimsharida zararlanish ro'y beradigan bo'lsa, harakat buzilishi tananing qarama qarshi tomonida yuzaga chiqadi.

Bolalar serebral falajining ko'pgina holatlarida po'stloq osti markazlari buzilishi bilan bog'liq giperkinetik shakli uchraydi. Kasallik klinikasida ixtiyorsiz harakatlar – giperkinezlar namoyon bo'ladi va bunday holat bola hayajonlanganda, qo'rqqanda yaqqol yuzaga chiqadi.

Miyachaning zararlanishi natijasida atonik-astatik bolalar serebral falaji shakllanadi. Kasallik belgilari statika va koordinatsiya, mushaklar atoniyasi ko'rinishida namoyon bo'ladi.

DSPning eng og'ir ko'rinishi ikki tomonlama gemiplegiyadir. Bunda bosh miya yarimsharlarining ikki tomonlama zararlanishi ro'y beradi. Bolalar mushaklari rigidligi hisobiga nafaqat yurish, tik oyoqda turish hatto mustaqil ravishda boshlarini ham tutishga qiynaladilar.

Bolalar serebral falaji turli xil ko'rinishda va turlicha og'irlik darajasida kechadi. Kasallikning klinik belgilari bosh miya strukturasi zararlangan sohasi va chuqurlik darajasiga bog'liq bo'ladi. Ba'zida bolalar serebral falaji belgilari bola dunyoga kelishi

bilan yuzaga chiqadi. Ko‘pincha kasallik bir necha oy o‘tgach pediater ko‘rigida bolaning jismoniy rivojlanishdan ortda qolishi bilan aniqlanadi.

DSPning asosiy klinik belgisi bolalarning harakat doirasidagi yangi harakatlarni bajara olmasligi va yangi qobiliyatlarni o‘zlashtira olmasligidir. Serebral falaj kuzatiladigan bola boshini uzoq muddat tutib tura olmaydi, o‘yinchoqlar uni qiziqitirmaydi, boshini bura olmaydi, qo‘l va oyoqlarini erkin harakatlantira olmaydi, o‘yinchoqlarni ushlay olmaydi. Bolani qo‘lga olib oyoqlarini yerga tirasa oyoq kafti bilan to‘liq turmaydi, oyoqlarining uchigina yerga tegib turadi.

DSP bir tomonlama yoki ikki tomonlama parezlar bilan namoyon bo‘lishi mumkin. Agar gapirish markazi zararlangan bo‘lsa bolada nutq buzilishi belgilari (dizartriya) kuzatiladi. Yutqin va hiqildoq faoliyatini boshqaradigan markazlar zararlanadigan bo‘lsa yutinish bilan bog‘liq muammolar (disfagiya) yuzaga chiqadi.

Bolalar serebral falajida harakat doirasida kamchiliklar kuzatilsa ham bolalar ijtimoiy hayotga moslashib ketishlarining imkoni bor. Bunda ularning ota-onasi va yaqinlarining roli katta. Bolalarda ijtimoiy adaptatsiyani shakllantirishda reabilitolog, psixolog va pedagoglar muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday kasallikdan aziyat chekadigan bolalar maxsus bog‘chalar, maktablarda hayotga bo‘lgan moslashuvchanliklarini oshirib boradilar.

Bolalar serebral falaji oqibati kasallikning og‘irlik darajasi, shakli va o‘z vaqtida boshlangan davolash muolajalariga to‘g‘ridan to‘g‘ri bog‘liq bo‘ladi. Ba‘zi holatlarda DSP natijasida nogironlik rivojlanishi ham mumkin. Ammo, to‘g‘ri olib borilgan muolaja natijasida bolalardagi deformatsiyalar, mushaklardagi muammolar va harakat doirasidagi kamchiliklar qisman bo‘lsada kamayadi va bolalar o‘z hayotida o‘zlarini o‘zlari mustaqil ravishda boshqara oladilari.

DSP profilaktikasi homiladorlik vaqti ayollardagi turli xil patologiyalarni oldini olish, ayniqsa homila gipoksiyasiga olib keluvchi kasalliklarni davolashdan iborat bo‘ladi.

Bunday bolalarning jismoniy faolligini rivojlantirish uchun jismoniy reabilitatsiyadan foydalanish ayniqsa qulaydir. Jismoniy reabilitatsiya tizimli ravishda amalga oshirilishi, mutaxassislar tomonidan ishlab chiqilishi va o‘qituvchilar, o‘qituvchilar va ota-onalar tomonidan qo‘llanilishi kerak. Miya falajli odamlarni reabilitatsiya qilish usuli sifatida terapevtik mashqlar kompleks terapiyada etakchi o‘rinlardan birini egallaydi va tayanch-harakat tizimining buzilgan funktsiyasini tezroq tiklashga yordam beradigan tabiiy biologik usuldir. Patologik funktsiyalarni tuzatishga qaratilgan juda ko‘p usullar mavjud. Shu bilan birga, patologiyaning og‘irligi shunchalik aniqki, ijtimoiy oqibatlar shunchalik muhimki, mashqlar terapiyasining yangi innovatsion usullarini ishlab chiqish muhim, maqsadga muvofiq va dolzarbdir.

Adabiyotlar:

1. Shipitsina L. M., Mamaychuk I. I. Infantile cerebral paralysis. St. Petersburg, 2005. 272 p.
2. Potapchuk A. A. Adaptive physical education of children with abnormalities of the locomotor system: Textbook. St. Petersburg, 2003. 228 p.
3. Semenova K. A. Rehabilitation treatment of the sick with residual infantile cerebral paralysis. Moscow, Antidor Publ., 2007. 384 p.
4. Ivanova V. S. Study of the effectiveness of preventive work with the family of a disabled child with cerebral palsy to the type of relationship and family communications features of parents to the disease of the child with cerebral palsy. Tomsk State Pedagogical University Bulletin, 2013, vol. 6 (134), pp.111-115

TABLE OF CONTENTS / ОГЛАВЛЕНИЯ / MUNDARIJA

№	The subject of the article / Тема статьи / Maqola mavzusi	Page / Страница / Sahifa
1	NOTEWORTHINESS OF FILM STUDIES AND ADAPTATION IN LITERATURE	3
2	DEEMULGATORLARNING NEFT SANOATIDAGI AHAMIYATI	6
3	THE POSSIBILITIES OF TEACHING ENGLISH FOR 10-11 GRADES THROUGH COMPETENT APPROACH	9
4	МЕТОДИКА РАСЧЕТА ЖЕЛЕЗОБЕТОННЫХ КОНСТРУКЦИЙ С УЧЕТОМ УПРУГОПЛАСТИЧЕСКИХ СВОЙСТВ БЕТОНА	12
5	OAV DA ZAMONAVIY O'ZBEK TILI MUAMMOLARI	16
6	BOSHLANG'ICH SINFLARDA DIDAKTIK O'YINLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI	19
7	KIMYO SANOATINING ATMOSFERAGA TA'SIRI	22
8	ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДАГИ АРХЕОЛОГИЯ ИЛМИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ	26
9	МУСИҚА МАДАНИЯТИ ДАРСЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ МЕТОДИКАСИ	29
10	ТАСВИРИЙ САҢЪАТДА ЎҚУВ ЖАРАЁНИ ВА ЎҚУВ-УСЛУБИЙ ФАОЛИЯТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШДА ИННОВАЦИОН ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИНГ УРНИ	33
11	SOLIQ TO'LASHDAN QOCHISHDA ZAMONAVIY FISKAL NAZORATI INSTRUMENTLARIDAN FOYDALANISH YO'LLARI	38
12	ФИЗИКА ДАРСЛАРИДА ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ ИЖОДКОРЛИК ҚОБИЛИЯТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ	43
13	ТОК ЗАРАРКУНАНДАЛАРИ	49
14	O'ZBEKISTONDA DAVLAT MOLIYA TIZIMIDAGI MAKROIQTISODIY KO'RSATKICHLAR	52
15	УЗУМЗОР ВА ОЛМАЗОР БОҒЛАР ТУПРОҚЛАРИНИНГ СУВЎТЛАРИ	56
16	YALPIZ O'SIMLIGINING YETISHTIRISH TEXNOLOGIYASI VA FOYDALI XUSUSIYATLARI	60
17	AGROKIMYO FANINING MAQSAD VA VAZIFALARI	63
18	RANGTASVIR SAN'ATI VA UNING TURLARI	70
19	РЕЗУЛЬТАТЫ ИСПЫТАНИЯ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ НАБОРОВ ИФА ДЛЯ ДИАГНОСТИКИ БРУЦЕЛЛЕЗА ЖИВОТНЫХ	73
20	БУҒДОЙНИНГ ФУЗАРИОЗ КАСАЛЛИГИНИНГ ҲОСИЛДОРЛИККА ЗАРАРИ ВА УЛАРНИ ОЛДИНИ ОЛИШ ЙЎЛЛАРИ	79
21	«РОЛЬ УЗБЕКСКОЙ СЕМЬИ И ТРАДИЦИИ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА»	87

22	BOG'CHA YOSHIDAGI BOLALARNI RIVOJLANISHIDA JISMONIY MASHQLARNING AHAMIYATI	90
23	BURUN, TOMOQ KASALIKLARI	94
24	YETUKLIK DAVRIDAGI IJTIMOY TARMOQLARGA TOBELIKNING TASNIFI	95
25	YETUKLIK DAVRINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	97
26	GURUHDAN CHETLATILISH MUAMMOSINING IJTIMOY VA PSIXOLOGIK XUSSUSIYATLLARI	99
27	ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРАВ И СВОБОД ЛИЧНОСТИ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ	101
28	ЎЗБЕКИСТОНДА МУТОЛАА МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТ ВА ТАЪЛИМ ТАРБИЯНИНГ АСОСИ СИФАТИДА	108
29	МАКТАБГАЧА ТА'ЛИМ ВА БОSHLANG'ICH SINFLARDA INGLIZ TILI O'QITISHDA HIKOYA USULIDAN FOYDALANISH	116
30	TO'Y VA FARZAND BILAN BOG'LIQ IJOBIY ISTAK MAZMUNLI BIRLIKLARNING MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARI	120
31	QOVUN BARGLARIDA UGLEVODLAR ALMASHINUVIGA MIKROELEMENTLARNING TA'SIRI	126
32	DEVELOPMENT OF ORAL SPEECH IN ENGLISH LANGUAGE	129
33	SELF STUDY	132
34	TA'LIM JARAYONIDAGI INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR - O'QUV MASHG'ULOTLARNI MODULLI TEXNOLOGIYA ASOSIDA LOYIHALASHNING ASOSI SIFATIDA	135
35	SPECIFICITY, MECHANISMS AND TEACHING OF CEFR IN UZBEKISTAN	139
36	BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA AJDODLAR MEROSIDAN FOYDALANISH YO'LLARI	142
37	ABDULLA QODIRIYNING "O'TKAN KUNLAR" ROMANIDA O'ZBEK OTASI TASVIRINING POETIK SUVRATLANISHI	146
38	XX ASR TURKISTON YIGITLARI TASVIRINING POETIK SUVRATLANISHI	149
39	ABDULLA QODIRIYNING "O'TKAN KUNLAR" ROMANIDA MILLAT QIZLARI TASVIRI	154
40	BOLALAR SEREBRAL FALAJI KASALLIGI BILAN KASALLANGAN MAKTABGACHA YOSHIDAGI TARBIYALANUVCHILARNI MAXSUS JISMONIY MASHQLAR ORQALI KORREKSITALASH	161

JOURNAL OF NEW CENTRY INNOVATIONS

IN ALL AREAS

